

**KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI**

**TEFSİR METİNLERİ II DERS NOTLARI
(BAHAR)**

Hazırlayan:

Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK

Doç. Dr. Ramazan ŞAHAN

Doç. Dr. Ferihan ÖZMEN

Güncelleme: 06.02.2026

KOCAELİ, 2026

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM LİSANS PROGRAMI

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, indiği dönemde Peygamberimiz (s.a.v.) tarafından sözlü olarak (Hadîs-i Şerîflerle) açıklanmış, nasıl yaşanacağı da uygulamalı olarak (Sünnetle) gösterilmiştir. Kur'ân'ın yaşanan tefsîri sünnet, sahabe tarafından da titizlikle uygulanmış, yeri geldikçe vahiy pınarının kaynağından içen bu eşsiz topluluk tarafından açıklanmıştır. Peşi sıra bu topluluğu takip eden tabîün nesli bu vazifeyi üstlenerek devam ettirmiştir. Sonraki dönemde de belli bir disiplin içinde yazıya aktarılarak tefsirin tedvîni başlamıştır.

İlk müfessirlerden itibaren Kur'ân'ın farklı yönlerine ve özelliklerine dikkat çekilmiş, her müfessir kendi mahir olduğu alana ağırlık vererek Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmeye çaba ve gayret göstermiştir. Gittikçe geniş hacimlere ulaşan tefsir alanında binlerce ciltten oluşan bir külliyat meydana gelmiştir.

Müfessirlerin birikimlerine göre zamanla farklılaşan tefsir eylemi, tarihi süreç içerisinde farklı adlarla anılmaya başlamıştır. Rivâyet ve Dirâyet Türleri başta olmak üzere günümüze kadar farklı disiplinlere yönelik, onlardan etkilenen ve onlara da yön veren çok çeşitli tefsirler yazılmıştır. Günümüze kadar gelen bu açıklama, izah, beyan ve şerh tarzı asrımızın bilimsel (ilmî, fennî) verileriyle farklı bir boyut kazanmıştır. Böylece çağlar ihtiyarladıkça Kur'ân-ı Kerîm'in tazeliği yeniden kendini ispatlamıştır.

Resmi veya gayri resmi çeşitli ilim kurumlarında Arapça ve diğer ilimlerin de yardımıyla okunup anlaşılmaya çalışılan tefsir, İlahiyat fakültelerinde de ilmî bir disiplin olarak okunup okutulmaktadır. Ülkemizde gittikçe yaygınlaşan ve İlahiyat Fakültelerinin önemli bir bölümünü teşkil eden kısaca İLİTAM denilen Uzaktan Eğitim sisteminde de tefsir programı şanına layık bir şekilde yürütülmeye çalışılmaktadır.

Hemen her İslami disiplinde olduğu gibi Tefsîrin temelini de Arapça denilen bilim dalı oluşturmaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîfler Arapça olduğu gibi onları izah, tefsîr ve şerh etmeye çalışan eserlerin çoğu da Arapça yazılmıştır. Bu nedenle örnek olması ve istikbale ışık tutması bakımından önemli bir konuma sahip olduğuna inandığımız örnek birkaç tefsirden programın ve zamanın elverdiği ölçüde metinler sunmaya gayret ettik. 14 haftalık bir süreçte her hafta bir müfessir ve eserini tanıtip ilgili eserden bölümler okumaya gayret ettik, Bunun için de farklı ayet veya kısa surelerden bir kaçının tefsirini yapmak üzere örnek metinler sunmaya çalıştık.

Müfessirlerin ve eserlerinin tanıtımında daha çok TDV İslam Ansiklopedisinin ilgili maddeleri esas alınmış, Yeri geldikçe farklı eserlerden de istifadeye çalışılmıştır.

İlmin başı sabırdır. Sabır ve gayret bizden tevfiğ ve inâyet Allah'tandır.

KONULARIN GENEL LİSTESİ

DERS İZLENESİ		
Hafta	Konular	ÖRNEK METİNLER
I	İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Zâdü'l-Mesîr	Tîn Sûresi 95/1-8. Ayetlerin Tefsîri (IX/168-174)
II	Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) Mefâtîhu'l-Gayb/Tefsîr-i Kebrîr	Bakara Sûresi 2/284. Ayetin Tefsîri (VII/133-137)
III	El-Kurtubî (ö. 671/1273) el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân	Maide Sûresi 6. Ayetin Tefsîri (VII/322-327)
IV	Beyzâvî (ö. 685/1286) (Şeyhzâde Haşiyesi) Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl	Asr Sûresi 1-3. Ayetlerinin Tefsîri (VIII/677-680)
V	Nesefî (ö. 710/1310) Medarikü't-Tenzîl	A'lâ Sûresi Tefsîri (III/630-632)
VI	Ebu Hayyan (ö. 745/1344) el-Bahru'l-Muhît	Hümeze Sûresi Tefsîri (VIII/509-510)
VII	İbn Kesîr (ö. 774/1373) Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm	Kureyş Sûresi Tefsîri (VIII/491-493)
VIII	Ara Sınav / Değerlendirme	
IX	el-Mahallî (ö. 864/1459)- es-Süyûtî (ö. 911/1505) Tefsîru Celâleyn	Nuh Suresi Tefsîri
X	Ebussuud (ö. 982/1574) İrşâdü'l-Akli's-Selîm	Fetih Sûresi: 48/28-29. Ayetler (V/167-169)
XI	Alusî (ö. 1270/1854) Rûhu'l-Meânî	Hucurât Suresi 49/6. Ayeti (XXVI/144-147)
XII	el-Kâsimî (ö. 1332/1914), Meğâsinü't-te'vîl	Kâfirûn 109/1-6. Ayetlerin Tefsiri (IX/556-559)
XIII	Tâhir b. Aşûr (ö. 1394/1973) et-Tahrîr ve't-Tenvîr	Mâide Suresi 5/38-39. Ayetler (VI/189-194)
XIV	Muhammed Ali es-Sabuni, Safvetü't-Tefâsîr	Fîl Sûresi Tefsîri
XV	YÜZYÜZE TEKRAR EĞİTİMİ	Genel Tekrar ve Soru Cevap
XVI	Yarıyıl Sonu Sınavı / Değerlendirme	

I. HAFTA 1. DERS	İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Zâdü'l-Mesîr	Tîn Sûresi 95/1-8. Ayetlerin Tefsîri
-----------------------------------	--	---

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. İbnü'l-Cevzî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Zâdü'l-Mesîr adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
4. İbnü'l-Cevzî'yi ve onun *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* adlı tefsirini daha önce gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201)

510 (1116) yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanır. Dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle İbnü'l-Cevzî diye tanındı. Üç yaşında iken babası vefat ettiğinden amcasının himayesinde büyüdü. Babasından kalan servet sayesinde kimseye muhtaç olmadan öğrenimini sürdürdü. Amcası tarafından İbn Nâsır es-Selâmî'nin ders halkasına dahil edildi ve ondan tarih, hadis ve ahlâk ilimlerini okudu. Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Husayn eş-Şeybânî, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, İbnü't-Taber Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî, İbnü'z-Zâgûnî ve Abdülvehhâb el-Enmâtî gibi ilim adamlarının da aralarında bulunduğu seksenden fazla âlimden ilim tahsil etti. Hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin vefatından (527/1132) sonra onun yerine geçerek Mansûr Camii'nde vaaz etmeye ve daha sonra halife ile vezirlerin yanı sıra fakihlerin de katıldığı meclislerde ilmî konuşmalar yapmaya başladı. 553 (1158) yılındaki hac yolculuğu dışında Bağdat'tan pek ayrılmadı. İbnü'l-Cevzî devlet ricâliyle iyi ilişkiler kurmaya önem verdi. Oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'yi Müstencid-Billâh'ın veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin kızıyla evlendirdi. Ancak bu ilişkileri sebebiyle Bağdat'taki bazı Hanbelîler'in tenkitlerine mâruz kaldı. Halife Nâsır li dînillâh'ın, Şîî olan ve Hanbelîler'e karşı iyi düşünceler beslemeyen İbnü'l-Kassâb'ı vezir tayin etmesi üzerine yaşlılık döneminde devlet ricâliyle ilişkileri bozuldu. İbnü'l-Kassâb tarafından, Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen bir Nâsıbî olduğu iddiasıyla Şîî temayüller taşıyan halifeye şikâyet edilmesi üzerine medresenin vakfından zimmetine mal geçirmekle suçlanarak görevinden azledildi. 590'da (1194) Vâsıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle oradaki bir evde tek başına ikamete mecbur tutuldu, bazı kitapları da yakıldı. Oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un yaptığı vaazların Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesini etkilemesi sonucunda sürgün cezası kaldırıldı. Bağdat'a döndüğünde medrese erbabının yanı sıra bu olayı tasvip etmeyen sûfilerin de katıldığı büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Hayatının geri kalan kısmını Bağdat'ta irşad faaliyetlerine devam ederek geçirdi. 12 Ramazan 597 (16 Haziran 1201) tarihinde vefat etti ve Bâbü Harb Kabristanı'nda bulunan Ahmed b. Hanbel'in mezarının yanına defnedildi.

İbnü'l-Cevzî tarih, biyografi, hadis, tefsir ve akaid alanlarında eser telif etmiş, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî, kendi oğlu Yûsuf ve torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'd-Dübeysî, İbnü'l-Katî, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Abdüllatif el-Harrânî ve Muvaffakuddin İbn Kudâme onun meşhur öğrencilerindedir. Eserlerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre felsefe ve dinler tarihi konularında da eleştiri yapabilecek seviyede bir kültüre sahiptir. Usûl-i fıkıh âlimleri arasında da gösterilen İbnü'l-Cevzî'ye göre kıyas hiçbir zaman sahih hadisin önüne

geçirilemez. Fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmek, ayrıca İslâm ahlâkına da bağlı olmak gerekir. Fıkıhta Ahmed b. Hanbel'in mezhebini benimsemekle birlikte onu aynen taklit etmemiş, fikhî hükümlerin delillerini araştırıp ona göre hareket etmeyi gerekli görmüştür.¹ Nitekim bazı meselelerde Ahmed b. Hanbel'e muhalif görüşlere sahip olduğu bilinmektedir (Âmine M. Nusayr, s. 62). Bu sebeple İbnü'l-Cevzî'nin taassup derecesinde bir Hanbelî olduğu yolundaki iddia pek isabetli görünmemektedir (Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî, s. 138).

Dilci:

Onun ilmî şahsiyetinde dилciliği de önemli bir yer tutar. Devrinin dil âlimi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî'den Arap dili ve edebiyatı öğrenimi gördükten sonra teorik eserler ve bir divan oluşturacak kadar şiir kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî bir vâiz olarak da ün yapmıştır. Hem vaaz ve irşadın teorisiyle uğraşarak eserler yazmış hem de heyecanlı vaazlar vermiştir. Kendi ifadesine göre vaazları gayri müslimler üzerinde de etkili olmuş ve her zümreden insana hitap eden vaaz meclislerinde konuşmuştur (a.g.e., s. 183-211).

Kelâmcı:

İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyetinde ağır basan bir yönü de onun bir usûlü'd-dîn ve akaid âlimi olmasıdır. Kendi dönemine kadar teşekkül eden İslâmî telakki ve disiplinlere eleştirel yaklaşımlarda bulunması Kur'an, Sünnet ve beşerî ilimler açısından İslâm'a genel çerçevede bakışlar yaptığını göstermektedir. İbnü'l-Cevzî'nin tenkidî bir tarzda incelediği disiplinlerin başında tasavvuf geleneği ve buna bağlı olarak bazı sûfiler gelir. Ona göre Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kütü'l-kulûb'unda, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-evliyâ' adlı eserinde, Kuşeyrî'nin er-Risâle'sinde, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin Şafvetü't-tasavvuf'unda ve Serrâc'ın el-Lüma'ında İslâm'ın getirdiği hayat tarzıyla bağdaşmayan, vahye ve akla aykırı düşen sübjektif anlayışlar vardır. Tasavvuf kavramı çok sonra ortaya çıktığı halde tasavvuf mensuplarının Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer ileri gelen sahâbîleri sûfiyye içinde göstermeleri, sûfilerin bütün davranışlarını doğru kabul edip onları nasların ve Hz. Peygamber'in önüne geçirmeleri, nefis terbiyesi için insanın kendisine eziyet etmesini tavsiye etmeleri, zaruret miktarı dışında mal biriktirmeyi ve rızık endişesiyle çalışmayı tevekküle aykırı görmeleri, benimsedikleri hayat tarzıyla ruhbanlığa benzer bir yol takip etmeleri, naslarda yer almadığı halde "Allah sevgisi" yerine "Allah aşkı" kavramını icat etmeleri ve nihayet Kur'an'ı tefsir ederken ilmî dayanağı bulunmayan işârî yönteme başvurmaları, İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde sûfilere yönelttiği eleştirilerden bazılarıdır. Müellif, sûfilerin hayat tarzının Hz. Peygamber'in gösterdiği çizgiye çekilmesi gerektiğini ısrarla belirtmiştir (Telbîsü İblîs, s. 60, 64, 152, 165-218, 287-288).

Kelâmcıları da eleştiren İbnü'l-Cevzî, onların haberî sıfatları te'vile tâbi tutmasını halk için zararlı ve peygamberlerin yöntemine aykırı bulmuştur. Zira ulûhiyyete dair bilgiler duyulara konu teşkil etmediğinden halkın zihninde, te'vilin getirdiği "nefiy" yoluyla değil ancak "isbât" yöntemiyle anlam kazanabilir. Peygamberler de ulûhiyyet konularını isbât yöntemine dayanarak insanlara telkin etmişlerdir. Kelâmcılar ise çoğunluğu oluşturan avamın zihninde sağlam bir ulûhiyyet akidesi oluşturacak yerde onların akidesini sarsmışlardır. Her ne kadar tenzihe ulaşmak için te'vil gerekliyse de bu sadece âlimler için söz konusudur. Kelâmcılar ayrıca cevher, araz, cüz' lâ-yetecezzâ gibi gereksiz tartışmalara girişmişlerdir (Şaydü'l-hâtır, s. 101-103, 183-185, 267-272; Telbîsü İblîs, s. 89).

¹ (Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, s. 501)

Tarihçi:

İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmaktadır (meselâ bk. Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XXI, 367, 377; İbn Receb, I, 412). Onun el-Muntażam adlı eserine yazdığı mukaddime tarihe bakışı ve tarih yazıcılığına dair görüşleri hakkında fikir verecek niteliktedir. İnsanların çok yönlü merakını dikkate alarak el-Muntażam'ı telif ettiğini belirten (I, 115) İbnü'l-Cevzî'ye göre tarihin birçok faydası arasında iki nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ibret almak, diğeri tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahattır. Kişi, tarihi incelemek suretiyle zaman içinde olup biten garip olaylar ve kaderin tecellileri hakkında bilgi edinerek teselli bulur (a.g.e., I, 117). Rivayetleri kaydederken seçici davranmak gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî'ye göre halkın bilmesinde yarar bulunan güzel olayların kaydedilmesi gerekir; bunun yanında sıhhatli olmayan ve faydası umulmayan rivayetlere itibar edilmemelidir. İbnü'l-Cevzî, Vehb b. Münebbih gibi tarihçileri hurafeleri ve akıl dışı rivayetleri nakletmeleri sebebiyle eleştirir.

Umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb gibi alanlarda kaleme aldığı eserler İbnü'l-Cevzî'nin tarihçi olarak ilgi duyduğu konular hakkında fikir vermektedir. el-Muntażam'da sadece olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiş ve böylece tarih yazıcılığına yenilik getirmiştir. İbnü'l-Cevzî eserlerinde tarihî mirası geniş bir şekilde değerlendirdiği gibi kendi gözlemlerinden, belgelerden ve çağdaşı olan diğer şahıslardan da faydalanmıştır. Eserlerinde rivayetleri tenkide tâbi tutarak zayıf olduklarını belirtir veya bunları tamamen reddeder, bazen da çeşitli rivayetler arasında tercih yapar. Kendisinden sonraki birçok tarihçiye kaynak oluşturan İbnü'l-Cevzî onları tarih yazım metodu bakımından etkilemiştir. Onun, rivayetleri ve olaylarla şahıs biyografilerini birleştiren metodu torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin yanı sıra İbnü's-Sâi, Zehebî, İbn Şâkir el-Kütübî, Yâfî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Tağrîberdî ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler tarafından uygulanmıştır. Yâkût el-Hamevî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, İbnü'l-Fuâtî, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî, İbnü'l-Cevzî'den iktibaslarda bulunmuşlardır. Tarihçi öğrencileri İbnü'd-Dübeysî ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî de kendisinden istifade eden müellifler arasında yer almaktadır. İbnü'l-Cevzî tabakat kitapları alanında da dikkat çeker. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-evliyâ' adlı eserini esas alıp Şıfatü's-şafve'yi telif ettiği gibi Telkîhu fuhûmi ehli'l-eşer ve el-Müctebâ mine'l-müctenâ adlı eserlerinde de sahâbe, tâbiîn ve diğer meşhur râvi ve şahısları muhtelif başlıklar altında gruplandırmıştır.

Aynı zamanda bir siyer müellifi olan İbnü'l-Cevzî, el-Muntażam'da Hz. Peygamber dönemine yer verdiği gibi ona dair el-Vefâ bi-aşvâli'l-Muştafâ adlı müstakil bir eser de yazmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin, haklarında eser telif etmek üzere İslâm tarihinde örnek kabul edilen meşhur şahsiyetleri tercih etmiş olması dikkat çekicidir. Hz. Ömer, Ömer b. Abdülazîz, Hasan-ı Basrî, Ma'rûf-i Kerhî ve Ahmed b. Hanbel gibi şahsiyetlere dair eserleri burada zikredilebilir. İbnü'l-Cevzî aynı zamanda bir şehir tarihçisi de sayılabilir. el-Muntażam'da Bağdat'tan başka muhtelif şehirler hakkında bilgi vermiş, ayrıca Mekke ve Medine'yi konu edinen Müşîrû'l-garâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin ile Fezâ'ilü'l-Kuds ve Menâkıbü Bağdâd adlı eserleri kaleme almıştır.

İbnü'l-Cevzî bazı rivayetleri dolayısıyla tenkit edilmiştir. Zehebî onun meşhur bir vâiz olduğunu belirttikten sonra vaazlarını 100.000 kişinin dinlediğine dair kendi rivayetlerini mübalağalı bularak sesin duyulması ve mekân açısından bunun mümkün olmadığını kaydeder (A'lâmü'n-nübelâ', XXI, 370). İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî'nin özellikle diğer mezheplere mensup kişileri eleştirmesi sırasında aşırılığa kaçtığını belirtirken (el-Kâmil, XII, 171) Yâkût el-Hamevî, verdiği bazı bilgilerin doğru

olmadığını veya bunları karıştırdığını ifade eder (Mu‘cemü’l-üdebâ’, IV, 250; XVII, 13; ayrıca bk. Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, Kitâbü’l-Muntazam, s. 558-559). İbnü’l-Cevzî’nin tarihçiliğine dair çalışmalar arasında Joseph de Somogyi’nin iki makalesiyle (JRAS [1932], s. 49-76; AO, VI/1-3 [1956], s. 207-214) Hasan Îsâ Ali el-Hakîm’in Kitâbü’l-Muntazam li’bni’l-Cevzî: Dirâse fi menhecihî ve mevâridihî ve ehemmiyetih adlı doktora tezi (Beyrut 1405/1985) zikredilebilir.

İtikâdî Görüşleri:

İbnü’l-Cevzî’nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Akıl, tabiat kanunlarını bilme gücüne sahip bulunmakla birlikte bütün varlık ve olayların hikmetlerini kavramaktan, ayrıca kendi mahiyetini keşfetmekten âcizdir. Bu sebeple vahyin desteğine muhtaçtır; vahyin getirdiği bilgileri teslimiyetle karşılayıp benimsemesi gerekir. İlham naslara olan ihtiyacı ortadan kaldırmaz ve naslara aykırı olması halinde bir değer taşımaz. Allah’ın varlığını inkâr edenler onun duyularla idrak edilemeyişi delil olarak gösterirlerse de Allah maddî bir varlık olmadığından onların bu istidlâli isabetsizdir. Başta kendi bedeni olmak üzere bütün varlıkları yaratılış amacı ve gördükleri fonksiyonlar açısından inceleyen insan, bunların bilgi ve hikmet sahibi bir varlık tarafından yaratılmış olduğu sonucuna ulaşır (Şaydü’l-hâtır, s. 76, 253; Telbîsü İblîs, s. 42). Akıl yürütmek suretiyle Allah’ın varlığını bilmek mümkün olduğu halde zât-sıfat münasebetini ve ilâhî fiillerin mahiyetini kavramak imkân dahilinde değildir. Akaid alanında yapılan hataların çoğu bu hususu dikkate almayıp Allah’ı yaratıklara kıyas etmekten kaynaklanır. Naslarda yer alan vech, yed, istivâ, nüzûl, ruh vb. kavramların mecazi anlamlar taşıyabileceklerini kabul etmek gerekir. Nitekim ölümün cennetle cehennem arasında öldürüleceğini bildiren örneklerde olduğu gibi bazı nasların mecazi mânalar taşıdığını yine naslar göstermektedir. Bundan dolayı istivâ ve nüzûl Allah’ın yukarıda olduğu anlamına gelmez. Selef yöntemini benimseyerek teşbihi reddetmekle birlikte bu tür nasların yerine göre bazan te’vil edilmeden olduğu gibi benimsenmesi, bazan da sıfatın aslını ortadan kaldırmayan bir te’vile başvurulması bu konuda tercih edilmesi gereken en geçerli yoldur.²

Kur’an hakkında bilinmesi gereken şey, onun benzerini yapmaktan insanları âciz bırakan Allah kelâmı, Hz. Peygamber’in mûcizesi ve insanları hidayete sevkeden bir kitap olduğudur. Bunun ötesinde Kur’an’ın mahlûk olup olmadığını tartışmak fayda sağlamayan gereksiz sözlerden ibarettir. Bu sebepledir ki Kur’an hakkında tartışma yasaklanmış, Selef de buna uymuştur.

İman-küfür, hidayet-dalâlet, itaat-isyan vb. fiilleri yaratan Allah’tır; bu fiillerin oluşmasında beşerî iradenin rolü yoktur (Zâdü’l-mesîr, II, 107, 138). Bununla birlikte insanın sorumlu tutulması zulüm olarak nitelendirilemez; çünkü bazı âyetlerde, bâtil inançlarını kadere sığınarak mâzur göstermeye çalışan müşriklerin tutarlı bir delili bulunmadığı, bazı âyetlerde ise Allah’ın kullarına rahmetiyle muamele ettiği ve fiillerini dilediği gibi işlediği açıklanmıştır (el-En‘âm 6/12, 54, 148). Kazâ ve kader, sırrı ve hikmeti insanlar tarafından anlaşılamayan ve teslimiyetle karşılanması gereken konulardır (Şaydü’l-hâtır, s. 364-366).

Allah’ın insanlar içinden birini seçip üstün niteliklere sahip kılması ve vahiy almaya elverişli hale getirmesi mümkündür. Cenâb-ı Hak varlıkları değişik özellik ve kabiliyetlerde yaratmıştır. Fânî bedenlerin hastalıklarını iyileştirecek ilâçlar yarattığı gibi âhret yurdunda devam edecek olan hayata hazırlık yapmak üzere yeryüzünde kötü davranışlarıyla fesat çıkarıcıları ıslah etmesi ve onları erdemli

² (Def‘u şühbeti’t-teşbih, s. 101-107; Şaydü’l-hâtır, s. 84-85, 324-325, 336-337; İbn Teymiyye, Der‘ü te‘ârûzi’l-‘akl ve’n-naql, VII, 263)

hale getirmesi için bazı insanları görevlendirmesi de imkân dahilindedir. Hz. Peygamber, getirdiği Kur'an ve onu açıklayıp uygulayan sünnetiyle insanların kalbini inceltmiş, onları kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere sevk etmiştir. Kur'an dışında Resûl-i Ekrem'in mütevâtir olan mucizeleri yoktur. Ancak hissî mucizeler konusunda nakledilen âhâd rivayetlerden onun Kur'an dışında da mucizeler gösterdiği sonucu çıkar.³

Ölümden sonra ruh yok olmayıp nimet veya azap içinde varlığını sürdürür. Müminlerin ruhları kıyamete kadar cennette bulunur; kıyametin kopmasından sonra da diriltilecek bedenlere iade edilir. Bedenlerin diriltilebileceğini gösteren çeşitli deliller mevcuttur. Bunlardan biri Hz. Mûsâ'nın elinde asanın canlı yılanı dönüşmesi, bir diğeri de Hz. Sâlih'in mucizesi olarak taştan devenin yaratılmasıdır. Bedenler ruhların haz veya elem duymasının vasıtalarıdır, bu vasıtalar olmadan ruhlar nimet veya azap içinde bulunamaz. Âhirette müminler için nimet, kâfirler için de azap ebedidir (Şaydü'l-hâtır, s. 35, 272-273, 275, 327; Telbîsü İblîs, s. 79). Allah'ın emrettikleri fazilet, yasakladıkları ise rezîlettir. Ahlâklı insan ilâhî emirlere uyan, ahlâksız insan da bunlara aykırı davranan kişidir. Ancak dinin bulunmadığı yerde ahlâk ilkelerini belirleyen akıldır.

Selefi-kelâmî bir çizgide yer alan İbnü'l-Cevzî aklı sınırlı bilgi kaynağı olarak görmüş, ilhamın nasların önüne geçirilemeyeceğini belirterek mutasavvifenin fikirlerini eleştirmiş, Allah'ın varlığını gaye ve nizam deliline uygun şekilde kanıtlamaya çalışmış, ilâhî sıfatlar konusunda kısmen kelâmcıların görüşlerine meyledip teşbihi benimseyen bazı Hanbelîler'i reddetmiş, kaderin nihaî noktada akıl yoluyla çözümlenemeyeceğini kabul edip cebre yaklaşmış, nübüvvetin ise aklen temellendirilebileceğini savunmuştur. İtikadî meselelerde Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in tesirinde kalmış, mutasavvıfeye bakışında da onun görüşlerinden etkilenmiştir. Yer yer eleştirilerine mâruz kaldığı İbn Teymiyye üzerinde etkili olmuş ve Selefi-Hanbelî çizginin kökleşmesine katkıda bulunmuştur (İbn Teymiyye, Mecmû'u fetâvâ, IV, 169). Âmine Muhammed Nusayr, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâ'ühü'l-kelemîyye ve'l-ahlâkıyye adlı bir doktora çalışması yapmıştır (Kahire 1407/1987).

C. Eserleri

A) Tarih

1. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574 (1179) yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir. *el-Muntaẓam*'ın, 257-574 (871-1179) yıllarını içeren bölümü aralarında Fritz Salim Krenkow'un da bulunduğu bir heyet (V-X, Haydarâbâd-Dekken 1357-1359/1938-1940), tamamı ise Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (I-XVIII, Beyrut 1412/1992, 1415/1995) tarafından yayımlanmış, bu neşre İbrâhim Şemseddin'in hazırladığı indeks de eklenmiştir (Beyrut 1413/1993). Eserin diğer bir neşri Süheyl Zekkâr tarafından gerçekleştirilmiş (Beyrut 1415/1995), kitap için ayrıca üç ciltlik bir indeks hazırlanmıştır (Beyrut 1416/1996).

2. *Şifati's-şafve*. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-evliyâ' adlı eserindeki bir kısım bilgi ve rivayetlerin özetlenmesi veya çıkarılması, bunun yanında bazı şahısların eklenmesi suretiyle telif edilmiş olup Mahmûd Fâhûrî ve Muhammed Revvâs Kal'acî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1399/1979).

³ (el-Vefâ, I, 265, 339; Telbîsü İblîs, s. 66, 119).

3. *Telkîhu fuhûmi ehli 'l-eser fi 'uyûni 't-târîh ve 's-siyer*. Tarih, tabakat, siyer ve hadis ilimleriyle ilgili olup sahâbe, tâbiîn, diğere meşhur râvi ve şahısların alfabetik olarak sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Eserde geçmiş peygamberlere kısaca temas edildikten sonra Hz. Peygamber'in sîretinden bazı konulara yer verilir; ardından Hz. Ebû Bekir'den itibaren Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînilâh'a (1180-1225) kadar halifeler zikredilir. Erkek ve kadın sahâbiler, Hz. Peygamber'den 1000'den çok hadis rivayet edenlerden (müksirûn) başlamak üzere en az bir hadis nakletmiş olan sahâbiler, Habeşistan'a hicret eden, Akabe biatlarında bulunan, Bedir ve Uhud savaşlarına katılıp şehid olan, Cezîre ve Mısır gibi bölgelere yerleşen sahâbiler çeşitli başlıklar altında alfabetik olarak sıralanır. Eksik bir baskısı Carl Brockelmann tarafından gerçekleştirilen eser ('Abderrahmân Abulfarağ İbn al-Ğauzi's Talkîh fuhûm ahl alââtâr fi Muhtaşar assijar walaĥbâr. Nach der Berliner Handschrift untersucht, Leiden 1892) Hindistan'da iki defa basılmış (Delhi 1869, 1927), daha sonra Ali Hasan tarafından neşredilmiştir (Kahire 1975).

4. *el-Mişbâhu 'l-muğî' fi ĥilâfeti 'l-Müstazî (el-Misbâhu 'l-muğî' bi-fezâ'ili [fi devleti] 'l-Müstazî, el-Mişbâhu 'l-muğî' li-da'veti 'l-İmâmi 'l-Müstazî)*. Halife Müstazî-Biemrillâh'a ithaf edilip ona nasihat amacıyla kaleme alınan siyâsetnâme türünde bir eserdir. On yedi bölümden oluşan kitabın on birinci bölümünde Emevî halifelerine oldukça sınırlı bir yer ayrılmışken Hulefâ-yi Râşidîn ve Abbâsî halifelerinin hayatlarından örnekler verilir. Daha sonraki bölümlerde geçmiş halife ve emîrlerin yaptığı veya kendilerine yapılan nasihatler kaydedilip zühd ve takvâ sahibi idareciler anlatılır. Eseri Nâciye Abdullah İbrâhim yayımlamıştır (Bağdat 1396/1976).

5. *el-Vefâ bi-aĥvâli 'l-Muştafâ (el-Vefâ bi-[fi] fezâ'ili 'l-Muştafâ, el-Vefâ bi't-ta'rîf bi 'l-Muştafâ)*. Hz. Peygamber'in sîreti, şemâili ve mücizelerine dairdir (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1386/1966). Mirzazâde Ahmed Neylî eseri el-Evfâ fi tercemeti'l-Vefâ adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 66, Mihrişah Sultan, nr. 305; İÜ Ktp., TY, nr. 7378).

6. *Menâkıbü 'Ömer b. el-Ĥattâb (Târîhu [Sîretü] 'Ömer b. el-Ĥattâb)*. Muhammed Emîn el-Hancî tarafından Târîhu 'Ömer İbni'l-Ĥattâb evvelü ĥâkim dîmuĥrâti fi'l-İslâm adıyla neşredilen eser (Kahire 1342/1924), Târîhu 'Ömer b. el-Ĥattâb ismiyle Beyrut'ta (1402/1982, 1405/1985) ve Üsâme Abdülkerîm er-Rifâi'nin tahkikiyle Dîmaşk'ta (ts., Dârü ihyâi ulûmi'd-dîn) yeniden basılmış, ayrıca Menâkıbu Emîri'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Ĥattâb adı altında Zeyneb İbrâhim el-Kârût (Beyrut 1980, 1407/1987) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1417/1997) tarafından yayımlanmıştır.

7. *Sîretü ve Menâkıbü 'Ömer b. 'Abdil'azîz*. Carl Heinrich Becker'in Almanca bir önsözle birlikte neşrettiği eseri (İbn Gauzi's Manâqib 'Omar Ibn 'Abd el-'Azîz besprochen und im Auszuge mitgeteilt, Leipzig 1899) Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire 1331) ve Naîm Zerkûr da (Beyrut 1404/1984) yayımlamıştır. Müellifin Menâkıbu 'Ömer b. el-Ĥattâb'ı ile birlikte bu iki esere Sîretü'l-'Ömereyn (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3240; Köprülü Ktp., nr. 1087) adı verilmektedir.

8. *Fezâ'ilü (Menâkıbü) 'l-Ĥasan el-Başrî*. Hasan es-Sendûbi'nin mukaddimesiyle birlikte el-Ĥasan el-Başrî adıyla er-Resâ'ilü'n-nâdire içinde yayımlanmış (Kahire 1350), Mustafa Kaya tarafından Veliler Serdarı Hasan Basrî-kuddise sırruh başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1412/1992).

9. *Menâkıbü Ma'rûf el-Kerĥî ve aĥbâruh (Fezâ'ilü Ma'rûf el-Kerĥî)*. Sâdık Mahmûd el-Cümeylî'nin tahkikiyle el-Mevrid dergisinde yayımlanan eseri (IX/4 [Bağdat 1401/1981], s. 609-680) Abdullah el-Cebûrî müstakil olarak neşretmiştir (Beyrut 1406/1985).

10. *Menâkıbü 'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Eserin Kahire (1349/1931) ve Beyrut (1393/1973, 1977) baskıları yanında Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Ali Muhammed Ömer tarafından gerçekleştirilen tahkikli bir neşri bulunmaktadır (Kahire 1399/1979).

11. *el-'Arûs (Mevlidü'n-Nebi)* (Kahire 1300, 1301; Beyrut 1330; Buğyetü'l-'avâm fî şerhi Mevlidi seyyidi'l-enâm adıyla, Kahire 1927).

12. *A 'mârû'l-a 'yân.* Meşhur bazı şahsiyetlerin ne kadar yaşadığını anlatan eser Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1414/1994).

13. *Fezâ'ilü'l-Ûuds* (nşr. Cebrâil Süleyman Cebbûr, Beyrut 1979).

14. *Menâkıbu Bağdâd* (nşr. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat 1342). 15. Tenvîrû'l-gabeş fî fazli's-Sûdân ve'l-Habeş. Üstünlüğün renkte değil takvâda aranması gerektiği, Hz. Peygamber'in Habeşistan'la ilişkileri, bu ülkeye hicret eden sahâbîler, meşhur siyahî sahâbîler, ilim, şiir, ibadet ve zühd alanında meşhur olmuş siyahîler eserin konuları arasında yer alır. Çeşitli nüshaları bulunan eser (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2803, vr. 88^b-107^b [muhtasar]; Cârullah Efendi, nr. 2108, vr. 42^b-66^b [muhtasar]) Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958; İÜ Ktp., TY, nr. 2648). Kitap üzerinde bir doktora tezi hazırlayan I. H. Alawiye eseri tahkik etmiş, ayrıca İngilizce'ye tercüme etmiştir (Ibn al-Jawzî's Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitâb Tanwîr al-Ghabash fî Fađl al-Sudân wa'l-Habash, 1985-1986, PhD thesis, School of Oriental and African Studies).

B) Hadis

1. *el-Mevzû'ât.* Yaklaşık 1850 haberi ihtiva eden ve fıkıh bablarına göre düzenlenen eseri Abdurrahman Muhammed Osman el-Mevzû'ât (Medine 1386/1966; Beyrut 1404/1983; Kahire 1407/1986), Nureddin Boyacılar el-Mevzû'ât mine'l-eĥâdîsi'l-merfû'ât (Riyad 1418/1997) adıyla yayımlamıştır.

2. *Câmi'u'l-mesânîd ve'l-elĥâb (Câmi'u'l-mesânîd bi-ĥaşri'l-esânîd).* Bir ansiklopedi niteliğindeki eserde Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i esas alınmakla birlikte sahâbenin Buhârî, Müslim ve Tirmizî'de bulunan rivayetleri de derlenerek her sahâbînin müsnedi daha geniş biçimde tesbit edilmeye çalışılmış ve bu kaynaklardaki âli isnadlı hadislerle işaret edilmiştir. Eserde sahâbîler alfabetik olarak sıralanmıştır. İbnü'l-Cevzî ayrıca hadislerde anlaşılması zor kelimeleri, sened veya metinlerde mevcut illetleri açıklamış, zayıf rivayetleri de belirtmiştir. Ebû Muhammed Cemmâilî el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl'inde, Mizzî, Zehebî, İbn Hacer ve İbn Kesîr çeşitli eserlerinde Câmi'u'l-mesânîd'den faydalanmışlardır. Eserin Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi ile (Hüseyin Çelebi, nr. 203) Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye ve Dârü'l-kütübi'l-Hidîviyye'de nüshaları bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 662; Suppl., I, 917). Ukberî, İ'râbü'l-ĥadîsi'n-nebevî adlı eserini İbnü'l-Cevzî'nin Câmi'u'l-mesânîd'ini esas alarak hazırlamıştır.

3. *et-Taĥĥîk fî eĥâdîsi't-Ta'lik (fî eĥâdîsi'l-ĥilâf, fî ĥtilâfi'l-ĥadîs).* Müellif, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın et-Ta'likü'l-kebir fî'l-mesâ'ili'l-ĥilâfiyye beyne'l-e'imme adlı eserini esas alıp 2072 rivayeti Hanbelî fikhına uygun olarak konu başlıklarına göre tertip etmiş, önce kendi mezhebinin, ardından diğer mezheplerin delil ve görüşlerine yer vermiştir. Bu arada hadisleri sıhhat derecelerine göre sıralayarak rivayetlerdeki ihtilâf noktalarını ve fikhî açıdan sonuçlarını açıklamıştır. Muhammed Hâmîd el-Fikî eserin birinci kısmını tahkiksiz olarak et-Taĥĥîk fî ĥtilâfi'l-ĥadîs adıyla yayımlamış (Kahire 1954; Küveyt 1402/1983), kitap ayrıca Müs'ad Abdülhamîd es-Sa'denî ve Muhammed Fâris tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1415/1994). İbrâhim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim et-Taĥĥîk üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır (1408, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn). Eser, Şemseddin İbn Abdülhâdî tarafından bir kısım senedleri hazfedilip bazı ilâveler yapılmak suretiyle Tenĥîhu't-Taĥĥîk fî eĥâdîsi't-Ta'lik adı altında özetlenmiş, bu çalışma aslı ile birlikte tahkiksiz

olarak (Kahire 1954) ve Âmir Hasan Sabrî'nin tahkikiyle (Birleşik Arap Emirlikleri 1409/1989) yayımlanmıştır. et-Taḥkîk, ayrıca Burhâneddin İbn Abdülhak el-Vâsîṭî (Keşfü'z-zunûn, I, 379) ve Zehebî (Tenkîhu't-Taḥkîk [fi eḥâdîsi't-ta'lik] li'bni'l-Cevzî [Muhtaşaru't-Taḥkîk] [Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 296]) tarafından ihtisar edilmiştir.

4. *Aḥbârü ehli'r-rüsûḥ fi'l-fikh ve't-tahdîs bi-mikdâri(nâsihi ve)'l-mensûḥ mine'l-ḥadîs (en-Nâsih ve'l-mensûḥ mine'l-ḥadîs, er-Rüsûḥ fi 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûḥ)*. Bombay'da basılan eser (ts.), İbn Hacer el-Askalânî'nin Ta'rîfu ehli't-tahdîs bi-mikdâri'l-mevşûfine bi't-tedlîs'iyle (Kahire 1322), Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın takdimiyle (Kahire 1399/1978), Ebü'l-Kâsım Cemâleddin Abdurrahman el-Büzûrî'nin Ḳabzatü'l-beyân fi nâsih ve mensûhi'l-Ḳur'ân'ı ile birlikte M. Züheyr eş-Şâviş ve Muhammed Ken'ân'ın tahkikiyle (Beyrut-Dımaşk 1984), ayrıca Muhammed İbrâhim Hifnî (Mansûre 1405/1984), Ebü Abdurrahman Mahmûd el-Cezâirî (Mekke 1988), Fehmî Sa'd (Beyrut 1412/1992), Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Beyrut 1413/1993) ve Ali Rızâ Abdullah Ali Rızâ (Beyrut 1412/1992) tarafından neşredilmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, müellifin bir cilt hacminde Nâsihu'l-ḥadîs ve mensûḥuh adlı bir kitabının ve bu eserin bir cüzlük muhtasarının bulunduğunu belirtmiştir (Mir'âtü'z-zamân, VIII/2, s. 484). İsmail Akyüz, Aḥbârü ehli'r-rüsûḥ'u Türkçe'ye çevirmiş ve bazı fikhî açıklamalar ekleyerek Hadiste Nesh adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1997).

5. *İ'lâmü ehli'l-'ilm bi-tahkîki nâsihi'l-ḥadîs ve mensûḥih*. Ahmed Abdullah ez-Zehrânî tarafından İ'lâmü'l-'âlim ba'de rüsûḥih bi-ḥaḳâ'iki nâsihi'l-ḥadîs ve mensûḥih adıyla yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1397-1398, Câmîatü Melik Abdilazîz külliyyetü's-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye).

6. *el-İleli'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîsi (aḥbârî)'l-vâhiye*. Uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan çalışmayı İrşâdülhak el-Eserî yayımlamış (Lahor 1399/1978; Faysalâbâd 1401/1981), bu neşri esas alarak kitabı ayrıca Halil el-Meys neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). Zehebî eseri Telhîşü'l-İleli'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîsi'l-vâhiye adıyla özetlemiş, bu çalışma Mahfûzürrahmân Zeynullah tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (I-III, 1400/1980, Medine el-Câmîatü'l-İslâmiyye Kısmü'd-dirâsâti'l-ulyâ).

7. *Esmâ'ü'd-ḍu'afâ' ve'l-vazzâ'in (vâzi'in) ve zikrû men cereḥahüm mine'l-e'immeti'l-kibârî'l-ḥâfizîn*. Eserde şahıslar önce alfabetik olarak sıralanmış, ardından künyeleriyle meşhur olanlar eklenmiştir. Kitaba önce müellif, daha sonra Moğultay b. Kılıç birer zeyil yazmışlardır. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî tarafından neşredilen eser üzerine (Beyrut 1406/1986) Abdülkâdir Atâ Muhammed Ahmed Kitâbü'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn li'bni'l-Cevzî taḥkîk ve dirâse adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır. (Esmâ'ü'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn ve el-Cerḥ ve't-ta'dîl adlarıyla İbnü'l-Cevzî'ye nisbet edilen eserler de bu kitap olmalıdır.

8. *el-Keşf li-müşkili's-Şaḥîḥayn (Keşfü müşkili ḥadîsi's-Şaḥîḥayn, el-Keşf 'an me'âni's-Şaḥîḥayn, el-Keşf fi mestûri mâ fi's-Şaḥîḥayn, Müşkilü's-Şiḥâh)*. İbnü'l-Cevzî, hadislerin anlaşılmasında güçlüklerle karşılaşan kimselere tavsiye ettiği bu eserinde (Leftetü'l-kebed, vr. 43^b), Şaḥîḥayn'da anlaşılması zor meseleleri ve rivayetlerden çıkarılabilecek hükümleri ele almıştır. Sahâbi râvilere göre alfabetik olarak düzenlenen eserin başından Ömer b. Hattâb'ın müsnedine kadar olan kısmı Muhammed b. Ahmed el-Hârisî tarafından tahkik edilmiştir (1414/1993, Medine el-Câmîatü'l-İslâmiyye külliyyetü'l-ḥadîsi's-şerîf ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye; yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 918).

9. *el-Ḳuşşâş ve'l-Müzekkîrîn*. Merlin L. Swartz tarafından birçok yanıyla birlikte tahkik edilerek İngilizce'ye çevrilen eseri (Beyrut 1971, 1982) Kâsım es-Sâmerrâî (Riyad 1403/1983), Muhammed

Lutfi es-Sabbâğ (Beirut 1403/1983) ve Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî (Beirut 1986) yayımlamıştır.

10. *Âfetü aşhâbi'l-hadîs ve'r-red 'alâ 'Abdi'l-muğîs (Âfetü'l-muhaddîsîn)*. Abdülmugîs b. Züheyr el-Harbî'nin, Hz. Peygamber'in Ebû Bekir es-Sıddîk'ın arkasında namaz kıldığını ispat etmek üzere kaleme aldığı iki esere reddiye olarak yazılan kitap Ali Mîlânî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Tahran, ts.).

11. *el-Has 'alâ hıfzi'l-'ilm ve zikru kibâri'l-huffâz (el-Has 'alâ talebi'l-'ilm, Kibâri'l-huffâz)*. Ezberleme ve ezberlemeyi kolaylaştırmanın yolları gibi meselelerin ele alındığı eserde güçlü hâfızalarıyla tanınan yetmiş dokuz hadis hâfızının biyografisine de yer verilmiştir. Eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî adlı kitabının "el-Has 'alâ hıfzi'l-hadîs" adlı bölümünün kaynak belirtilmeksizin aynen tekrarından ibaret olduğu ve yetmiş dokuz hâfiz hakkındaki bilgilerin de yine Hatîb'in Târîhu Bağdâd'ından alındığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir (neşredenin girişi, s. 232-234). Fuâd Abdülmün'im Ahmed'in yayımladığı kitap (İskenderiye 1403/1983; Beirut 1406/1986), Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından el-Câmi' fi'l-Has 'alâ hıfzi'l-'ilm adı altında aynı konuya dair üç ayrı eserle birlikte neşredilmiştir (Kahire 1412/1992, s. 231-316). Zikru kibâri'l-huffâz adıyla kaydedilen eser de bu kitap olmalıdır.

12. *Meşyehatü İbni'l-Cevzi* (nşr. Muhammed Mahfûz, Tunus 1397/1977; Beirut 1400/1980).

13. *el-Hadâ'ik fi 'ilmi'l-hadîs ve'z-zühdiyyât*. Altmış dört bölümden meydana gelen eserde rivayetler senedleriyle birlikte kaydedilmiştir (nşr. Mustafa es-Sekkâ, Beirut 1408/1988).

14. *Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ' ve'l-elkâb*. Barbier de Meynard (JA [1907], IX, 173-244, 365-428; X, 55-118, 193-273) ve Muhammed Riyâz el-Mâlih (Dımaşk-Beirut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır.

15. *Ğarîbü'l-hadîs*. Bu eserini Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Ğur'ân ve'l-hadîs'i tarzında kaleme alan müellif bazı hususlarda eleştirilmiş, İbnü'l-Esir de kendisini en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs'in girişinde tenkit etmiştir. Eser Abdülmü'tî Emîn Kal'acî tarafından neşredilmiştir (Beirut 1405/1985).

16. *Cüz' fi'l-esânîdi'l-münferide*. Bir nüshası Haydarâbâd'da bulunmaktadır (el-Mektebetü'l-Âsafîyye, nr. 77).

17. *Dürrü'l-eser fi'l-va'zi ve hadîsi seyyidi'l-beşer* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2614).

18. *el-Müselselat* (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 37, vr. 6-27; nr. 98).

19. *Manzûme fi'l-hadîs*. İbn Kutluboğa'nın eser üzerine iki cilt hacminde bir şerh yazdığı belirtilmektedir (Keşfü'z-zunûn, II, 1866).

C) Tefsir

1. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. İbnü'l-Cevzî, önce el-Muğnî (fi tefsîri'l-Ğur'ân) adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek Zâdü'l-mesîr'i meydana getirmiş, Zâdü'l-mesîr'den de Teysîrü'l-beyân fi tefsîri'l-Ğur'ân adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır. Rivayet ve dirayet usulünün kullanıldığı eserde kıraat farklılıklarına, esbâb-ı nüzûle ve nâsihmensuha da yer verilmiştir. Bu arada müfessir farkında olduğunu ihsas ederek İsrâîlî rivayetleri de nakletmiştir. Kitap M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1384-1388/1964-1968, 1404/1984, 1407/1987).

2. *Tezkiretü'l-erîb fi tefsîri'l-ğarîb*. Zâdü'l-mesîr ile Teysîrü'l-beyân'ın özeti olup ismi konusunda farklı rivayetler bulunmaktaysa da müellif eserini Zâdü'l-mesîr'in sonunda bu şekilde adlandırmıştır

(IX, 280). Kitapta yer yer âyetler tefsir edilmiş, i‘rab, kıraat, esbâb-ı nüzûl, ahkâm âyetlerinin yorumu ve nâsih-mensuh konularına yer verilmiştir. el-Erîb bimâ fi‘l-Ḳur‘ân mine‘l-ğarîb adıyla neşredilen eseri (Medine 1400) Ali Hüseyin el-Bevvâb da yayımlamıştır (Riyad 1407/1986).

3. *Fünûnü‘l-efnân fi‘ uyûni‘ ulûmi‘l-Ḳur‘ân*. Zâdü‘l-mesîr‘den sonra kaleme alınan ve ulûmü‘l-Ḳur‘ân‘ın belli başlı eserlerinden biri sayılan kitapta müellifin diğer eserlerinde geniş olarak yer verilen konular özetlenmiştir. Otuza yakın ana konudan oluşan kitap Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970), ayrıca Hasan Ziyâeddin Itr (Beyrut 1408/1987), Fünûnü‘l-efnân fi‘ acâ‘ibi‘ ulûmi‘l-Ḳur‘ân adıyla Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1408/1988) tarafından neşredilmiştir. ‘Acâ‘ibü‘ ulûmi‘l-Ḳur‘ân başlığıyla Abdülfettâh Saîd Âşûr‘un yayımladığı kitap (Kahire 1407/1986) bazı küçük farklılıklar bir yana Fünûnü‘l-efnân‘ın aynısıdır (ayrıca bk. Fünûnü‘l-efnân, neşredenin girişi, s. 40).

4. *Nüzhetü‘l-a‘yüni‘n-nevâzir fi‘ ilmi‘l-vücûh ve‘n-nezâ‘ir*. Zâdü‘l-mesîr‘den önce kaleme alınan eserde (Zâdü‘l-mesîr, I, 388) 325 Kur‘ânî kelime ve kavramın karşılığı gösterilmekte, bunlara Arap şiiri ve nesrinden örnekler verilmektedir. İbn Receb‘in bildirdiğine göre müellif eserini el-Vücûh ve‘n-nevâzir fi‘l-vücûh ve‘n-nezâ‘ir adıyla ihtisar etmiştir (ez-Zeyl‘alâ Ṭabakâti‘l-Hanâbile, I, 416). Münteḥabü kıretü‘ uyûni‘n-nevâzir fi‘l-vücûh ve‘n-nezâ‘ir fi‘l-Ḳur‘âni‘l-Kerîm adı altında M. es-Seyyid es-Saftâvî ve Fuâd Abdülmün‘im Ahmed tarafından yayımlanan kitapla (İskenderiye 1399) Millet Kütüphanesi‘nde bulunan (Murad Molla, nr. 1553/2) Muḥtaşaru Nüzheti‘l-‘uyûn ve‘n-nevâzir fi‘l-vücûh ve‘n-nezâ‘ir adlı nüsha bu eserle aynı olmalıdır. Kitap ilk defa bir heyet tarafından (Haydarâbâd-Dekken 1974), daha sonra da M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî‘nin tahkikiyle (Beyrut 1404/1984, 1405/1985) yayımlanmıştır.

5. *Nâsihu‘l-Ḳur‘ân ve mensûhuh*. Müellifi tarafından ‘*Umdetü‘r-râsih fi‘ ma‘rifeti‘l-mensûh ve‘n-nâsih* adıyla anılan eseri M. Eşref Ali el-Malabârî (Medine 1404/1984; Beyrut 1405/1985; Riyad 1405), Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut 1411/1990) ve Halîl İbrâhim (Beyrut 1992) neşretmiştir.

6. *el-Muşaffâ bi-eküffi ehli‘r-rusûh min‘ ilmi‘n-nâsih ve‘l-mensûh*. ‘Umdetü‘r-râsih‘in özeti olup Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1984, 1986, 1989).

7. *Tefsîrü lügati‘l-Ḳur‘ân* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 161).

8. *Muḥtaşaru Kitâbi‘l-Muḳ‘ad ve‘l-muḳîm*. Tefsir usulüyle ilgili manzum bir eserdir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 918; Dârü‘l-kütübi‘l-Mısriyye, Teymûriyye, Tefsir, nr. 206).

9. *el-Müctebâ fi‘ ulûmi‘l-Ḳur‘ân* (Keşfü‘z-zunûn, II, 1592; Brockelmann, GAL, I, 663; Suppl., I, 918). Bu kitabın muhtasarı olup Süleymaniye Kütüphanesi‘nde bir nüshası bulunan (Ayasofya, nr. 3395) el-Müctebâ mine‘l-müctenâ Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından neşredilmiştir.

Aynı kütüphanede (Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 70) İbnü‘l-Cevzî‘ye nisbet edilen Ḥavâşşü‘l-Ḳur‘âni‘l-‘azîm adlı eserin girişinde müellifinin Abdurrahman b. Ali b. Ahmed el-Kureşî eş-Şâfiî olduğu ifade edilmektedir. Brockelmann‘ın İbnü‘l-Cevzî‘ye izâfe ettiği (GAL Suppl., I, 918) Tefsîrü‘l-Fâtiḥa adlı eserin (Millet Ktp., Murad Molla, nr. 63) İbn Kayyim el-Cevziyye‘ye ait olduğu anlaşılmıştır (Kahire 1375).

D) Akaid

1. *Def‘u şübheti‘t-teşbih* (Dımaşk 1345/1927; Amman 1412/1992).

2. *eş-Sebât inde‘l-memât*. Ölümü teslimiyetle karşılamak gerektiğini anlatan ve İslâm büyüklerinin ölüm anında söyledikleri sözleri nakleden eser Abdullah Leysî el-Ensârî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986).

3. *Tezkiretü üli‘l-beşâ‘ir fi‘ ma‘rifeti‘l-kebâ‘ir* (Abdülhamîd el-Alûcî, s. 82-83).

4. *Şaydü'l-hâtır*. Çeşitli dinî ve içtimaî konularda müellifin kalbine doğan hususları ve bazı itikadî konuları içeren eserde müslümanlar arasında yaygın olan bazı yanlış inançlar üzerinde de durulur (Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]).

5. *Telbîsü İblîs (Naqdü'l-'ilm ve'l-'ulemâ')*. İbnü'l-Cevzî'nin, başta mutasavvife olmak üzere bazı İslâmî zümrelerin anlayışlarını usûlü'd-dîn açısından tenkit ettiği eser Muhammed Münîr ed-Dımaşkî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1368/1948).

6. *el-Şarâmiya* (nşr. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut 1977).

E) Fıkıh

1. *Ahkâmü'n-nisâ'*. Ali b. Muhammed Yûsuf el-Muhammedî'nin yayımladığı eser üzerinde (Beyrut 1985) Nedim Urhan tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde bir doktora çalışması yapılmıştır (İstanbul 1993). Kitabı Ebû Bekir el-Cerrâî ihtisar etmiştir.

2. *Tahrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id fî usûli mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 305).

3. *Minhâcü'l-kâşidîn*. Çeşitli âdetler, nikâh, helâl-haram, mûsiki, haset, cömertlik, tövbe, sabır-şükür, havf-recâ, tevhid-tevekkül gibi konulardan oluşan eserin müellifin talebesi Muvaffakuddin İbn Kudâme tarafından yapılan ihtisarı yayımlanmıştır (Kahire 1991).

4. *Der'ü'l-levm ve'd-daym fî şavmi yevmi'l-ğaym*. Şâban ayının otuzuncu gününde oruç tutmanın câiz olmadığını ileri süren Hatîb el-Bağdâdî'nin bu görüşünü reddeden eseri Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî neşretmiştir (Beyrut 1994).

5. *Müşîrü'l-ğarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*. Hac menâsiki, peygamberlerin yaptıkları hac, halifelerin haccı gibi konuları içerir. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin tahkikiyle yayımlanan kitabı (Kahire 1995) ayrıca Merzûk Ali İbrâhim Müşîrü'l-'azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin adıyla neşretmiştir (Riyad 1415/1995).

F) Diğer Eserleri

1. *Birrü'l-vâlideyn*. Ebeveyne karşı olan görevlere dair rivayetleri derleyen bir eser olup Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ ile (Beyrut 1408/1988) Âdil Abdülmevcûd ve Ali Muavvaz tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1993).

2. *Zemmü'l-hevâ* (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1962). Kitap üzerinde Stefan Leder İbn Al-Gauzî und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft adıyla (Beyrut 1984) tahlilî bir çalışma yapmış, eseri İbrâhim Muhammed Ramazan ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut 1993).

3. *et-Tıbbü'r-rûhânî* (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1987).

4. *el-Müdhiş*. Vaaz ve irşada dair olan eserde birçok kaside ve şiir bulunmaktadır (nşr. Mervân Kabbânî, Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]).

5. *el-Muklik*. Berzah ve âhret konularında yapılacak vaazlarda zikredilmesi gereken hadislerin derlendiği bir eserdir (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1991).

6. *Bahrü'd-dümû'*. Vaazlardan ibarettir (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecid, Riyad 1993).

7. *el-Mevâ'iz ve'l-mecâlis*. Otuz üç bölümden oluşan eser Muhammed İbrâhim Sünbül'ün tahkikiyle yayımlanmıştır (Tanta 1990).

8. *et-Tebşıra*. Dokuz bölüm halinde 100 vaaz ihtiva etmektedir (Beyrut 1986).

9. *Ru'ûsü'l-kavâir*. Hutbeler, peygamber kıssaları ve varlıkların yaratılışı gibi konuları içeren bir irşad kitabıdır (nşr. Muhammed Nebîl Sünbül, Tanta 1990).

10. *Maķâmât* (nşr. Muhammed Nagaş, Kahire 1400/1980).

11. *Kitâbü'l-Ezkiyâ*. Genel anlamda akıl ve zekâ ile her zümreden zeki insanlardan bahsederek bunların bazı sözlerini nakleder (baskı yeri ve tarihi yok). Osmanlı âlimi Hacı İbrâhim Efendi eseri Tuhfetü'l-ezkiyâ fi tercemeti Kitâbi'l-Ezkiyâ adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1308).

12. *Aḥbârü'l-ḥamkâ' ve'l-muḡaffelîn* (Beyrut 1985). Enver Güneç tarafından Ahmak ve Dalgınlar Kitabı başlığıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1998).

13. *el-Letâ'if fi'l-va'z* (nşr. Muhammed İbrâhim Sünbül, Tanta 1990).

14. *Aḥbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*. Zekâ ürünü müstehcen nükteleri nakleden eseri Abdülemîr Ali Mühennâ yayımlamıştır (Beyrut 1990).

15. *eş-Şifâ' fi mevâ'izi'l-mülûk ve'l-ḥulefâ'* (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Kahire 1987).

16. *Tenbîhü'n-nâ'imî'l-ḡumr 'alâ mevâsîmî'l-'umr*. Çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinin değerini bilip ona göre davranılması gerektiğine ilişkin öğütleri içerir (nşr. Arefe Hilmi Abbas, Kahire, ts. [Dârü'l-hadîs]). Hersekli Mehmed Kâmil Bey eseri bazı ilâvelerle birlikte İkâzü'l-ihvân adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1302, 1304).

17. *Bustânü'l-vâ'izin ve riyâzü's-sâmi'in* (nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, Beyrut 1984).

18. *Uyûnü'l-hikâyât*. Peygamberler, halifeler, zâhidler, sûfiler ve meşhur bazı şahsiyetlerle ilgili hikâyeleri ihtiva etmektedir (İÜ Ktp., AY, nr. 3353).

19. *Mehâsinü'l-âşâr ve ḡarâ'ibü'l-aḥbâr*. 300 hadis, 300 hikâye ve 300 şiirden oluşmaktadır (İÜ Ktp., AY, nr. 2011).

20. *Leftetü'l-kebed fi (ilâ) naşîhati'l-veled (Vaşıyyetü Ebi'l-Ferec İbni'l-Cevzî li-veledih)*. Müellifin, oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'ye öğüt vermek ama-cıyla yazdığı bir risâle olup kendi hayatından bazı unsurlar ihtiva etmesi açısından önem taşımaktadır. Muhammed Hâmid el-Fıkî'nin Defâ'inü'l-künûz adlı eser içinde yayımladığı risâlenin (Kahire 1349/1931) ayrıca Abdülḡaffâr Süleyman el-Bündârî tarafından gerçekleştirilen bir neşri bulunmaktadır (Beyrut 1987). Abdülhamîd Alûcî Mü'ellefâtü İbni'l-Cevzî adıyla bir çalışma yapmıştır (Bağdat 1385/1965; İbnü'l-Cevzî'nin diğer eserleri için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 483-488; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XXI, 368-369, 374-375; İbn Receb, I, 416-420; Brockelmann, GAL, I, 502, 506; Suppl., I, 915, 917; Hediyyetü'l-'ârifîn, I, 521-523).

İbnü'l-Cevzî üzerinde çeşitli monografiler hazırlanmıştır. Kâmil Muhammed Uveyde'nin 'Abdurrahmân el-Cevzî şeyḡu'z-zühhâd ve imâmü'l-vu'âz (Beyrut 1993), Hasan İsâ Ali el-Hakîm'in İbnü'l-Cevzî (Bağdat 1988), Ahmed Atıyye Abdurrahman'ın İbnü'l-Cevzî beyne't-te'vîl ve't-tefvîz (Mekke 1397), Ali Cemîl Ali Mühennâ'nın İbnü'l-Cevzî ve Maḡâmâtühü'l-edebîyye (Kahire 1976), Abdurrahman Sâlih Abdullah'ın İbnü'l-Cevzî ve terbiyetü'l-'aḡl (Mekke 1986), Abdülbedî Abdülazîz el-Hûlî'nin et-Terbiye ve't-ta'lîm 'inde İbni'l-Cevzî (Kahire 1990) ve Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî'nin el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve kitâbühü el-Mevzû'ât (Lahor 1403/1983) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

D. Tefsir İlmindeki Yeri

İbnü'l-Cevzî'nin Kur'an'a ilgisi onu ezberlemesi, tecvid ve kıraat ilmini öğrenmesiyle başlamış, kendisine büyük şöhret kazandıran vaazlarıyla devam etmiştir. Kendisi, Kur'an'ı vaaz kürsüsünde baştan sona kadar tefsir edip halka anlatan ilk kişi olduğunu söylemiştir (el-Muntazam, XVIII, 213). Ulûmü'l-Kur'ân'a dair ilk eser yazarlardan biri olan İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnü'l-efnân'ı gerek ihtiva ettiği otuzu aşkın konu başlığındaki çeşitlilik, gerekse bu başlıklar altında ortaya konulan bilgilerin sunuluşundaki metot bakımından daha önce yazılan konuya dair kitapların en iyisi kabul edilir. Zerkeşî

el-Burhân'ı, Süyûtî el-İtkân'ını yazarken bu eserden istifade etmişlerdir. Fünûnü'l-efnân'da göze çarpan en önemli eksiklik, diğer eserlerinde işlediği ulûmü'l-Kur'ân'ın bazı konularına burada ya çok kısa olarak yer vermesi ya da ilgili kitabına atıfla yetinmesidir.

İbnü'l-Cevzî, vücûh ve nezâir konusunu garîbü'l-Kur'ân'dan daha iyi bir biçimde ortaya koymuştur. Buna dair eserler üzerinde geniş bir araştırma yapan Abdülhamîd Seyyid Taleb, VII. (XIII.) yüzyıla kadar vücûh ve nezâirle ilgili en sistematik ve kapsamlı çalışmayı İbnü'l-Cevzî'nin yaptığını ifade eder (Ġarîbü'l-Ķur'ân, s. 403-404, 425-426). İbnü'l-Cevzî nesih alanında da çeşitli eserler telif etmiştir. Ona göre bazı kimselerin iddiasının aksine bedâ, tahsis ve istisna nesih olarak değerlendirilemez. Âyetler arasında neshin gerçekleşebilmesi için beş şart ileri süren İbnü'l-Cevzî Kur'an'ın sünnetle neshini kabul etmez. Neshi metni bâki, hükmü mensuh âyetlere münhasır kılar ve eserlerini bu grup için yazdığını söyler (geniş bilgi için bk. Nâsihu'l-Ķur'ân ve mensûhuh, s. 101-151). Önceki âlimleri mensuh âyetlerin sayısını arttırdıkları için tenkit eden İbnü'l-Cevzî'nin kendisi de bu sayıyı bir hayli kabarık göstermiştir. İbnü'l-Cevzî aynı zamanda bir kıraat âlimidir. Bu alana dair bilgisini sadece kıraatle ilgili olarak yazdığı eserlerde ortaya koymamış, bunu tefsirinde ve ulûmü'l-Kur'ân'a dair eserlerinde de göstermiştir.

Kur'an ilimleri hakkında telif ettiği eserlerde genellikle başarılı kabul edilen İbnü'l-Cevzî tefsirinde de oldukça anlaşılır ve açık bir yöntem uygulamıştır. Zâdü'l-mesîr'inin başında tefsir metodunun ipuçlarını vermiş, eserinde hangi hususları öne çıkardığını bildirmiş ve diğer tefsirlerin çoğunlukla nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, Mekkî-Medenî, müşkilü'l-Kur'ân, ahkâm âyetlerinin tefsiri gibi konulardan birini veya birkaçını ihmal ettiğini, kendisinin ise bu hususlara gerektiği kadar yer verdiğini söylemiştir. Tefsirinde Resûlullah, ashab ve tâbiîn ile önceki müfessir ve âlimlerin görüşlerini nakletmeyi esas alan İbnü'l-Cevzî, yeterli bilgi bulunmadığı takdirde âyetleri kendi düşüncesini ortaya koymak suretiyle yorumlamaya çalışmıştır. Nakillerden bazısının yorum yapılmadan ve rivayet tekniği açısından değerlendirilmeden verilmesi eserin bir eksikliği olarak göze çarpmaktadır. Tefsirinde, meânî ve beyân ilimlerine gösterdiği itinanın ve bu iki ilim olmaksızın Kur'an'ın hakkıyla tefsir edilemeyeceğine dair kanaatinin izleri açıkça görülmektedir. İbnü'l-Cevzî, genel olarak İsrâiliyat'tan uzak durmakla birlikte bazı rivayetleri sakıncalarının farkında olduğunu ihsas ederek kaydetmiştir. Meselâ Eyyûb peygamberden bahseden âyetlerin (el-Enbiyâ 21/83-84) tefsirinde naklettiği uzun hikâyeye ile (Zâdü'l-mesîr, V, 375-378) Sebe melikesi Belkıs'ın Hz. Süleyman'a gönderdiği hediye ile ilgili âyetin (en-Neml 27/35) tefsirinde naklettiği rivayet bu türdendir (a.g.e., VI, 170). İbnü'l-Cevzî'nin tefsirinde nakillerin fazlalığı yanında yorumun azlığı önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktaysa da çok sayıda müfessirin görüşünü asıl kaynaklarından seçerek bir araya getirmiş olması kendisine rivayet tefsiri alanında önemli bir mevki kazandırmıştır. İbn Receb'in bildirdiğine göre esasen İbnü'l-Cevzî, "Ben yeni bir eser ortaya koymadım, mevcut bilgileri düzenleyip sundum" demiştir (ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile, I, 414).

سورة التين

وفيها قولان^(١):

- أحدهما : مكة ، قاله الجمهور ، منهم الحسن ، وعطاء^(١) .
- والثاني : أنها مدنية ، حكاه الماوردي عن ابن عباس ، وقتادة .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿ وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ . وَطُورِ سِينِينَ . وَهَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ . لَقَدْ خَلَقْنَا
الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ . ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ . إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا
وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ . فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالذِّينِ . أَلَيْسَ
اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ ﴾

قوله تعالى : (والتين والزيتون) فيها سبعة أقوال .

- أحدها : أنه التين المعروف ، والزيتون المعروف ، قاله ابن عباس ، والحسن ،
وعطاء ، ومجاهد ، وعكرمة ، وجابر بن زيد ، وإبراهيم . وذكر بعض المفسرين

(١) وهو الصواب .

أنه إنما أقسم بالتين لأنها فاكهة مُخْلِصَة من شائب التنغيص ، وهو يدل على قدرة من هبأه على تلك الصفة . وجعل الواحدة منه على مقدار اللقمة ، وإنما أقسم بالزيتون لكثرة الانتفاع به .

والثاني : أن التين : مسجد نوح عليه السلام الذي بني على الجودي .
والزيتون : بيت المقدس ، رواه عطية عن ابن عباس ^(١) .

والثالث : التين : المسجد الحرام ، والزيتون : المسجد الأقصى ، قاله الضحاك .
والرابع : التين : مسجد دمشق ، والزيتون : بيت المقدس ، قاله كعب ،
وقتادة ، وابن زيد .

والخامس : أنها جبلان ، قاله عكرمة في رواية . وروي عن قتادة قال :
التين : الجبل الذي عليه دمشق ، والزيتون : الجبل الذي عليه بيت المقدس .
والسادس : أن التين : مسجد أصحاب الكهف ، والزيتون : مسجد إيلياء ،
قاله القرظي .

والسابع : أن التين : جبال ما بين حلوان إلى همدان ، والزيتون : جبال
بالشام ، حكاه الفراء ^(٢) .

فأما (طور سينين) فالطور : جبل . وفيه قولان .

(١) وعطية ضعيف .

(٢) قال ابن جرير الطبري : والصواب من القول في ذلك عندنا قول من قال : التين ،
هو التين الذي يؤكل ، والزيتون ، هو الذي يعصر منه الزيت ، لأن ذلك هو المعروف
عند العرب .

أحدهما : أنه الجبل الذي كلم الله موسى عليه ، قاله كعب الأخبار في
الأكثرين .

والثاني : أنه جبل بالشام ، قاله قتادة .

فأما « سينين » فهو لغة في سيناء . وقد قرأ علي ، وسعد بن أبي وقاص ،
وأبو العالية ، وأبو مجلز « وطور سيناء » ممدودة مهموزة ، مفتوحة السين . وقرأ
ابن مسعود ، وأبو الدرداء ، وأبو حيوه « وطور سيناء » مثلهم إلا أنهم كسروا
السين . وقرأ أبو رجاء ، والجحدري « سينين » كما في المصحف ، لكنها فتحة
السين . وقال ابن الأنباري : « سينين » هو سيناء .

واختلفوا في معناه ، فقيل : معناه : الحسن . وقيل : المبارك . وقيل :
إنه اسم للشجر الذي حوله . وقد شرحنا هذا في سورة [المؤمنين : ٢٠] قال
الزجاج : وقد قرىء هاهنا « وطور سيناء » وهو أشبه لقوله تعالى : (وشجرة
تخرج من طور سيناء) [المؤمنون : ٢٠] . وقال مقاتل : كل جبل فيه شجر
مشر فهو سينين ، وسيناء بلفظة الببط ^(١) .

قوله تعالى : (وهذا البلد الأمين) يعني : مكة يأمن فيه الخائف في الجاهلية ،

(١) قال أبو جعفر الطبري : وأولى الأقوال في ذلك بالصواب قول من قال : طور
سينين ، جبل معروف ، لأن الطور هو الجبل ذو النبات ، فإضافته إلى سينين ، تعريف له ،
ولو كان نعتاً للطور كما قال من قال : معناه : حسن أو مبارك ، لكان الطور بمنزلة
وذلك أن الشيء لا يضاف إلى نعته لغيره علة تدعو إلى ذلك .

والإسلام^(١). قال الفراء : ومعنى « الأمين » الآمن . والعرب تقول للأمين : آمن .

قال الشاعر :

أَلَمْ تَعَلِّمِي يَا أَسْمَ وَيَحْكُ أَنْثِي حَلَفْتُ يَمِينًا لَا أَخُونُ أَمِينِي^(٢)

يريد آمني .

قوله تعالى : (لقد خلقنا الإنسان) هذا جواب القسم . وفي المراد بالإنسان

هاهنا خمسة أقوال .

أحدها : أنه كَلْدَة بن أسيد ، قاله ابن عباس .

والثاني : الوليد بن المغيرة ، قاله عطاء .

والثالث : أبو جهل بن هشام .

والرابع : عتبة ، وشيبة ، حكاها الماوردي .

(١) قال ابن كثير : وقال بعض الأئمة : هذه محال ثلاثة ، بعث الله في كل واحد منها نبياً مرسلاً من أولي العزم أصحاب الشرائع الكبار ، فالأول محلة التين والزيتون ، وهي بيت المقدس التي بعث الله فيها عيسى بن مريم عليه السلام ، والثاني : طور سينين ، وهو طور سيناء الذي كلم الله عليه موسى بن عمران ، والثالث : مكة ، وهو البلد الأمين الذي من دخله كان آمناً ، وهو الذي أرسل فيه محمداً ﷺ ، قالوا : وفي آخر التوراة ذكر هذه الأماكن الثلاثة : جاء الله من طور سيناء - يعني الذي كلم الله عليه موسى بن عمران - وأشرق من ساعير - يعني جبل بيت المقدس الذي بعث الله منه عيسى ، - واستعلن من جبال فاران - يعني جبال مكة التي أرسل الله منها محمداً ﷺ ، فذكرهم مجزئاً عنهم على الترتيب الوجودي بحسب ترتيبهم في الزمان ، ولهذا أقسم بالأشرف ، ثم الأشرف منه ، ثم الأشرف منها .

(٢) البيت من شواهد الفراء (٣٧١) ، وهو في الطبري ٢٤١/٣٠ ، والقرطبي ١١٣/٢٠ .

والخامس : أنه اسم جنس ، وهذا مذهب كثير من المفسرين^(١) ، وهو معنى قول مقاتل .

قوله تعالى : (في أحسن تقويم) فيه أربعة أقوال .
أحدها : في أعدل خلق .

والثاني : منتصب القامة ، روي عن ابن عباس .

والثالث : في أحسن صورة ، قاله أبو العالية .

والرابع : في شباب وقوة ، قاله عكرمة^(٢) (ثم رددناه أسفل سافلين)
فيه قولان .

أحدهما : إلى أرذل العمر ، رواه العوفي عن ابن عباس ، وبه قال
عكرمة ، وإبراهيم ، وقتادة^(٣) . وقال الضحاك : إلى الهرم بعد الشباب ، والضعف
بعد القوة . والسافلون : هم الضعفاء ، والزمنى ، والأطفال ، والشيخ الكبير
أسفل هؤلاء جميعاً . قال الفراء : وإنما قال : «سافلين» على الجمع ، لأن الإنسان في

(١) وهو الصواب .

(٢) قال ابن جرير الطبري : وأولى الأقوال في ذلك بالصواب أن يقال : إن معنى ذلك : لقد خلقنا الإنسان في أحسن صورة وأعدنا ، لأن قوله : (أحسن تقويم) إنما هو نعت لمخوف ، وهو في تقويم أحسن تقويم ، فكأنه قيل : لقد خلقناه في تقويم أحسن تقويم .

(٣) واختار هذا القول ابن جرير الطبري ، ورده ابن كثير ، فقال : ولو كان هذا هو المراد ، لما حسن استثناء المؤمنين من ذلك ، لأن الهرم قد يصيب بعضهم ، وإنما المراد ما ذكرناه (يعني القول الثاني : النار) كقوله تعالى : (والعصر إن الإنسان لفي خسر إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات) .

معنى جمع . تقول : هذا أفضل قائم ، ولا تقول : قائمين ، لأنك تريد واحداً ، فإذا لم ترد واحداً ذكرته بالتوحيد وبالجمع .

والثاني : إلى النار ، قاله الحسن ، وأبو العالية ، ومجاهد . والمعنى : إنا نفعل هذا بكثير من الناس . تقول العرب : أنفق فلان ماله على فلان ، وإنما أنفق بعضه ، ومثله قوله تعالى : (الذي يؤتي ماله يتزكى) [الليل : ١٨] لم يُرَدَّ كُلُّ ماله . ثم استثنى من الإنسان فقال تعالى : (إلا الذين آمنوا) لأن معنى الإنسان الكثير .

وللمفسرين في معنى الاستثناء قولان .

أحدهما : إلا الذين آمنوا ، فإنهم لا يُرَدُّون إلى الحَرَفِ وأرذَلِ العُمُرِ وإن عُمُرُوا طويلاً ، وهذا على القول الأول . قال ابن عباس : من قرأ القرآن لم يُرَدَّ إلى أرذَلِ العُمُرِ . وقال النخعي : إذا بلغ المؤمن من الكِبَرِ ما يعجز عن العمل كَتَبَ له ما كان يعمل ، وهو قوله تعالى : (فلهم أجر غير ممنون) وقال ابن قتيبة : المعنى : إلا الذين آمنوا في وقت القوة والقدرة ، فإنهم حال الكِبَرِ غير منقوصين وإن عجزوا عن الطاعات ، لأن الله تعالى علم أنهم لو لم يسلبهم القوة لم ينقطعوا عن أفعال الخير ، فهو يجري لهم أجر ذلك .

والثاني : إلا الذين آمنوا ، فإنهم لا يُرَدُّون إلى النار . وهذا على القول الثاني^(١) .

وقد شرحنا معنى « الممنون » في « ن » [آية : ٣] .

قوله تعالى : (فما يكذبك بعد بالدين) فيه قولان .

(١) وهو الأقرب إلى معنى الآية ، كما قال ابن كثير .

أحدهما : فإيكذبك أيها الإنسان بعد هذه الحجة « بالدين » أي : ما الذي يجعلك مكذباً بالجزء ١٢ ، وهذا تويخ للكافر ، وهو معنى قول مقاتل . وزعم أنها نزلت في عدي بن ربيعة .

والثاني : فمن يقدر على تكذيبك بالثواب والعقاب بعدما تبين له خلقنا الإنسان على ما وصفنا ، قاله الفراء . فأما « الدين » فهو الجزء . والمشار بذكره إلى البعث ، كأنه استدل بتقليب الأحوال على البعث .

قوله تعالى : (أليس الله بأحكم الحاكمين) أي : بأقضى القاضين . قال مقاتل : يحكم بينك وبين مكذبيك . وذكر بعض المفسرين : أن معنى هذه الآية تسليته في تركهم والإعراض عنهم . ثم نسخ هذا المعنى بآية السيف ^(١) .

* * *

(١) قال ابن كثير : وقوله تعالى : (أليس الله بأحكم الحاكمين) أي : أما هو أحكم الحاكمين الذي لا يبور ولا يظلم أحداً ، ومن عدله أن يقيم القيامة فينتصف للمظلوم في الدنيا من ظلمه .

II. HAFTA 2. DERS	Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) Mefâtîhu'l-Gayb	Bakara Sûresi 2/284. Ayetin Tefsîri (VII/133-137)
------------------------------------	---	--

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Fahreddin Râzî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. Fahreddin Râzî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Bir tefsir çeşidi olarak kelâmî tefsir hakkında ne biliyorsunuz?
4. *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
5. Daha önce Fahreddin Râzî'yi ve onun *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı tefsirini daha önce gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210)

Tercih edilen görüşe göre 25 Ramazan 543 (6 Şubat 1149) tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Rey'de doğdu. 544'te doğduğu da nakledilir. Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbelerinden anlaşıldığına göre soyu Arap asıllı bir aileye dayanır. İbnü'l-Hatîb veya İbn Hatîbü'r-Rey diye de tanınmakla birlikte daha çok Fahreddin er-Râzî adıyla meşhur olmuştur. Şâfiî ve Eş'arî kaynaklarında ise "İmâm" unvanıyla anılır. Begavî'nin yanında yetişen ve kelâm ilmine dair *Gâyetü'l-merâm* adlı eseriyle tanınan babası Ömer, Fahreddin'in ilk hocasıdır. On altı yaşında iken babasının vefatı üzerine Simnan'a giderek burada Kemâleddin es-Simmânî'nin derslerine devam etti. Bir süre sonra Rey'e döndü ve İshrâkî filozofu Sühreverdî el-Maktûl'ün öğrencilerinden olan Mevdüddin el-Cîlî'den kelâm ve felsefe tahsil etti. Cîlî ile birlikte gittiği Merâğa'da da ondan ders almaya devam etti. Üstün zekâsı ve azmi sayesinde kısa zamanda kendini yetiştirdi. İbn Rüşd el-Hafîd, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir-i Geylânî, İzzeddin b. Abdüsselâm gibi meşhur âlimlerle çağdaş olan Fahreddin er-Râzî'nin üne kavuşmasında yaptığı ilmî seyahatlerin büyük payı vardır. Cürcân, Tûs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne ile diğer Hint beldeleri uğradığı belli başlı ilim ve kültür merkezleri arasında yer alır. Hârizm'de iken Mu'tezilî âlimlerle yaptığı münazaralar sonunda bazı olayların çıkması üzerine orayı terkedip Rey'e dönmeye mecbur kaldı. Daha sonra medreselerinde, kendi eserleri olan *el-Mebâhişü'l-Mesrikiyye* ve *Şerhu'l-İşârât* gibi bazı eserlerinin okutulduğu Mâverâünnehir beldelerini dolaştı. İlk olarak Serahs'a uğradı ve orada meşhur tabip Abdurrahman b. Abdülkerim ile tanışıp dostluk kurdu. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* adlı eserini onun için şerhetti. İki oğlunu da varlıklı olan bu tabibin kızlarıyla evlendirdi. Serahs'tan Buhara'ya geçince burada Hanefî âlimlerinden Şerefüddin el-Mes'ûdî, Radiyyüddin en-Nisâbü'rî ve Rükneddin el-Kazvîni ile fikhî konularda, Nüreddin es-Sâbûnî ile itikadî meseleler üzerinde münazaralar yaptı ve büyük takdir topladı. Ayrıca Bâtınîler ve Kerrâmîler'le yaptığı tartışmalar da büyük yankılar uyandırdı. Bazı kaynaklarda, Râzî'nin Belh'te bulunduğu sırada Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled'i sultana şikâyet ederek şehirden çıkarılmasına sebep olduğu nakledilirse de bu doğru değildir. Zira Râzî, Bahâeddin Veled'in Belh'ten ayrıldığı tarihten (616/1219) çok önce vefat etmiştir. Râzî ziyaret ettiği beldelerin emîr ve sultanlarından iltifat ve ikram gördü. Horasan'da Alâeddin Tekiş ile oğlu Muhammed, Gur sultanları Gıyâseddin ve Şehâbeddin onun himayelerine mazhar olduğu siyaset adamlarındandır. İran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan bölgesindeki bazı şehirleri dolaştıktan sonra Herat'a yerleşti (600/1203). Bazı müelliflerce, Râzî'nin Bağdat'a gittiği ve bilinmeyen bir sebeple işkence görmesi üzerine oradan Mısır'a geçtiği kaydedilirse de kaynaklarda bunu doğrulayan herhangi bir bilgi yoktur. Hayatının geri kalan kısmını Herat'ta geçirdi; bir yandan eserlerini telif ederken öte yandan sayıları 300'ü aşan talebe yetiştirdi. Hayatının ilk

döneminde fakir olmasına rağmen son dönemde muhafızlar tarafından korunacak derecede büyük servete sahip oldu. Bunda sultanlardan gördüğü ikramlarla dünürü Abdurrahman b. Abdülkerîm'den oğullarına intikal eden mirasın büyük payı olduğu nakledilir. Râzî 1 Şevval 606'da (29 Mart 1210) Herat'ta vefat etti. Kerrâmîler'ce zehirletilerek öldürüldüğü de nakledilir (Sübkî, VIII, 86). İbn Hallikân'a göre, kendisini mülhidlikle suçlayanların naaşına herhangi bir zarar vermemesi için vasiyetine uygun olarak Herat yakınlarındaki Muzdâhân köyü civarında defnedilmiştir (*Vefeyât*, IV, 219). İbnü'l-Kıftî'ye göre ise Râzî'nin naaşı aslında kendi evine gömüldüğü halde Muzdâhân civarındaki bir tepede defnedilmiş gibi gösterilmiştir (*İhbârü'l- 'ulemâ'*, s. 190).

Üstün zekâsı, güçlü hafızası, etkili hitabetiyle tanınan ve VI. (XII.) yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Fahreddin er-Râzî kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. Bundan dolayı "allâme" unvanıyla da anılmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'ini, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sını ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkıh*'ını çocukken ezberlemesi güçlü hafızasının delili olarak zikredilir. Eserleri ve talebeleri vasıtasıyla görüşleri yayılmış, tesirleri çağını aşmıştır. Kutbüddin el-Mısırî, Zeynüddin el-Keşşî, Şerefeddin el-Herevî, Esîrüddin el-Ebherî, Tâceddin el-Urmevî, Sirâceddin el-Urmevî ve Şemseddin Hüsrevşâhî onun yetiştirdiği ünlü kişilerdendir. Soyundan gelenler içinde de âlimler yetişmiştir. Cemâleddin Aksarâyî ve Musannifek bunlardandır. İyi bir hatip olduğu için her zümreden dinleyicileri vardı. Hitabeti sayesinde yaptığı münazaralarda başarı gösterdi ve ehl-i bid'ata mensup pek çok kişinin Ehl-i sünnet'e intisap etmesini sağladı (Safedî, IV, 249). Hıristiyanlarla da çeşitli tartışmalar yaptı. Fikrî mücadelelerini daha çok Mu'tezile, Kerrâmiyye, Felâsife ve Bâtıniyye gruplarına karşı yürüttü. İyi bir hatip olduğu kadar hazırcevap oluşuyla da tanınır. Bâtıniyye'ye yönelttiği tenkitlerden rahatsız olan bir Bâtınî'nin, derslerini gizlice takip ederek yaptığı tenkitlerin ardından kendisine bıçağını gösterip onu ölümle tehdit etmesinden sonra eleştirilerini aniden kesmesi üzerine bunun sebebinin soran öğrencilerine, "Bâtınîler'in burhân-ı kâtî'ları vardır" cevabını vermesi onun espri gücüne örnek teşkil eder. Genellikle akaidde Eş'arî, fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olmakla birlikte bazı konularda mezhebine muhalefet edip Mu'tezilî görüşleri benimsemiştir. İbn Hacer tarafından Şîa'ya mensup bir âlim olarak gösterilmesi (*Lisânü'l-Mizân*, IV, 429) isabetli değildir. Zira onun Şîî ve Bâtınî görüşleri şiddetle eleştirdiği bilinmektedir.

Râzî asıl dinî ilimler alanında üne kavuşmuştur. Fıkıha dair görüşlerini Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine yaptığı şerhte bir araya getirmişse de bu eser zamanımıza ulaşmadığından fikhî görüşleri kısmen *Münâzarât*'ından ve *Mefâtîhu'l-ğayb*'ından öğrenilmektedir. Usulde ve fûrûda Şâfiî mezhebini savunmuştur. Usûl-i fıkıha dair yazdığı *el-Mahşûl* adlı eseri Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sı, Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı, Kādî Abdülcebbâr'ın *el-'Ahd*'i ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'ine dayanan bir ihtisar kabul edilir (İbn Haldûn, III, 1020, 1065). Şâfiî mezhebine bağlı olduğu halde nasların zâhirine göre hüküm vermeye meyletmiş. Kur'an-ı Kerîm'in kıyasla değil haber-i vâhidle tahsis edilebileceğini savunmuştur. Ona göre haram olduğu hakkında nas bulunmayan her şey mubahtır ve Ebü Müslim el-İsfahânî'nin benimsediği gibi Kur'an'da nesih yoktur (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 42-46).

Dinî ilimler içinde Râzî'nin daha çok temayüz ettiği alanlar tefsir ve kelâm ilimleridir. Tefsirinde dirayet metodunu başarıyla uygulamış ve kendisinden sonra gelen hemen bütün müfessirlere kaynak olmuştur. Kur'an'ı tefsir ederken döneminde mevcut bütün ilimlerden faydalanıp ilmî tefsir hareketine öncülük yapmıştır. İbn Sînâ'nın etkisinde kalarak tefsirinde dünyanın yuvarlak olduğunu belirtmekle

birlikte dönmediğini söylemesi (*Mefâtihu'l-ğayb*, XX, 9), devrindeki ilmî anlayışın tefsirine yansımaları olarak görülmelidir. Ona göre aklî bir muhale götürmedikçe naslar zâhirî mânalarına göre anlaşılmalı; sarîh akılla sahih nakil arasında çelişki bulunmadığından zâhirî mânaları itibarıyla aklın ilkelerine aykırı görünen âyetler müteşâbih kabul edilip bütün ihtimaller dikkate alınarak aklın ışığında ve dil kurallarına uygun şekilde te'vil edilmelidir. Râzî genellikle dirayet metodunu kullanmakla birlikte âyetlerle ilgili rivayetleri, nüzul sebeplerini ve kıraat farklılıklarını zikretmeye de önem vermiştir. Ancak bunlar arasından birini tercih ederken tercih edilen anlamın âyetlerin ruhuna uygun olmasına dikkat etmiştir. Ona göre en doğru tefsir Kur'an'ın yine Kur'an'la yapılan tefsiridir (Muhsin Abdülhamîd, s. 83-159). İbn Teymiyye, *Mefâtihu'l-ğayb*'da tefsirin dışında her şeyin, yani çağının bütün ilimlerinin mevcut olduğunu söyleyerek eseri eleştirmiş, Sübkî ise onda tefsirle birlikte dönemindeki ilimlere dair her şeyin bulunduğunu belirterek Râzî'yi savunmuştur (Safedî, IV, 254). Ayrıca M. Reşîd Rızâ da hadis ilmini bilmeden Kur'an'ı tefsir ettiği ve Kur'an'daki bazı tabirlere onun semantiğiyle bağdaşmayan mânalar verdiği için Râzî'nin tefsirciliğini tenkit etmiştir (*Tefsîrü'l-Menâr*, V, 301; XI, 376).

Râzî en çok kelâm alanında eser vermiştir. Ona göre kelâm bütün ilimlerin en şerefliisidir. Zira Kur'an-ı Kerim başından sonuna kadar peygamberlerle kâfirler arasındaki itikadî mücadeleleri anlatır. İslâm akaidini kesin delillerle kanıtlayıp muhalif görüşleri reddetmeyi peygamber mesleği olarak gören Râzî (*Mefâtihu'l-ğayb*, II, 90-98; XVII, 195-218), Gazzâlî'nin yaptığı gibi İslâm filozofları karşısında Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuş, Gazzâlî'ye nisbetle eserlerinde felsefî konulara daha geniş yer ayırmış, özellikle tabiat ilimlerine ait konularda İbn Sînâ'nın etkisinde kalmış ve felsefe ile kelâmın konularını birleştirip felsefî kelâm dönemini başlatmıştır (İbn Haldûn, III, 1083, 1146). Genç yaşından itibaren kelâm ve felsefe ile meşgul olmasına ve bu sahaların otoritelerinden biri olarak ilim tarihine geçmesine rağmen kaynaklar onun ömrünün sonuna doğru, kelâm ve felsefenin uyguladığı yöntemlerle akaid konularında insanı kesin bir tatmine ulaştıramayacağı kanaatine vardığını ve herkesi Kur'an'ın yöntemine dönmeye davet ettiğini kaydeder (Sübkî, VIII, 91). Ölümünden önce öğrencisi İbrâhim b. Ebû Bekir el-İsfahânî'ye yazdırdığı vasiyetinde kaynakların bu tesbitini doğrulayıcı bilgiler mevcuttur (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 638-643).

Felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik konularında da eserler yazan Râzî ilimler tarihi araştırmalarına konu olmuştur. Felsefe ve tabiat ilimleri alanında geniş ölçüde faydalandığı İbn Sînâ'dan etkilenmesine rağmen atom nazariyesiyle feyiz ve sudûr teorisi başta olmak üzere bazı konularda onu eleştirmiştir. İbn Haldûn'a göre, kelâm âlimleri içinde mantığı bir alet olmaktan çok bağımsız bir ilim dalı kabul eden ilk âlim Fahreddin er-Râzî'dir (*Muqaddime*, III, 1140-1141). Onun kuvvet hareket, ışık ve ses konularındaki görüşleri önemli bulunmuş, matematiğe dair eserleriyle devrinin matematikçileri arasında sayılmıştır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 41-53).

Arap dili ve edebiyatı alanında Hz. Ali'ye nisbet edilen şiirlerle Ebû'l-Alâ el-Marrî'nin şiirlerinden etkilenen Râzî, Şerîf er-Radî'nin eseri *Nehcü'l-belâğa*'yı şerhetmiş, belâgatta Abdülkâhir el-Cürcânî'ye ait *Delâ'ilü'l-i'câz* ile *Esrârü'l-belâğa* adlı eserleri birlikte ihtisar edip yeniden düzenlemiş, Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ını şerhetmiştir. Ayrıca orta seviyede Arapça ve Farsça şiirler yazıp nahve dair eser de vermiştir (Safedî, IV, 248-249).

Râzî'nin tasavvufa ilgi duyduğu, bunda çoğunlukla Eş'arî âlimlerinin tasavvufa meyletmış olmalarının yanı sıra babasının da aynı yolu seçmesinin ve büyük çapta faydalandığı Gazzâlî'nin önemli tesiri olduğu belirtilmektedir. Tefsirinde yer yer işârî te'viller yapması, Kur'an'da söz ve yazıyla ifade edilmesi mümkün olmayan sırların, tevhidin en yüksek mertebesinde bulduklarını söylediği ehl-i keşf

tarafından bilinebileceğini belirtmesi (*Mefâtihu'l-ğayb*, I, 6, 220; *'Acâ'ibü'l-Kur'ân*, s. 99) onun tasavvufî temayülünün işaretleri olarak görülmüştür. Ünlü sûfi İbnü'l-Arabî'nin Râzî'yi tasavvuf yoluna girmeye davet eden mektuplar yazdığı da bilinmektedir. Taşköprizâde, kaynağı meçhul bir rivayet naklederek onun Necmeddîn-i Kübrâ'ya intisap edip müşâhede ehli arasına giren bir sûfi olduğunu söylemiştir (*Miftâhu's-sa'âde*, II, 117, 122-127). Çağdaş yazarlardan Muhsin Abdülhamîd de Râzî'nin evrâdü ezkâra devam eden bir sûfi olduğunu savunmasına karşılık Süleyman Uludağ onun bir sûfi olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürer (*Fahrettin Râzî*, s. 105-106). Râzî'nin bir tarikata intisap ettiğine dair yeterli bilgiler yoksa da eserlerinde insanda kutsiyet gücünün bulunduğunu ve sadece keşf ehlinin bilebileceği ilâhî sıraların mevcudiyetine ilişkin görüşleri savunduğunu dikkate alarak onun sûfliği benimseyen, en azından tasavvufî düşünce ve hayata değer veren bir düşünür olduğu söylenebilir.

Akaidin temel konularında Eş'ariyye'ye bağlı olan Râzî'nin itikadî görüşleri gençlik döneminden ömrünün sonuna kadar çeşitli değişikliklere uğramıştır. Onun akaide dair ana görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. Bilgi

Râzî'ye göre bilgi üretmek ve bilgiyi kabul etmek açısından insanların kabiliyetleri farklıdır. Bazı eserlerinde (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 489) bilginin zaruri olduğunu kabul etmesine rağmen son eserlerinden biri olan tefsirinde bedîhî bilgilerin dışında kalanların zaruri değil kesbî olduğunu söylemiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, III, 155). Bununla birlikte Râzî, bazı Mu'tezililer'in görüşünü benimseyip şartlarına uygun olarak gerçekleştirilen tefekkür sonunda bilginin meydana gelişini zaruri görmüştür. Ona göre haber-i vâhid zan ifade eder. Zira onu nakledenler mâsum olmadıkları gibi İslâmî anlayışa göre bir kişinin şahitliği de yeterli değildir. Bu sebeple bir rivayetin sahih olup olmadığını belirlemek için onu Kur'ân-ı Kerîm'in ışığında değerlendirmek gerekir (*el-Meţâlibü'l-âliye*, IX, 201-205, 219). Râzî'nin atom nazariyesi, temâsül-i ecsâm ve âlemin hudûsü konularındaki görüşleri değişikliğe uğramıştır. İbn Sînâ'nın tesirinde kaldığı felsefî eserlerinde atom nazariyesini, temâsül-i ecsâm teorisini ve âlemin hudûsünü reddederken son eserlerinde bu konularda Eş'ariyye kelâmcılarının görüşlerini doğru bulmuştur (*el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*, II, 19-20; *el-Meţâlibü'l-âliye*, VI, 29; *Münâzarât*, s. 60). Râzî Allah'ın âlemi yoktan var ettiğini, kâinatın yaratılışı ve idare edilmesinde arşı vasıta kıldığını söylemekle birlikte yaratılış meselesini kesin bir çözüme kavuşturmanın beşerî gücü aştığını da kabul etmiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 364-372).

2. Ulûhiyyet

Önce filozofların etkisinde kalarak Allah'ın varlığı ile mâhiyetinin aynı olduğunu ileri sürerken (*Muħaşşal*, s. 67) daha sonra varlıkla mâhiyetin ayrı olduğunu ve mâhiyetin insanlarca bilinemeyeceğini söyleyen Râzî, Allah'ın varlığını cisimlerin ve cisimlere ait vasıfların hudûs ve imkânına dayanan delillerin yanı sıra keşf usulünü de dikkate alan delillerle kanıtlamaya çalışmış, ancak son merhalede Kur'ân-ı Kerîm'de üzerinde önemle durulan, kendisinin "ihkâm ve itkân" diye adlandırdığı gaye ve nizam delilini tercih etmiştir. Zira ona göre bütün kelâmî ve felsefî deliller itiraza müsait olduğu halde Kur'an'daki isbât-ı vâcib delilleri kısa yoldan insanı doğru sonuca ulaştıracak özelliktedir (*a.g.e.*, s. 147; *el-Meţâlibü'l-âliye*, I, 91; Muhsin Abdülhamîd, s. 282-288; M. Sâlih ez-Zerkân, s. 187-189).

Kelâma dair çeşitli eserlerinde Eş'ariyye'nin sıfât-ı meânî teorisini kabul etmekle birlikte tefsirinde ilâhî sıfatların Allah'ın zâtından dolayı var olduğunu ve zâttan ayrı düşünülemeyeceğini söylemiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, I, 132-134; XII, 173, 183). İlâhî sıfatları başta selbî, izafî ve hakîkî olmak üzere çeşitli gruplara ayırmış, aklen ispat edilebilen sıfatların Allah'a isnat edilmesini câiz görmüş ve gerçek

sıfatların sayısının bilinemeyeceğini söylemiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 220-226). Râzî'ye göre Allah bekâ sıfatıyla değil zâtından dolayı bâkîdir. Mâlûmun değişmesine bağlı olarak ilâhî ilimde de değişiklik meydana gelir. Haberi sıfatlar dil kurallarına uygun şekilde aklın ışığında te'vil edilmelidir. Tekvîn müstakil bir sıfat değil kudret, irade ve ilim sıfatlarının yaratıklara taallukundan ibarettir (*Muḥaṣṣal*, s. 174; *Esâsü't-takdîs*, s. 105-125; *Münâzarât*, s. 18-19). Allah'ın âhirette görülmesini aklen delillendirmek mümkün olmamakla birlikte naslarda haber verildiğinden buna inanmak gerekir. Bu konuda Eş'arîler'ce ileri sürülen deliller zayıftır (*Muḥaṣṣal*, s. 189; *Mefâtîhu'l-ğayb*, XIII, 131). Râzî *el-Erba'in* (I, 249), *Muḥaṣṣal* (s. 184) ve *Me'âlim* (s. 61-62) adlı eserlerinde ilâhî kelâmın lafzî ve nefsî kısımlarına ayrıldığını, bunlardan lafzî kelâmın hâdis, nefsî kelâmın ise kadîm olduğunu açıkça belirttiği halde onun itikadî görüşlerini inceleyen M. Sâlih ez-Zerkân, *el-Meṭâlibü'l-âliye*'de (III, 207) Mu'tezile adına kaydettiği bazı görüşleri Râzî'ye ait zannederek kelâm-ı nefsîyi de hâdis kabul ettiğini ileri sürmüştür (*Fahrüddîn er-Râzî*, s. 330-331).

3. Kulların Fiilleri ve Kader

Bütün beşerî fiiller insanların karar ve iradeleriyle yakından ilgilidir. Kula ait bir fiilin meydana gelmesi için onun önce kesin bir karar vermesi ve bunu gerçekleştirecek gücünün bulunması gerekir. Kulun karar vermesini sağlayan düşüncenin kalbinde doğması ise kendi kendine değil Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir. Eğer bunların bir yaratıcı olmaksızın kulun kalbinde kendiliğinden meydana geldiği iddia edilirse bu takdirde bütün varlıkların bir yaratıcıya ihtiyaç duymadan kendi kendine meydana gelebileceğini kabul etmek gerekir ki bu bizi Allah'ın varlığını inkâra götürür. Şu halde kulun kalbine doğan düşünceleri yaratan Allah'tır. Fiil yaratılmış da olsa kuldaki güç ve irade ile meydana geldiğinden kul gerçek fâil olur. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de önce Allah'ın kalplerdeki düşünceleri bildiği anlatılmış, sonra da kişiyi fiile sevkeden veya fiilden alıkoyan düşünce ve inançlardan ibaret olan kalbin bütün fiillerini yaratan Allah'ın onları bilmemesinin imkânsızlığına dikkat çekilmiştir (el-Mülk 67/13-14). Yine Kur'an'da ilimde derinleşmiş kimselerin, "Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme" (Âl-i İmrân 3/8) diye niyaz ettikleri bildirilmiştir. Eğer Allah kalpleri çevirmeseydi ve O'ndan düşünceleri yaratma fiili sâdır olmasaydı âlimlerin bu niyazı anlamsız olurdu. Bütün bunlar, iman veya inkâra elverişli olan insan kalbinin müessir bir sebep bulunmadan iki şıktan birinde karar kılmasının mümkün olmadığını ve bu karara tesir eden sebebin ilâhî irade olduğunu göstermektedir (*Mefâtîhu'l-ğayb*, II, 58-61; IX, 165; *el-Meṭâlibü'l-âliye*, III, 73; IV, 9-17, 149-186). Kullara ait fiilleri Allah'ın yaratması, bütün varlık ve olayların ilâhî kadere göre gerçekleştiğini de kanıtlar. Muhsin Abdülhamîd, cebir görüşünü benimseyen Râzî'nin tefsirinde yaptığı bazı açıklamaları yorumu tâbi tutarak onun görüşünden döndüğünü ileri sürmüştü de bu doğru değildir. Zira tefsirinde bu iddiayı kanıtlayıcı kesin bilgiler yoktur (*er-Râzî müfessiren*, s. 296-297).

4. Nübüvvet

Râzî eserlerinin birçoğunda nübüvveti mûcize deliline dayandırmakla birlikte bazı eserlerinde onu sosyolojik ve epistemolojik delillerle kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre nübüvvetin mûcize ile ispatı mümkünse de bu itiraza müsaittir. Râzî'nin sosyolojik ispatına göre insan, tabiatı gereği medenî olan ve toplum içinde yaşamaya mecbur kalan bir varlıktır. Sosyal düzen herkesin belli kurallara uymasını gerektirir. İnsanların farklı anlayışlara sahip oldukları, ayrıca tam anlamıyla doğru ve adaletli ilkeleri keşfedecek bilgi kaynağından da yoksun buldukları gerçeği, herkesin kabul edip uyacağı temel kuralları belirleyecek seçkin bir kimsenin varlığına ihtiyaç gösterir ki bu da sıradan insanlardan farklı nitelikler taşıyan peygamberdir (*el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*, II, 555-556). Râzî'nin üzerinde durduğu

İkinci delil epistemolojik bir muhtevaya sahiptir. Buna göre insanlar, yetkinlik ve mutluluklarının temel dinamikleri olan kuvve-i nazariyye ile kuvve-i ameliyye açısından hem kusurlu hem de farklı derecelededirler; bu sebeple de peygamberlerin yardımı olmadan dünya ve âhiret mutluluğuna erişemezler. Buna karşılık peygamberler, kuvve-i nazariyye ve kuvve-i ameliyye açısından en kâmil mertebede bulduklarından insanların bu konulardaki eksikliklerini tamamlayabilirler. Bütün varlıkların bitki, maden ve canlı türlerine ayrılması gibi, teorik ve pratik alanlarda bilgi edinme imkânına sahip olması itibariyle canlılar türü içinde üstün bir konumda bulunan insanlar da kendi aralarında bilgi muhtevası bakımından farklı mertebelerde bulunmaktadır. Bu açıdan insanların seçkin bir sınıfını teşkil eden peygamberler fizik ötesi âlemlerle ilişki kurma imkânına sahip oldukları için kuvve-i nazariyye ile kuvve-i ameliyye noktasında insanlık ufkunun en üst mertebesinde yer almışlardır. Bundan dolayı onlar doğru inanç ve güzel davranış yönünden insanların eksiklerini tamamlarlar. Bu tesbitten hareketle Râzî, peygamber olduğunu söyleyen bir kimsenin insanları Allah'a inanmaya ve doğru davranışlar yapmaya davet edip onlara dünya ve âhiret mutluluğuna eriştirecek bilgiler öğretmesini onun peygamberliğinin kanıtı olarak değerlendirir (*en-Nübüvvât*, s. 171-191). Bu görüşleriyle Gazzâlî tarafından ortaya konulan nübüvvet anlayışına yaklaşan Râzî Hz. Peygamber'in nübüvvetini genellikle Kur'an'ın i'câzı ile kanıtlamaya çalışmış, başlangıçta insanların fesahat ve belâgat yönünden Kur'an'ın benzerini meydana getirmelerinin mümkün olmadığını savunurken daha sonra sarfe nazariyesine meyletmiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 571-572). Râzî aklın her konuda insanlar için yeterli olduğunu, bu sebeple insanların peygamberlere ihtiyaçları bulunmadığı görüşünü, *en-Nübüvvât* adlı eserinde mühlidlerin görüşü olarak naklettiği halde Süleyman Uludağ bir zühul eseri olarak bunları Râzî'nin kendi görüşleri zannetmiştir (*Fahrettin Râzî*, s. 86-87). Nitekim Râzî nübüvveti itiraz mahiyetindeki bu görüşleri, "mükellefiyet konusunda aklın yeterli olduğuna dayanarak nübüvveti inkâr edenlerin şüpheleri"ne ayrılan dördüncü fasılda sadece nakletmiş, kendi görüşlerini ise daha sonraki bölümlerde ortaya koymuştur (*en-Nübüvvât*, s. 100-104, 171-191).

5. Âhiret

Ölümünden sonra bedeninin çürüyüp dağılmasına karşılık insanın aslî unsurunu teşkil eden ruhun (nefs) yok olmayıp ruhlar âlemine intikal edeceğini düşünen Râzî, önce nefsin cismanî bir cevher olduğunu kabul ederken daha sonra filozofların görüşünü benimseyerek onun ruhî bir cevher olduğuna inanmıştır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 470-471, 633-634). Râzî, muhtemelen Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin düşüncelerinden faydalanarak (*DİA*, X, 304-305) insandaki benlik şuurunu ruhun varlığına ilişkin en büyük delil olarak gösterir. Zira insanın "başım, gözüm, kulağım, kalbim" diyerek organları kendine nisbet etmesi, onun cismanî varlığını kendisine atfettiği başka bir varlığının bulunduğunu gösterir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kalbi anlama, gözü görme, kulağı işitme aleti olarak tanıtan ve insanın bunları kullanması gerektiğini belirten ifadeler (el-A'râf 7/179), yine Kur'an'da Allah yolunda öldürülen müminlerin esasen ölü zannedilmemesi gerektiğini, bunların Allah katında diri olup rızıklandırıldıklarını, ölen kâfirlerin ise sabah akşam azaba uğratıldıklarını bildiren haberler (Âl-i İmrân 3/169; el-Mü'min 40/46), insanın aslî unsurunu bedenine hâkim olan ruhî varlığının oluşturduğuna işaret etmektedir. Eğer ölen insan tamamen yok olup başka bir âleme intikal etmeseydi Kur'an'ın haber verdiği hususlar mümkün olmazdı. Ölen insanların ruhları kıyametin kopmasından sonra "aynıyla (aslına) iade edilen" bedenlerle birleşir. Bedenler diriltirmeden, ölen insanlara ait ruhların yeni doğan başka bir canlına bedenine girmesi (tenâsüh) mümkün değildir. Eğer bu mümkün olsaydı tıpkı yeni bir beldeye tayin edilen valinin daha önce idare ettiği beldeyi hatırlaması gibi yeni bir bedene intikal eden ruhun da

geçmişte birlikte yaşadığı bedeni mutlaka hatırlaması gerekirdi. Halbuki sağlıklı hiçbir insan böyle bir şey hatırlamadığı gibi hiçbir kimse de kendi kimliğinden şüphe etmez (*Kitâbü'l-Erba'in*, II, 52-57; *el-Me'tâlibü'l-âliye*, VII, 129-137, 209-210).

6. Hüsün-Kubuh Meselesi

Gençlik döneminde Eş'ariyye'nin yaygın görüşüne uyararak hüsün ve kubhun şeriatın açıklamasıyla bilinebileceğini savunan Râzî, son eserlerinde Mâtürîdî'nin görüşüne yaklaşarak bu değerleri taşıma açısından ilâhî fiillerle kulların fiilleri arasında kesin bir ayırımı gitmiştir. Buna göre ilâhî fiiller hüsün-kubuh ölçüsü dışında olup O'nun fiilleri için bir değer ayırımına gidilemez. Kulların fiillerine gelince bu konuda yegâne hâkim unsur akıldır (*el-Me'tâlibü'l-âliye*, III, 317-358).

7. İmâmet

Râzî'nin imâmet konusunda Ehl-i sünnet çoğunluğundan farklı düşünmemesine rağmen, nübüvveti açıklarken insanlar içinde kemal mertebesinin en üstünde bulunan kimseye İmâmiyye'nin "imâm-ı ma'sûm" veya "sâhibü'z-zamân" dediğini belirtmesi yüzünden Şîa'nın imâmet anlayışını benimsediği sanılmışsa da (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 601-602) eserlerinde Şîa'nın imâmet anlayışını reddettiği bilinmektedir (*Muhaşşal*, s. 241; *Me'âlimü uşûli'd-dîn*, s. 133-146).

Öyle görünüyor ki Eş'ariyye kelâmcısı ve Şâfiî usulcüsü olarak yetişen Râzî, İbn Sînâ kanalıyla Aristo ve Eflâtun'un felsefî görüşlerinden etkilenmişse de daha sonra Gazzâlî'nin yolunu takip ederek İslâm filozofları karşısında Eş'ariyye doktrinini savunmuş ve bu doktrine aykırı gördüğü felsefî görüşleri eleştirmiş, son dönemlerinde ise kelâmî delilleri de yeterli görmeyip itikadî meselelerin Kur'ân-ı Kerim'in delil ve metotlarıyla çözümlenmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Genel çerçevede Eş'ariyye'ye bağlı kalmakla birlikte isbât-ı vâcib konusunda cisimlerle bunların niteliklerinin hudûsu ve imkânına dayanan bir delil geliştirmesi, rü'yetullahın ispatına ilişkin aklî delilleri zayıf bulması, kulların fiillerinde mecbur olduklarını söylemesi gibi çeşitli konularda Eş'ariyye'nin geleneksel anlayışlarından farklı görüşleri benimsemiş; ilâhî ilmin mâlûma göre değiştiği, ilâhî sıfatların ilim ve kudret sıfatlarına hasredilebileceği, hüsün ve kubhun aklîliği gibi bazı noktalarda Mu'tezile'nin görüşlerine meylenmiştir.

Râzî kulların fiilleri ve nübüvvetin delilleri gibi bazı konularda kendisinden sonra gelen kelâmcılar üzerinde etkili olmuştur. Eserlerinde yaptığı tasavvufî yorumların Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye tesir ettiği ve onun vahdet-i vücûd felsefesine şekil verdiği (Uludağ, s. 99), İbn Haldûn ve Ebü'l-Kâsım İbn Zeytûn örneklerinde olduğu gibi tesirlerinin Batı'ya kadar uzandığı kabul edilir. Ayrıca meselelerin çözümüne dair muhtemel alternatiflerin sıralanmasından sonra bir sonuca varılması hususu, ilk defa Râzî tarafından uygulanan bir inceleme yöntemi olarak değerlendirilir ve böylece tasnifçiliği esas alan bir Râzî ekolünden bahsedilir (Safedî, IV, 249). Râzî tefsir konusunda hemen hemen bütün müteahhir müfessirlerin vazgeçilmez kaynağı olmuştur. Beyzâvî, Âlûsî, M. Reşid Rızâ, Elmalılı Muhammed Hamdî gibi âlimlerin tefsirlerinde ondan geniş iktibaslar yapması bunu göstermektedir.

Eserleri ve tesirleriyle İslâm düşünce tarihinde önemli mevki işgal eden büyük bir şahsiyet olmasına rağmen Râzî Seyfeddin el-Âmidî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Esîrüddin el-Ebherî, Sirâceddin el-Urmevî ve İbn Teymiyye gibi değişik mezheplere mensup âlimlerce eleştirilmiştir. Âmidî *el-Me'âhiz 'ale'r-Râzî fi Şerhi'l-İşârât*'ında, Nasîrüddîn-i Tûsî İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yaptığı şerhte Râzî'nin görüşlerini reddetmişlerdir. İbn Teymiyye, şer'î delilleri zannî kabul edip nasları belli felsefî anlayışlara göre yorumlaması, hudûs ve imkân delillerini değişik şekilde takrir edip bunları Kur'an'a dayandırması, haberî sıfatlarla ilgili nasları mecazî sayarak te'vil etmesi, Allah'ı âlemin içinde ve dışında olmakla

nitelenemeyen bir varlık olarak kabul etmesi, klasik mantık ilkelerini benimsemesi ve cismanî dirilişi kanıtlamak için atom nazariyesini savunması gibi çeşitli kelâmî ve felsefî konulardaki metot ve yaklaşımları sebebiyle Râzî'yi tenkit etmiş, bununla birlikte Âmidî, Urmevî ve Ebherî'nin Râzî'ye yönelttikleri eleştirileri de haksız bulmuştur (*Der'ü te'âruzi'l-'aql ve'n-naql*, XI, 209-211). İbn Teymiyye, Râzî'nin *Esâsü't-takdîs*'ine *er-Red 'alâ Te'sîsi't-takdîs (Taḥlîşü't-takdîs fî Te'sîsi't-takdîs, Naḳzû't-Te'sîs)* adıyla bir reddiye yazmıştır. Râzî'yi eleştirenlerden biri de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'dir. Onun eleştirileri daha çok, dinî konularda gerçeği bulmak için kelâm metodunu kullanması noktasında toplanır (*Mesnevî*, I, 132; V, 337).

C. Eserleri

Râzî'nin 200'ü aşkın eser yazdığı nakledilirse de bunlardan bir kısmının ona ait olmadığı tesbit edilmiştir. Onun belli başlı eserleri şunlardır:

A) Kelâm

1. *el-Muḥaṣṣal*. Tam adı *Muḥaṣṣalü efkâri'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'ahḥirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḥükemâ' ve'l-müteḳellimîn* olan eserin Tâhâ Abdürraûf Sa'd tarafından tahkikli bir neşri yapılmıştır (Kahire, ts.).

2. *el-Meṭâlibü'l-'âliye*. Kelâma dair en hacimli eseri olan bu kitabı Ahmed Hicâzî es-Sekkâ dokuz cilt olarak yayımlamıştır (Beyrut 1407/1987).

3. *Kitâbü'l-Erba'in fî uṣûli'd-dîn* (Kahire 1986).

4. *Esâsü't-takdîs. Te'sîsü't-takdîs* adıyla da bilinen eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Kahire 1986).

5. *el-Me'âlim*. Tam adı *Me'âlimü uṣûli'd-dîn* olan eser Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire, ts.).

6. *Levâmi'u'l-beyyinât. Şerḥu esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ* adıyla da bilinir. Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1984).

7. *İşmetü'l-enbiyâ'*. Muhammed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1986).

8. *Nihâyetü'l-'uḳûl*. Kelâm ilmine dair olan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya, nr. 2376).

9. *el-Mesâ'ilü'l-ḥamsûn fî uṣûli'd-dîn (fî 'ilmi'l-keḷâm)*. Akaid konularını elli meselede inceleyen bu küçük kitap Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından neşredilmiştir (Kahire 1989).

10. *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Belli başlı İslâmî fırkalarla Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Senevîlik, Sâbiîlik gibi İslâm dışı din ve mezheplere dair bilgi veren eser ilk defa Ali Sâmi en-Neşşâr'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire 1938). Mezheplerin görüşlerini sadece nakletmesi ve Sûfiyye'yi müstakil bir itikadî fırka olarak zikretmesi bakımından önemli kabul edilmiştir.

11. *Münâzarât*. Râzî'nin Mâverâünnehir'e gidişinde Nüreddin es-Sâbûnî ve diğer Mâtürîdiyye âlimleriyle itikadî ve fikhî konularda yaptığı tartışmaları ihtiva eder. Fethullah Huleyf'in tahkiki ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 1966-1967).

12. *Ḥalku'l-Ḳur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. Eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Beyrut 1992).

13. *en-Nübüvvât ve mâ yete'alleḳu bihâ. el-Meṭâlibü'l-'âliye*'nin nübüvvete dair bölümünden ibaret olan eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986).

14. *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ*. Hristiyanlarca Hz. İsa'nın ulûhiyyetine ilişkin olarak ileri sürülen iddiaların reddi, Hz. Peygamber'in nübüvveti ve Hz. İsa'ya üstünlüğü, İslâmiyet'in kılıçla yayıldığı iddiasının reddi gibi konuları ihtiva eden eser Abdülmecîd en-Neccâr'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1986).

15. *el-Halk ve'l-ba's*. Eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde mevcuttur (nr. 816).

16. *el-Kazâ' ve'l-kader. el-Meâlîbü'l-âliye*'nin kulların fiillerine İlişkin bölümünden ibaret olan eser Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1990).

17. *Meâlî'u'l-îmân*. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Reşid Efendi, nr. 333/2).

18. *Şerhu'r-rubâ'îyyât fi işbâti vâcibi'l-vücûd* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3833).

19. *Hudûsü'l-âlem* (Leipzig Ktp., nr. 856).

20. *Zâd-ı Me'âd*. Bu Farsça risâle Nazif Hoca tarafından *Şarkiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (sy. VII, İstanbul 1972, s. 28-48).

21. *Kitâbü'l-Îmân* (İÜ Ktp., nr. 3614).

B) Felsefe ve Mantık

1. *el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*. Vücûd, vücûb, imkân, vahdet, kesret kavramlarıyla tabîyyât ve ilâhiyyât meselelerini ihtiva eden eser Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1990).

2. *el-Mûlahhasş fi'l-hikme ve'l-mantık* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 293). İbnü'l-Lebbûdî tarafından ihtisar edilmiş olup bu muhtasarın Köprülü Kütüphanesi'nde müellif hattıyla bir nüshası vardır (nr. 889). Ali b. Ömer el-Kâtîbî eseri *el-Mûnaşşas fi şerhi'l-Mûlahhasş* adıyla şerhetmiştir (Köprülü Ktp., nr. 832).

3. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ındaki ilâhiyyât kısmına yapılmış bir şerhtir (İstanbul 1290).

4. *Lübâbü'l-İşârât*. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yapılmış bir tezhiptir (Kahire 1326).

5. *Akşâmü'l-lezzât*. Hissî, hayalî ve aklı lezzetler üzerinde duran bu eserin Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (nr. 20/1).

6. *Ta'cizü'l-felâsife. Tehcînü ta'cizi'l-felâsife* diye de bilinen eser Farsça'dır (*Hediyetü'l-ârifîn*, II, 107).

7. *Şerhu'Uyûni'l-hikme*. Öğrencisi ve Şirvan meliki olan Muhammed b. Rıdvan adına İbn Sînâ'ya ait *Uyûni'l-hikme*'ye yapılmış bir şerhtir (Köprülü Ktp., nr. 884). Eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Kahire, ts.).

8. *el-Âyâtü'l-beyyinat fi'l-mantık*. Râzî bu adla biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki eser yazmıştır. Küçüğüne ait yazma nüshalar bilinmektedir (Escorial Library, nr. 650/4; Berlin Ktp., nr. 557). Sirâceddin el-Urmevî eseri *Gâyâtü'l-Âyât* adıyla şerhetmiştir (İskenderiye Ktp., nr. 1975).

9. *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*. Râzî'nin ahlâk felsefesini ihtiva eden bu eseri Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından önce neşredilmiş (Tahran 1364), ardından da İngilizce'ye çevrilmiştir. Uzun bir girişle geniş notları da ihtiva eden bu tercüme, *Imâm Râzî's 'Ilm al-akhlâk* adıyla ilki 1969'da İslâmâbâd'da olmak üzere birkaç defa basılmıştır. Eseri Muhammed el-Alâî ihtisar etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1467).

10. *el-Mantıku'l-kebîr* (TSMK, III. Ahmed, nr. 3401).

C) Tefsir

1. *Mefâtiḥu'l-ğayb. et-Tefsîrû'l-kebîr* diye de bilinir. Râzî'nin tefsire dair en önemli eseri olup otuz iki cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1278).

2. *Esrârü'l-Ḳur'ân*. İhlâs, A'lâ, Tîn ve Asr sûrelerinin tefsirinden ibarettir (Köprülü Ktp., nr. 824; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1923, 2646).

3. *Mefâtiḥu'l-'ulûm*. Fâtîha sûresinin tefsiri olup Bağdat Evkaf Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (nr. 2316-2317).

4. *Esrârü't-tenzîl ve envârü't-te'vîl. Tefsîrû'l-Ḳur'âni's-şagîr* adıyla da tanınan bu Farsça eserde (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 37) akaid, ahlâk ve fıkıh konuları Kur'an'a dayanılarak izah edilir. Eser 1301'de (1884) yayımlanmıştır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 62).

5. *'Acâ'ibü'l-Ḳur'ân* (Beyrut 1984). Kelime-i tevhidin sırları, faydaları, değişik isimleri, müminin makamları, kelime-i tevhidle ilgili hükümler, zühd ve takvâ, insanların musibetlerle imtihan edilmesi, tövbe, hüsnüzan gibi itikadî ve tasavvufî konuları ihtiva eder.

D) Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh

1. *el-Maḥşûl*. Usûl-i fıkıha dair olup Tâhâ Câbir el-Alvânî tarafından tahkik edilerek altı cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad 1981).

2. *el-Müntehab fi uşûli'l-fıkh. el-Maḥşûl*'ün muhtasarı olan eser Müntehabü'l-Maḥşûl adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1464).

3. *el-Burhânü'l-Bahâ'iyye. el-Berâhînü'l-Bahâ'iyye, Risâle-i Bahâ'iyye ve et-Tarîkatü'l-Bahâ'iyye* diye de bilinen bu Farsça eser, Şâfiîler'in Hanefîler'den ayrıldığı meseleleri zikredip Şâfiîliği savunmak için Bâmiyan Emîri Bahâeddin Sâm b. Muhammed adına kaleme alınmıştır. Sirâceddin el-Hindî tarafından *el-Ğurretü'l-münife fi tahkîki'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eser içinde Arapça'ya tercüme edilmiş (Kahire 1950), ayrıca görüşleri de eleştirilmiştir.

4. *el-Kâşif 'an uşûli'd-delâ'il. el-Cedel ve Mebâhişü'l-cedel* diye de bilinir. Usûl-i fıkıha dair olan eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Beyrut 1992). Râzî'nin fıkıha dair *Şerḥu'l-Vecîz, İbâlü'l-kıyâs, el-Letâ'ifü'l-Ğiyâsiyye* adlı bazı eserleri olduğu da nakledilmektedir (Safedî, IV, 255).

E) Tıp, Astronomi, Matematik

1. *Câmi'u'l-'ulûm*. Çeşitli ilimlerin tarifini ihtiva eden Farsça ansiklopedik bir eserdir (Bombay 1323; Tahran 1346 hş.).

2. *Şerḥu'l-Kânûn*. İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'ının şerhi olup *Şerḥu Külliyyâti'l-Kânûn ve Hallü müşkilâti'l-Kânûn* adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850).

3. *et-Tıbbü'l-kebîr*. Bizzat Râzî bu eserine atıfta bulunmuştur (*Mefâtiḥu'l-ğayb*, XX, 75).

4. *er-Ravzü'l-'arîz fi 'ilâci'l-marîz* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 924).

5. *et-Teşriḥ mine'r-re's ile'l-ḥalk* (Safedî, IV, 256).

6. *el-Eşribe (Hediyetü'l-'ârifin*, II, 108).

7. *el-Aḥkâmü'l-'Alâ'iyye fi'l-aḥkâmi's-semâviyye. İhtiyârâtü'l-'Alâ'iyye ve Risâletü'l-'Alâ'iyye* diye de bilinen eser Alâeddin Muhammed b. Hârizmşah adına Farsça olarak yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5308; Ayasofya, nr. 2689).

8. *es-Sırrü'l-mektûm fi muḥâtabeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm (es-Sırrü'l-mektûm fi 'ilmi't-talâsım ve'n-nücûm)* (Haydarâbâd, ts.). Eserin Râzî'ye aidiyeti tartışmalıdır.

9. *er-Riyâzü'l-münîka*. Matematiğe dair olan bu eserine Râzî atıfta bulunmuştur (*Mefâtîhu'l-ğayb*, XVII, 77).

10. *Risâle fi 'ilmi'l-hey'e* (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5428).

11. *Hadâ'îku'l-envâr fi hakâ'iki'l-esrâr. Câmi'u'l-'ulûm'a* yapılan ilâvelerle ortaya çıkan bu Farsça eserin çeşitli yazma nüshaları vardır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759; Esad Efendi, nr. 2559).

12. *Risâle fi 'ilmi'l-firâse. Kitâbü'l-Firâse* adıyla da bilinen bu risâle fizyonomiye dair olup Yûsuf Murâd tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Dimaşk 1983).

F) Arap Dili ve Edebiyatı

1. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ispatlamak amacıyla yazılan eserde teşbih, mecaz, istiare, nazım, i'câz gibi belâgat kaideleri üzerinde durulur. Bekrî Şeyh Emîn tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1985).

2. *Şerhu Nehci'l-belâga* (Safedî, IV, 255).

3. *el-Muharrer fi'n-nahv*. Bizzat Râzî bu eserine atıfta bulunmuştur (*el-Mahşûl*, I, 323).

4. *Şerhu Sahtı'z-zend*. Ebü'l-Alâ el-Maarri'nin eserine yapılmış bir şerhtir (Safedî, IV, 255).

5. *Muhaşşal fi şerhi'l-Mufaşşal. Şerhu'l-Mufaşşal* diye de bilinen eser Zemahşeri'nin kitabına yapılmış bir şerh olup Râzî'ye aidiyeti tartışmalıdır.

G) Biyografi

1. *Menâkıbü'l-İmâmi's-Şâfi'î. İrşâdü't-tâlibîn ile'l-menheci'l-kavîm fi beyâni menâkıbi'l-İmâmi's-Şâfi'î* adıyla da bilinen eserde İmam Şâfiî'nin hayatı, İslâmî ilimlere dair görüşleri, münazaraları, şiirleri, nükteleri, diğer müctehidlere tercih edilmesinin sebepleri, İmam Ebû Hanîfe'ye karşı üstünlüğü ve Şâfiî mezhebine yöneltilen eleştirilerin cevaplandırılması gibi konulara yer verilmiştir. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ'nın tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1986).

2. *eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Ṭâlibiyye*. Hz. Ali'nin soyuna dairdir (TSMK, III. Ahmed, nr. 2677).

3. *Feza'ilü'l-aşhâb (Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 108). Bazı kaynaklarda Fahreddin er-Râzî'ye ait olmadığı halde ona nisbet edilen eserler de vardır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 118-134; Uludağ, s. 46-66).

Râzî'yi çeşitli yönleriyle inceleyen monografiler yazılmıştır. Fethullah Huleyf'in *Fahrüddîn er-Râzî ve mevki'uhû mine'l-Kerrâmiyye* (İskenderiye 1959), Muhammed Hüseyinî Ebû Sa'de'nin *en-Nefs ve hulûlühâ 'inde Fahriddîn er-Râzî* (Kahire 1989), Hâdî Alevî'nin *er-Râzî feylesüfen* (Aden 1984), Mâhir Mehdî Hilâl'in *Fahrüddîn er-Râzî belâğıyyen* (Bağdad 1977), Muhammed Sâlih ez-Zerkân'ın *Fahrüddîn er-Râzî ve ârâ'uhü'l-kelâmiyye ve'l-felsefiye* (bk. bibl.), Muhsin Abdülhamîd'in *er-Râzî müfessiren* (Bağdad 1974), Muhammed İbrâhim Abdurrahman'ın Minhâcü Fahriddîn er-Râzî fi't-tefsir beyne menâhici mu'âşirih (Kahire 1989) ve Süleyman Uludağ'ın *Fahrettin Râzî* (Ankara 1991) adlı çalışmaları bunlardandır. Ayrıca Tahran'da çıkan *Ma'ârif* dergisinin bir sayısı Râzî'ye tahsis edilmiştir (III/1 [1986], 8 + 344 sayfa).

D. Tefsîrinin Özellikleri

MEFÂTÎHU'L-GAYB

Bazı sûrelerin sonunda yer alan tarihlerden ve en son Feth sûresinde zikredilen 603 (1206-07) yılından anlaşılacağı üzere müellifin hayatının son yıllarında kaleme alınan eser ilim çevrelerinde daha

çok et-Tefsîrû'l-kebîr ve Tefsîrû'r-Râzî adlarıyla şöhret yapmıştır. Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-ğayb'ı tamamlayamadığını, eksik kalan bölümünün talebeleri tarafından yazıldığını ileri sürenler olmuşsa da Râzî üzerine çalışma yapan İbn Âşûr, Muhsin Abdülhamîd, Muhammed Sâlih ez-Zerkân gibi âlimler eserin tamamının Râzî'ye ait olduğu görüşündedir (Muhsin Abdülhamîd, s. 54).

Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-ğayb'ı yazmaktaki maksadının akıl prensipleri ve istidlâl yolları ışığında Kur'an'a yöneltilen hücumları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek olduğunu belirtmektedir (Mefâtîhu'l-ğayb, XIII, 46-56). Müellif eserinde rivayet ve dirâyet metotlarını birlikte kullanmış, çok miktarda aklı istidlâlde bulunarak naklî bilgileri aklı delillerle desteklemeye çalışmış, bunları yer yer felsefî tartışmalara dayandırarak incelemiştir.

Mushaf tertibinin esas alındığı eserde Fâtîha sûresi müstakil bir cilt olacak şekilde ele alınmış, müfessir metodunu bu ciltte ortaya koymuştur. Eserde her sûrenin tefsiri başlı başına bir kitap niteliğinde olup kitaplar bablara, bablar meselelere bölünmüştür. Meseleler de yer yer mukaddime, hüccet, latife, hüküm ve vecih şeklinde alt başlıklara ayrılarak işlenmiştir. Fahreddin er-Râzî âyetlerin tefsirine bazan sebab-i nüzûlle, bazan filolojik açıklamalarla, bazan farklı kıraatleri zikretmekle, çoğunlukla da âyetler arasındaki münasebeti göstermekle başlar. Müellif bir âyeti tefsir ederken genellikle önce onu açıklayan diğer âyet veya âyetlere işaret etmiş, önceki âyetlerle münasebetini kurmuş, ardından âyetin kıraat yönüne geçmiş, filolojik yönünü ele almış, en sonunda çıkarılabilecek mânaları etraflıca sıralamıştır.

Mefâtîhu'l-ğayb'da kaynak belirtilmeksizin tekrarlar dışında genellikle senedsiz olarak 1600 hadise yer verilmiş olup bunlardan 1062'si Kütüb-i Sitte'de bulunmakta, zayıf görülen rivayetler tenkit edilmektedir. Tefsirdeki hadisler için önemli bir kaynak da Gazzâlî'nin İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn adlı eseridir. Müellif çok defa, hadis literatürüne ve tefsirlere giren İsrâiliyat'ı gerek rivayet tekniği gerekse aklı istidlâl yöntemiyle eleştirerek reddetmiştir (Cerrahoğlu, sy. 2 [1977], s. 31-32).

Fahreddin er-Râzî, Kur'an'da neshin varlığını kabul ederse de mensuh âyetlerin sayısını az gösterme eğilimindedir. Âyetler ve sûreler arasındaki irtibat üzerinde önemle duran Râzî, bunu ya tek bir ifadeden muhtemel anlamlar çıkararak veya âyetler arasında mevcut gizli ilişkiyi ortaya koyarak gerçekleştirmeye çalışır, âyetlerin nazmına özen göstermeyen müfessirleri eleştirir. Müellifin üzerinde önemle durduğu bir başka konu da kıraatlerdir. Sahih ve meşhur kıraatlerin doğruluğuna Arap dili ve şiirinden deliller getirir. Çeşitli okuyuş vecihleri arasında tercihlerde bulunur, bunu yaparken âyetler ve sûreler arası münasebet ve insicamı dikkate aldığı görülür (Adıgüzel, s. 446-448).

Geçmiş müfessirlerden nakilde bulunmakla birlikte Fahreddin er-Râzî tefsirinde kendi varlığını kuvvetli bir şekilde belli eder. Naklettiği görüş ve değerlendirmeleri tartışır ve aralarında tercihler yapar. Daha çok dirâyet metodunu kullandığı için tefsirinde ilmî kişiliği ve kudreti açık bir şekilde görülür. İslâm felsefecilerinin ve Yunan filozoflarının fikirlerini nakledip Ehl-i sünnet'e aykırı bulduklarını reddeder. Râzî müteşâbih âyetlerin te'vilinde de gücünü ve dirâyetini göstermiş, ancak bu konudaki ısrarlı tutumu sebebiyle Takıyyüddin İbn Teymiyye gibi âlimlerin şiddetli tenkidine uğramıştır (Yıldırım, s. 24-25). Müellifin Kur'an'da her şeyin mevcut olduğuna dair inancı tefsirinde çeşitli bilgilere yer vermesine sebep olmuştur (Ceylan, sy. 3 [1987], s. 49). Bazı âyetleri tefsir ederken zamanın fen bilimlerinden ve özellikle astronomiden mâlûmat aktarmış (M. Hüseyin ez-Zehbî, I, 294), ancak bazan yanlış sonuçlara ulaştığı olmuştur. Meselâ, "O yeryüzünü size bir döşek yaptı" meâlindeki âyeti (el-Bakara 2/22) tefsir ederken bu âyetin dünyanın dönmediğine delâlet ettiğini söylemiştir (Mefâtîhu'l-ğayb, II, 102).

Fahreddin er-Râzî, gerek aldığı eğitim gerekse yaşadığı dönem itibariyle kelâm konularının hemen hepsine eğilme gereğini duyar, çeşitli mezheplerin görüşlerini tartışır. Bu sebeple Mefâtihu'l-ğayb kelâm ilmi açısından vazgeçilmez bir kaynaktır. Bütün gayretini Sünnî inancını savunmaya harcayan müfessir, Eş'arî olması sebebiyle “cebr-i mütavassıt” diye adlandırılan yaklaşımı destekleyerek savunmuştur (Bilmen, II, 490). Bazı konularda mezhebinin görüşlerine muhalefet etmiş, diğer kelâmcılardan, filozoflardan, hatta muhalif fırkalardan da yararlanmış (meselâ bk. Mefâtihu'l-ğayb, III, 11; IV, 21; XXI, 160; XXV, 24). Râzî tefsirinde kelâm mücadelesini bilhassa Mu'tezile'ye karşı yapmış, kazâ ve kader meselelerinde onların görüşünü reddetmiştir. Şîa ile en önemli tartışması, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli müslümanın Hz. Ebû Bekir ve Ali'den hangisinin olduğuyla ilgilidir. Tefsirinde Mu'tezile ve Şîa ile yaptığı tartışmalarda rivayete dayanan bilgilerden çok usul kurallarına başvurmuştur (Yıldırım, s. 310-312).

Râzî'nin tasavvufa meylettği bir zamanda yazıldığı söylenen tefsirinde tasavvufî açıklama ve değerlendirmeler bir hayli fazladır. Onun bazan hiç beklenmedik yerde âyetin bir kelimesinden işârî anlamlar çıkardığı, mutasavvıfların delil olarak kullanmadığı birçok âyetten tasavvuf lehine deliller ve anlamlar istinbat ettiği ifade edilmiştir. Fahreddin er-Râzî, vahdet-i vücûd gibi tasavvufun en hassas konularını bile şer'î ölçüleri zedelemeyen ele alabilmiş, mâkul bir üslûpla tasavvufî tefsirin bir örneğini ortaya koymuştur (Bilmen, II, 491; Yüce, s. 251-252 ve tür.yer.).

Şâfî mezhebine mensup olan Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinde fikhî izahlar büyük bir yekün tutar. Özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirinde mezheplerin ihtilâflarına genişçe yer verir, fıkıh usulüyle ilgili açıklamalar yapar; âyetlerden hangi hükümlerin ne şekilde istinbat edildiğini gösterir. Genelde Şâfî mezhebini desteklemek için Hanefiler'den Cessâs ile mücadeleye girer, onun Ahkâmü'l-Kur'an'ından alıntılar yaparak bunlara cevap verir (Yıldırım, s. 24-25).

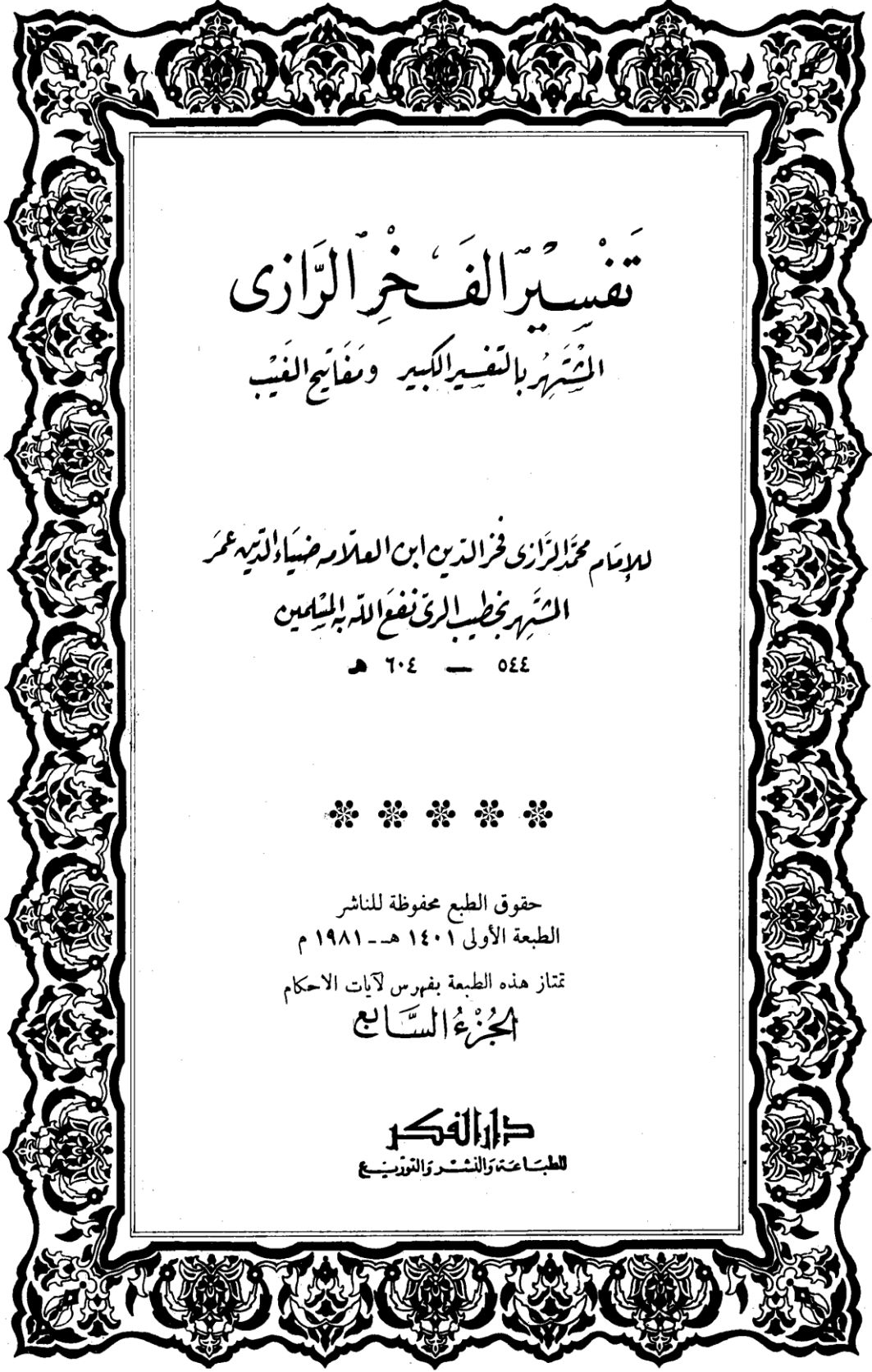
Müellif, tefsirinin rivayet ve dil yönünü büyük ölçüde Abdullah b. Abbas'tan gelen nakillere dayandırmış, kelimelerin iştikakı, kıssalar, haberler, esbâb-ı nüzûl ve kıraatle ilgili bir kısım bilgileri ondan aktarmıştır. Ancak rivayetinde zaaf bulunması, anlamının Kur'an'ın nassına muhalif olması veya İsrâiliyat'tan kabul edilmesi gibi sebeplerle İbn Abbas'tan gelen bazı bilgileri reddetmiştir (Cerrahoğlu, sy. 2 [1977], s. 17-18). Taberî'nin Câmi'u'l-beyân'ı Fahreddin er-Râzî'nin en önemli rivayet kaynağıdır. Kelime ve cümle tahlili gibi filolojik konularda ise daha çok Zeccâc ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan yararlanmış. Âyetlerin aklî, psikolojik ve ahlâkî yorumu için pek çok yerde uzun alıntılarla Gazzâlî'ye dayanmıştır. Ayrıca değişik kaynaklardan kelâma ve felsefeye dair bilgiler nakletmesine rağmen bu kaynakların adını zikretmediği de olmuştur (Ceylan, sy. 3 [1987], s. 50). Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Kādî Abdülcebbar, Ebû Bekir el-Esam, Rummânî ve özellikle Zemahşerî gibi ilk devir Mu'tezile âlimlerinin eserlerinden bazan eleştirmekle birlikte çokça yararlanmış. Bunlardan Ebû Müslim el-İsfahânî, filolojik tahliller ve âyetler arasındaki uyum konularında Râzî'nin önemli kaynaklarından biri olmuştur (Cerrahoğlu, sy. 2 [1977], s. 22-23).

Fahreddin er-Râzî bu eseriyle kendisinden sonra gelenleri geniş çapta etkilemiş, özellikle dirâyet tefsiri metodunu kullanan müfessirlerin kaynağını teşkil etmiştir. Kādî Beyzâvî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, bir rivayet müfessiri olduğu halde İbn Kesîr, Ebüssuûd Efendi, İsmâil Hakkı Bursevî, Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Ahmed Mustafa el-Merâgî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Elmalılı Muhammed Hamdi gibi müfessirler Mefâtihu'l-ğayb'dan önemli ölçüde istifade etmişlerdir (Muhsin Abdülhamîd, s. 169-191; Cerrahoğlu, sy. 2 [1977], s. 55-56). Bütün bunlara rağmen, “Râzî'nin tefsirinde tefsirden başka her şey vardır” diyenler de olmuştur. Müfessirin dirâyet metodunun gereği olarak yaptığı

felsefî ve ilmî açıklamaları bu tenkidin ana sebebi olmuştur. İbn Hacer el-Askalânî, Râzî'nin, şüpheleri ortaya koymada gösterdiği başarıyı bunlara cevap vermede gösterememesi yüzünden eleştirildiğini belirtir. Muhsin Abdülhamîd ise bu tenkitlerin çok insaflı olmadığını söyler (er-Râzî, s. 194).

Mefâtîhu'l-ğayb'ın Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, I, 667; Jomier, sy. 13 [1977], s. 279-290). Eser birçok defa İstanbul (1278, 1294, 1307, 1308), Mısır (Bulak 1278; Kahire 1308-1310, 1327) ve Beyrut'ta (1934, 1411/1990) basılmıştır. Abdurrahman Muhammed'in otuz iki cilt olarak neşrettiği yazma (Kahire 1933-38) güvenilir bir nüshadır. Mefâtîhu'l-ğayb, el-Vâdıh adıyla Burhâneddin en-Nesefî, Ğarâ'ibü'l-Ķur'ân ve reğâ'ibü'l-furqân adıyla Nizâmeddin en-Nisâbü'rî (nşr. İbrâhim Atve İvaz, Kahire 1381/1962), et-Tenvîr fi't-tefsîr muhtaşarü't-Tefsîri'l-kebîr adıyla Kâdî Muhammed er-Rîgî tarafından ihtisar edilmiştir. İbrâhim Şemseddin ve Ahmed Şemseddin Fehârisü't-Tefsîri'l-kebîr ev Mefâtîhu'l-ğayb adıyla bir indeks hazırlamışlardır (Beyrut 1990, 1992). Seyyid Süleyman el-Hüseynî Mefâtîhu'l-ğayb'ı Tafşîlü'l-beyân fi'tefsîri'l-Ķur'ân ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir (İÜ İslâm Araştırmaları Merkezi Ktp., nr. 6249). Ömer Hulûsî b. Serrâc Ali, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinden Muammâ-yı İlâhî (İstanbul 1308), Tefsîru Sûreti'l-İhlâs (İstanbul 1304) ve İ'câz-ı Kur'ân (İstanbul 1301/1884, 1308/1891) adlarıyla bazı tercümelemler yapmış, Sırrı Paşa (Sırrî-i Girîdî) tarafından Sırr-ı Kur'ân ismiyle sadece Fâtiha sûresi Türkçe'ye çevrilmiştir (I-III, İstanbul 1886). Eserin dört mütercim tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesi tamdır (I-XXIII, Ankara 1988-1997). R. P. Mc. Neile, "An Index to the Commentary of Fakhr al-Razi" adıyla bir fihrist hazırlamıştır (London 1933).

Mefâtîhu'l-ğayb üzerine yapılan çalışmalar arasında Muhsin Abdülhamîd'in er-Râzî: Müfessiren (Bağdad 1394/1974), Yasin Ceylan'ın Theology and Tafsîr in the Major Works of Fakhr al-Din al-Razi (Kuala Lumpur 1995) ve Abdülhakim Yüce'nin Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf (İzmir 1996) adlı eserleriyle Ali Yılmaz'ın Fahrüddin er-Razi'nin et-Tefsîrü'l-Kebîr Adlı Eserinde Tenasüb ve İnsicam (bk. bibl.), Zeki Yıldırım'ın Râzî'nin et-Tefsîrü'l-Kebîr'inde Fıkıh Usûlü Uygulaması (bk. bibl.), Mehmet Adıgüzel'in Kıraatlar Açısından Fahrüddin Râzî ve Tefsîr-i Kebîr'i (bk. bibl.), Muhammed Yılmaz'ın Hadis Açısından Fahrüddin er-Razi'nin Tefsir-i Kebîr'i Üzerine Bir İnceleme (2000, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İhsan Kahveci'nin Fahrüddin er-Razi'nin Mefatihu'l-Gayb Adlı Tefsirinde Ulumu'l-Kur'an (2001, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı doktora tezleri ve Mustafa Bayırlı'nın Fahrüddin er-Razi'nin Ahkam Ayetleri Tefsirinde İzlediği Metod (1999, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı yüksek lisans tezi zikredilebilir. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan yüksek lisans tezlerinde tefsirin tamamının fihristi de hazırlanmıştır.

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ
اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٨٤﴾

ثم قال (ومن يكتمها فإنه آثم قلبه) وفيه مسائل :
﴿ المسألة الأولى ﴾ الأثم الفاجر ، روى أن عمر كان يعلم اعرابياً (أن شجرة الزقوم
طعام الأثيم) فكان يقول : طعام اليتيم ، فقال له عمر : طعام الفاجر . فهذا يدل على أن
الأثم بمعنى الفجور .

﴿ المسألة الثانية ﴾ قال صاحب الكشاف : آثم خبر إن وقلبه رفع بأثم على الفاعلية كأنه
قيل فإنه يَأْثِمُ قلبه وقرىء (قلبه) بالفتح كقوله (سفه نفسه) وقرأ ابن أبي عمير (آثم قلبه)
أي جعله آثماً .

﴿ المسألة الثالثة ﴾ اعلم أن كثيراً من المتكلمين قالوا : إن الفاعل والعارف والمأمور
والمنهي هو القلب ، وقد استقصينا هذه المسألة في سورة الشعراء في تفسير قوله تعالى (نزل به
الروح الأمين على قلبك) وذكرنا طرقاً منه في تفسير قوله (قل من كان عدواً لجبريل فإنه نزله
على قلبك) وهؤلاء يتمسكون بهذه الآية ويقولون : إنه تعالى أضاف الأثم إلى القلب فلولا أن
القلب هو الفاعل وإلا لما كان آثماً .

وأجاب من خالف في هذا القول بأن إضافة الفعل إلى جزء من أجزاء البدن إنما يكون
لأجل أن أعظم أسباب الإعانة على ذلك الفعل إنما يحصل من ذلك العضو ، فيقال : هذا مما
أبصرته عيني وسمعتة أذني وعرفه قلبي ، ويقال : فلأن خبيث الفرج ومن المعلوم أن أفعال
الجوارح تابعة لأفعال القلوب ومتولدة مما يحدث في القلوب من الدواعي والصوارف ، فلما كان
الأمر كذلك فلهذا السبب أضيف الأثم ههنا إلى القلب .

ثم قال عز وجل (والله بما تعلمون عليم) وهو تحذير من الإقدام على هذا الكتمان ، لأن
المكلف إذا علم أنه لا يعزب عن علم الله ضمير قلبه كان خائفاً حذراً من مخالفة أمر الله تعالى ،
فإنه يعلم أنه تعالى يحاسبه على كل تلك الأفعال ، ويجازيه عليها إن خيراً فحيراً ، وإن شراً
فسراً .

قوله تعالى ﴿ الله ما في السموات وما في الأرض وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به

الله فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء والله على كل شيء قدير ﴿ .

في الآية مسائل

﴿ المسألة الأولى ﴾ في كيفية النظم وجوه (الأول) قال الأصم : إنه تعالى لما جمع في هذه السورة أشياء كثيرة من علم الأصول ، وهو دليل التوحيد والنبوة ، وأشياء كثيرة من علم الأصول ببيان الشرائع والتكاليف ، وهي في الصلاة ، والزكاة ، والقصاص ، والصوم ، والحج ، والجهاد ، والحیض ، والطلاق ، والعدة ، والصدقات ، والخلع ، والإيلاء ، والرضاع ، والبيع ، والربا ، وكيفية المدائنة ختم الله تعالى هذه السورة بهذه الآية على سبيل التهديد .

وأقول إنه قد ثبت أن الصفات التي هي كمالات حقيقية ليست إلا القدرة والعلم ، فعبر سبحانه عن كمال القدرة بقوله (الله ما في السموات وما في الأرض) ملكاً وملكاً ، وعبر عن كمال العلم المحيط بالكليات والجزئيات بقوله (وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله) وإذا حصل كمال القدرة والعلم ، فكان كل من في السموات والأرض عبداً مربوبين وجدوا بتخليقه وتكوينه كان ذلك غاية الوعد للمطيعين ، ونهاية الوعيد للمذنبين ، فلهذا السبب ختم الله هذه السورة بهذه الآية .

﴿ والوجه الثاني ﴾ في كيفية النظم ، قال أبو مسلم : إنه تعالى لما قال في آخر الآية المتقدمة (إنه بما تعملون عليم) ذكر عقبيه ما يجري مجرى الدليل العقلي فقال (الله ما في السموات وما في الأرض) ومعنى هذا الملك أن هذه الأشياء لما كانت محدثة فقد وجدت بتخليقه وتكوينه وإبداعه ومن كان فاعلاً لهذه الأفعال المحكمة المتقنة العجيبة الغريبة المشتملة على الحكم المتكاثرة والمنافع العظيمة لا بد وأن يكون عالماً بها إذ من المحال صدور الفعل المحكم المتقن عن الجاهل به ، فكان الله تعالى احتج بخلقه السموات والأرض مع ما فيهما من وجوه الإحكام والإتقان على كونه تعالى عالماً بها محيطاً بأجزائها وجزئياتها .

﴿ الوجه الثالث ﴾ في كيفية النظم ، قال القاضي : إنه تعالى لما أمر بهذه الوثائق أعني الكتبة والإشهاد والرهن ، فكان المقصود من الأمر بها صيانة الأموال ، والاحتياط في حفظها بين الله تعالى أنه إنما المقصود لمنفعة ترجع إلى الخلق لا لمنفعة تعود إليه سبحانه فإنها له ملك السموات والأرض .

﴿ الوجه الرابع ﴾ قال الشعبي وعكرمة ومجاهد : إنه تعالى لما نهى عن كتمان الشهادة وأوعد عليه بين أنه له ملك السموات والأرض فيجازي على الكتمان والإظهار .

﴿ المسألة الثانية ﴾ احتج الأصحاب بقوله (لله ما في السموات وما في الأرض) على أن فعل العبد خلق الله تعالى ، لأنه من جملة ما في السموات والأرض بدليل صحة الاستثناء ، واللام في قوله (لله) ليس لام الغرض ، فإنه ليس غرض الفاسق من فسقه طاعة الله ، فلا بد وأن يكون المراد منه لام الملك والتخليق .

﴿ المسألة الثالثة ﴾ احتج الأصحاب بهذه الآية على أن المعدوم ليس بشيء لأن من جملة ما في السموات والأرض حقائق الأشياء وماهياتها فهي لا بد وأن تكون تحت قدرة الله سبحانه وتعالى وإنما تكون الحقائق والماهيات تحت قدرته لو كان قادراً على تحقيق تلك الحقائق ، وتكوين تلك الماهيات ، فإذا كان كذلك كانت قدرة الله تعالى مكونة للذوات ، ومحققة للحقائق ، فكان القول بأن المعدوم شيء باطلاً .

ثم قال تعالى (وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله) يروى عن ابن عباس أنه قال : لما نزلت هذه الآية جاء أبو بكر وعمر وعبد الرحمن بن عوف ومعاذ وناس إلى النبي ﷺ ، فقالوا : يا رسول الله كلفنا من العمل ما لا نطيع إن أحدنا ليحدث نفسه بما لا يجب أن يثبت في قلبه ، وإن له الدنيا ، فقال النبي ﷺ : فلعلكم تقولون كما قال بنو إسرائيل سمعنا وعصينا قولوا : سمعنا وأطعنا ، فقالوا سمعنا وأطعنا ، واشتد ذلك عليهم فمكثوا في ذلك حولا فأنزل الله تعالى (لا يكلف الله نفساً إلا وسعها) فنسخت هذه الآية ، فقال ﷺ « إن الله تجاوز عن أممي ما حدثوا به أنفسهم ما لم يعملوا أو يتكلموا به » .

واعلم أن محل البحث في هذه الآية أن قوله (وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله) يتناول حديث النفس ، والخواطر الفاسدة التي ترد على القلب ، ولا يتمكن من دفعها ، فالمؤاخظة بها تجري مجرى تكليف ما لا يطاق ، والعلماء أجابوا عنه من وجوه :

﴿ الوجه الأول ﴾ أن الخواطر الحاصلة في القلب على قسمين ، فمنها ما يوطن الإنسان نفسه عليه ويعزم على إدخاله في الوجود ، ومنها ما لا يكون كذلك بل تكون أموراً خاطرة بالبال مع أن الإنسان يكرهها ولكنه لا يمكنه دفعها عن النفس ، فالقسم الأول يكون مؤاخذاً به ، والثاني لا يكون مؤاخذاً به ، ألا ترى إلى قوله تعالى (لا يؤاخذكم الله باللغو في إيمانكم ولكن يؤاخذكم بما كسبت قلوبكم) وقال في آخر هذه السورة (لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت) وقال (إن الذين يحبون أن تشيع الفاحشة في الذين آمنوا) هذا هو الجواب

المعتمد .

﴿ والوجه الثاني ﴾ أن كل ما كان في القلب مما لا يدخل في العمل ، فهو في محل العفو وقوله (وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله) فالمراد منه أن يدخل ذلك العمل في الوجود إما ظاهراً وإما على سبيل الخفية وأما ما وجد في القلب من العزائم والإرادات ولم يتصل بالعمل فكل ذلك في محل العفو وهذا الجواب ضعيف ، لأن أكثر المؤاخذات إنما تكون بأفعال القلوب ألا ترى أن اعتقاد الكفر والبدع ليس إلا من أعمال القلوب : وأعظم أنواع العقاب مرتب عليه ، وأيضاً فأفعال الجوارح إذا خلت عن أفعال القلوب لا يترتب عليها عقاب كأفعال النائم والساهي فثبت ضعف هذا الجواب .

﴿ والوجه الثالث في الجواب ﴾ أن الله تعالى يؤاخذ به لکن مؤاخذتها هي الغموم والمهموم في الدنيا ، روى الضحاك عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت : ما حدث العبد به نفسه من شر كانت محاسبة الله عليه بغم يتليه به في الدنيا أو حزن أو أذى ، فاذا جاءت الآخرة لم يسأل عنه ولم يعاقب عليه ، وروت أنها سألت النبي ﷺ عن هذه الآية فأجابها بما هذا معناه .

فان قيل : المؤاخذة كيف تحصل في الدنيا مع قوله تعالى (اليوم تجزي كل نفس بما كسبت) .

قلنا : هذا خاص فيكون مقدا على ذلك العام .

﴿ الوجه الرابع في الجواب ﴾ أنه تعالى قال (يحاسبكم به الله) ولم يقل : يؤاخذكم به الله وقد ذكرنا في معنى كونه حسيباً ومحاسباً وجوهاً كثيرة ، وذكرنا أن من جملة تفاسيره كونه تعالى عالماً بها ، فرجع معنى هذه الآية إلى كونه تعالى عالماً بكل ما في الضمائر والسرائر ، روى عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال : إن الله تعالى إذا جمع الخلائق يخبرهم بما كان في نفوسهم ، فالؤمن يخبره ثم يعفوه عنه ، وأهل الذنوب يخبرهم بما أخفوا من التكذيب والذنب .

﴿ الوجه الخامس في الجواب ﴾ أنه تعالى ذكر بعد هذه الآية قوله (فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء) فيكون الغفران نصيباً لمن كان كارهاً لورود تلك الخواطر ، والعذاب يكون نصيباً لمن يكون مصراً على تلك الخواطر مستحسناً لها .

﴿ الوجه السادس ﴾ قال بعضهم : المراد بهذه الآية كتان الشهادة ، وهو ضعيف ، لأن اللفظ عام وإن كان واره عقيب تلك القضية لا يلزم قصره عليه .

﴿ الوجه السابع في الجواب ﴾ ما روينا عن بعض المفسرين أن هذه الآية منسوخة بقوله

﴿ آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ ﴾

(لا يكلف الله نفساً إلا وسعها) وهذا أيضاً ضعيف لوجوه (أحدها) أن هذا النسخ إنما يصح لو قلنا : أنهم كانوا قبل هذا النسخ مأمورين بالإحتراز عن تلك الخواطر التي كانوا عاجزين عن دفعها ، وذلك باطل ، لأن التكليف قطما ورد إلا بما في القدرة ، ولذلك قال عليه السلام « بعثت بالحنيفية السهلة السمحة » (والثاني) أن النسخ إنما يحتاج إليه لو دلت الآية على حصول العقاب على تلك الخواطر ، وقد بينا أن الآية لا تدل على ذلك (والثالث) أن نسخ الخبر لا يجوز إنما الجائز هو نسخ الأوامر والنواهي . .

وأعلم أن للناس اختلافا في أن الخبر هل ينسخ أم لا ؟ وقد ذكرنا في أصول الفقه والله أعلم .

ثم قال (فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء) وفيه مسألتان :

﴿ المسألة الأولى ﴾ الأصحاب قد احتجوا بهذه الآية على جواز غفران ذنوب أصحاب الكبائر وذلك لأن المؤمن المطيع بأنه يثاب ولا يعاقب ، والكافر مقطوع بأنه يعاقب ولا يثاب ، وقوله (فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء) رفع للقطع واحد من الأمرين ، فلم يبق إلا أن يكون ذلك نصيباً للمؤمن يرثه المذنب بأعماله .

﴿ المسألة الثانية ﴾ قرأ عاصم وابن عامر (فيغفر ، ويعذب) برفع الراء والباء ، وأما الباقون فبالجزم أما الرفع فعلى الاستئناف ، والتقدير : فهو يغفر ، وأما الجزم فبالعطف على محاسبكم ونقل عن أبي عمرو أنه أدغم الراء في اللام في قوله (يغفر لمن يشاء) قال صاحب الكشف : إنه لحن ونسبته إلى أبي عمرو وكذب ، وكيف يليق مثل هذا اللحن بأعلم الناس بالعربية .

ثم قال (والله على كل شيء قدير) وقد بين بقوله (الله ما في السموات وما في الأرض) أنه كامل الملك والملكوت ، وبين بقوله (وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله) أنه كامل العلم والإحاطة ، ثم بين بقوله (والله على كل شيء قدير) أنه كامل القدرة مستولى على كل الممكنات بالقهر والقدرة والتكوين والإعدام ولا كمال أعلى وأعظم من حصول الكمال في هذه الصفات والموصوف بهذه الكمالات يجب على كل عاقل أن يكون عبداً متقاداً له ، خاضعاً لأوامره ونواهيه محترماً عن سخطه ونواهيه ، وبالله التوفيق .

قوله تعالى ﴿ آمن الرسول بما أنزل إليه من ربه والمؤمنون كل آمن بالله وملائكته وكتبه ﴾

III. HAFTA 3. DERS	El-Kurtubî (ö. 671/1273) el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân	Mâide Suresi 6. Ayetin Tefsiri (VII/322-327)
-------------------------------------	---	---

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Kurtubî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. Kurtubî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Fıkhî tefsir hakkında ne biliyorsunuz?
4. *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
5. Daha önce Kurtubî'yi ve onun *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirini daha önce gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273)

Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. Doğum tarihi VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilmiştir (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 8; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 85-86). Babası çiftçilikle geçinen bir kimseydi ve hıristiyan İspanyalılar'ın 3 Ramazan 627'de (16 Temmuz 1230) gerçekleştirdikleri bir saldırıda öldürüldü. Kurtubî, gençlik yıllarında çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı yaparak ailenin geçimine yardımcı oldu. Tahsilinin ilk yıllarını Kurtuba'da geçirdi ve burada İbn Ebû Hucce diye tanınan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî, Rebî' b. Abdurrahman b. Ahmed el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. Kutrâl el-Ensârî gibi âlimlerden yararlandı. Kurtuba'nın 633 (1236) yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri terkederek İskenderiye'ye geçti; burada İbnü'l-Müzeyyen diye anılan Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'den el-Müfhim fi şerhi Şahîhi Müslim adlı eserinin bir kısmını dinledi; ayrıca Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revâc, Ebû Muhammed Abdülmü'tî el-Lahmî'den faydalandı. Şehâbeddin el-Karâfi ile Feyyûm'a seyahat etti. 647'de (1249) Mansûre'ye uğradı ve burada Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bekrî'den ders okudu. Kahire'de bir müddet kalan Kurtubî, Saîd bölgesinde Münyetü Benî Hasîb'e yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Kendisinden istifade edenler arasında oğlu Şehâbeddin Ahmed'le İbnü'z-Zübeyr, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Meymûnî ve Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-Satrcî'nin adları zikredilebilir (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 89-94). Mütevazi kişiliği ve sade yaşayışıyla tanınan, zühd hayatına önem veren Kurtubî 9 Şevval 671'de (29 Nisan 1273) Münyetü Benî Hasîb'de vefat etti ve burada defnedildi. Kabri, 1971 yılında onun adına inşa edilen camideki türbesine nakledilmiş olup halen ziyarete açık bulunmaktadır (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 30).

Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Kurtubî'yi Zehebî "ilimde derya" olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer ifadeler kullanmıştır. Kurtubî eserlerinde Ehl-i sünnet'i savunmuş, başta Mu'tezile olmak üzere İmâmiyye, Râfiziyye, Kerrâmiyye gibi firkaları eleştirmiştir (meselâ bk. el-Câmi', I, 193; VII, 277). Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkmış ve taklitçiliği bir metot olarak benimsemediğini dile getirmiştir (meselâ bk. a.g.e., II, 212). Kitap ve Sünnet yolunu tutan tasavvuf ehline karşı çıkmamışsa da telakkileri cehalet ve hurafe temeline dayanan sûfiler hakkındaki olumsuz tutumunu açıkça ortaya koymuştur (a.g.e., X, 366; XV, 215, 249-250). Bu arada devlet adamlarını çekinmeden eleştirmiş, zamanın idarecilerinin rüşvet aldığı ifade etmiş (a.g.e., II, 340), onların hukuk dışı davrandıklarını, menfaat karşılığında hükmettiklerini, Allah'ın dinini değiştirdiklerini ileri sürmüştür (a.g.e., XIII, 179; et-Tezkire, II, 482).

C. Eserleri

1. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân* Kurtubî'nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve çeşitli baskıları yapılmıştır (I-IV, Kahire 1950; 1353-1369/1935-1950; 1380; I-XX, 1386-1387/1966-1967; nşr. Muhammed İbrâhim el-Hifnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, I-XXII, Kahire 1414/1994, 1416/1996 [bu baskının son iki cildi, Seyyid İbrâhim Sâdık ve Muhammed Ali Abdülkâdir tarafından hazırlanmış fihristlerdir]; I-XX, Beyrut 1405/1985). Tefsirin mukaddimesini Alâeddin Ali Rızâ el-Vecîz fî fezâ'ili'l-kitâbi'l-'azîz (Kahire 1412/1992; Kahire, ts.), Muhammed Talha Bilâl Muḳaddimetü Tefsîri'l-İmâm el-Ḳurṭubî (Beyrut 1418/1997) adıyla yayımlamış, Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, aynı mukaddimenin bir kısmını Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân ve âdâbü't-tilâve ismiyle neşretmiştir (Kahire 1989). İbnü'l-Mülakkın eseri ihtisar etmiş (Keşfü'z-zunûn, I, 534), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme Muhtaşaru Tefsîri'l-Ḳurṭubî (Kahire 1977) ve Tevfik el-Hakîm Muhtâru Tefsîri'l-Ḳurṭubî el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân (Kahire 1977), Muhammed Kerîm Râcih Muhtaşaru Tefsîri'l-Ḳurṭubî (Beyrut 1986) adıyla yaptıkları ihtisarları neşretmişlerdir. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân ve Cemâl Abdüllatif ed-Desûkî de eser için Keşşâf taḥlîli li'l-mesâ'ili'l-fıkhîyye fî Tefsîri'l-Ḳurṭubî adıyla fıkıh konularına göre düzenlenmiş bir fihrist hazırlamışlardır (Tâif 1408/1988). el-Câmi'i M. Beşir Eryarsoy Türkçe'ye çevirmeye başlamış ve bu çalışmanın on bir cildi basılmıştır (İstanbul 1997-2000).

2. *el-Esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ*. Müellifin el-Câmi'de pek çok atıfta bulunduğu eser (meselâ bk. I, 56, 326; II, 191, 241) M. H. Cebel'in tahkikiyle yayımlanmıştır (I-II, Tanta 1994).

3. *el-İ'lâm bimâ fî dîni'n-naşârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhâri meḥâsini dîni'l-İslâm ve işbâti nübüvveti nebiyyinâ Muhammed 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâm*. Tuleytula'da (Toledo) adı bilinmeyen bir kişi tarafından kaleme alınıp Kurtuba'ya gönderilen bir risâleye reddiye olarak yazılmış olup Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından neşredilmiştir (Kahire 1980). Nâşir kitabın kapağında müellif adını sadece el-İmâm el-Kurtubî olarak zikretmiş, yazma nüshanın sonunda müstensihin, "Eserin yazımı 726'da (1326) tamamlandı" şeklindeki ferâğ kaydından hareketle kitabın başka bir Kurtubî'ye ait olabileceğini ileri sürmüştür, İbn Ferhûn'un müfessir Kurtubî'nin eserleri arasında bu eseri zikretmemesini de delil olarak kaydetmiştir. Ancak müelliflerin eserlerinin ölümlemlerinden asırlarca sonra da istinsah edilebildiği gerçeği karşısında bu tereddüde (ayrıca bk. Işık, sy. 40 [1993], s. 39) anlam vermek güçtür. Ayrıca eserin Köprülü Kütüphanesi'nde mevcut iki nüshasından birinde (nr. 794 [mükerrer]) müellif adı Muhammed b. Ahmed b. Ferh el-Kurtubî, diğerinde (nr. 814) İbn Ferh el-Kurtubî olarak belirtilmiştir. Fâiz Saîd Sâlih eseri tahkik ederek bir doktora çalışması yapmıştır (1405/1985, Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Mekke).

4. *el-İ'lâm fî ma'rifeti mevlidi'l-Muḫtafâ 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâm (el-İ'lâm bi-mevlidi'n-nebiyyi 'aleyhi's-selâm)*. Eserin bir nüshası, el-İ'lâm fimâ yecibü 'ale'l-enâm min ma'rifeti mevlidi'l-Muḫtafâ 'aleyhi's-selâm adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 443).

5. *Urcûze fî esmâ'i'n-nebiyyi şallallahü te'âlâ 'aleyhi ve sellem*. Hz. Peygamber'in 300'den fazla isminin bir araya getirilip açıklamalarının yapıldığı belirtilen eserin (Keşfü'z-zunûn, I, 62) günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

6. *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire*. Müellifin el-Câmi'de adını sıkça zikrettiği eserin (meselâ bk. I, 137, 378; II, 193, 241) çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut 1405/1985; nşr. es-Seyyid el-Cemîli, I-II, Kahire-Beyrut 1407/1987; nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, I-II, Medine 1417/1997; diğer baskıları için bk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân,

s. 129-130; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 138). Kitabı Abdülvehhâb eş-Şa'rânî Muhtaşaru Tezkireti'l-Kurtubî (Kahire 1898, 1300, 1301, 1310, 1320, 1926, 1349), Ahmed b. Muhammed b. Ali es-Sühaymî et-Tezkiretü'l-fâhire fi ahvâli'l-âhire (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 133) ve M. İbrâhim Sâlim Yevmü'l-fevzi'l-ekber (Kahire 1405/1984) adıyla ihtisar etmiş, Şa'rânî'nin muhtasarı Hasan Tahsin Emiroğlu tarafından kısaltılmış Tezkire-i Kurtubî adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Konya 1995). Süyûtî, et-Tezkire'yi Şerhu's-sudûr fi şerhi hâli'l-mevtâ fi'l-kubûr adıyla şerhetmiş, kısaca Kitâbü'l-Berzah diye meşhur olan bu şerh (Kahire 1309, 1329) Farsça'ya da tercüme edilmiştir (Lahor 1871; bk. İA, XI, 262).

7. *Ķam'u'l-hırş bi'z-zühdi ve'l-kanâ'a ve reddü zülli's-sü'âli bi'l-kesb ve's-şinâ'a*. Adı bazı kaynaklarda, bu arada müellifin tefsirinin değişik baskılarında biraz farklı şekilde zikredilen eser (el-Câmi', XIII, 16, Beyrut ve Kahire baskıları; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 140-141), Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından yayımlanmış (Tanta 1408/1988), muhakkik kitabın ikinci kısmını el-Kefâf ve'l-kanâ'a (Tanta 1408/1988), üçüncü kısmını ez-Zühd (Tanta 1408/1988) adıyla ayrı basım olarak da neşretmiştir. Mus'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî eseri ayrıca tahkik etmiştir (Beyrut 1414/1994).

8. *et-Tezkâr fi efdâli'l-ezkâr*. Nevevî'nin et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Ķur'ân'ının metodu üzere kaleme alınan, ancak Nevevî'nin eserinden daha doyurucu olduğu belirtilen kitap (İbn Ferhûn, II, 309) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir (nşr. Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gammârî, Kahire 1355/1936; nşr. Abdülkâdir el-Arnâût - İbrâhim el-Arnâût, Beyrut 1972; nşr. Servet Muhammed Nâfi', Kahire 1979; nşr. Beşîr Muhammed, Beyrut 1406/1986, 1408/1988; Dımaşk-Tâif 1407/1987).

9. *Ķaşîde fi şîlâhi'l-hadîs* (Köprülü Ktp., nr. 1559).

10. *el-Mişbâh fi'l-cem' beyne'l-Ef'âl ve's-Şihâh*. Muhtaşaru's-Şihâh adıyla da zikredilen eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 2682).

11. *et-TaĶrîb li-Kitâbi't-Temhîd*. İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Temhîd limâ fi'l-MuvaĶta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma olup bir nüshası Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'ndedir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 298).

12. *Şerhu't-TeĶaşşî*. İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-TeĶaşşî li-hadîsi'l-MuvaĶta' ve şüyûhi'l-İmâm Mâlik adlı eser üzerine yazılmış bir şerh olup günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

13. *Risâle fi elkâbi'l-hadîs* (bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 737).

Kurtubî bazı eserlerine bizzat kendisi atıfta bulunmuş olup bunlardan tesbit edilebilenler şunlardır: el-Lüma'u'l-lü'lü'iyye fi şerhi'l-ısrînâti'n-nebeviyye (el-Câmi', X, 268; XVI, 146); Menhecü'l-'ubbâd ve maĶaccetü's-sâlikîne ve'z-zühhâd (a.g.e., XV, 216); el-MuĶtebes fi şerhi MuvaĶta'i Mâlik b. Enes (a.g.e., I, 173; III, 84; VIII, 3); el-İntihâz fi Ķurrâ'i ehli'l-Kûfe ve'l-Başra ve's-Şâm ve ehli'l-Hicâz (et-Tezkâr, s. 29, 107, 135).

Kurtubî'nin hayatı ve eserleri üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmış olup el-Kasabî Mahmûd Zelat, Miftâh es-Senûsî, Abdülkâdir Rahîm el-Heytî ve Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'ın eserleriyle (bk. bibl.) bu müelliflerden sonuncusunun el-Ķurtubî ve't-taşavvuf (Zerkâ 1988) ve Şekva'l-Ķurtubî min ehli zemânih (Zerkâ 1988) adlı diğer iki kitabı burada zikredilebilir. Arif Gezer Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri (1999, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bû Şuayb Mihmâdi et-Tefsîrü'l-fikhî 'inde'l-Ķurtubî (1992, Câmiatü Seyyidî Muhammed b. Abdullah, Fas) adıyla birer doktora çalışması yapmış, Ali b. Süleyman el-Abîd de el-Ķurtubî müfessir adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1402, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye).

D. El-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsîrinin Özellikleri

Kurtubî'nin en hacimli ve önemli eseri olan el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân (Tefsîrül-Kurtubî) tefsir kaynakları arasında seçkin bir yere sahiptir. Eserin mukaddimesinde, takip ettiği metot hakkında kısa bilgi veren müfessir daha sonra tilâvet âdabı, Kur'an öğrenmenin önemi, kınanan re'y tefsiri, tefsirde sünnetin yeri, el-ahrufü's-seb'a (yedi harf), sûre ve âyetlerin tertibi, Kur'an'ın faziletiyle ilgili olarak uydurulan hadisler vb. bazı konulara yer vermiş, istiâze ve bismelenin tefsiriyle asıl tefsire girerek sıra ile sûreleri ele almıştır.

Mukaddimede belirtildiği üzere âyetler açıklanırken faydalanılan kaynaklara işaret edilmiş, bazı istisnalarla birlikte genellikle nakledilen görüşlerin kimlere ait olduğu zikredilmiştir. Müfessirlerin naklettikleri kıssalara ancak ihtiyaç halinde yer verilmiş, nüzul sebepleri, kıraat ihtilâfları, lügat, nahiv, nesih gibi konular üzerinde titizlikle durulmuş, makbul re'y tefsiriyle me'sûr (rivayete dayanan) tefsirin birlikte ele alınmasının güzel örnekleri ortaya konmuştur.

Âyetlerin ihtiva ettiği hüküm ve meseleler birinci mesele, ikinci mesele... şeklinde numaralanarak ayrıntılarıyla ele alınmış, bu sırada tefsir, hadis, fıkıh ve diğer ilimlere dair çok geniş kaynaklara başvurulmuş, bu eserlerdeki görüşler bazen aynen nakledilmekle yetinilirken bazen da tartışılmış, sebepleri zikredilerek tercihler yapılmıştır. Ehl-i sünnet dışındaki fırkaların ve özellikle Mu'tezile'nin görüşleri ele alınarak çürütülmeye çalışılmıştır. Kurtubî bu titizliği yanında şerî asıllara aykırı olmayan işârî tefsîr'lere zaman zaman yer vermekte mahzur görmez. Kendisi Mâlikî olmakla beraber mezhep taassubu da gütmaz. Delillerini kuvvetli bulduğu diğer mezheplerin bazı görüşlerini tercih ettiği olmuştur. Meselâ Bakara sûresinin 43. âyetinin tefsiri sırasında Mâlikîler'in aykırı görüşlerine rağmen, kâri olan çocuğun imameti caizdir" ve aynı sûrenin 187. âyetinin tefsiri vesilesiyle, "Unutarak orucunu bozan kimsenin bunu kaza etmesi gerekmez" şeklindeki hükümleri benimsediği görülür. Muhalifleriyle tartışmasında naziktir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'yi sertliği sebebiyle tenkit eder.

Endülüs âlimlerinin hâkim tutumunu takip eden Kurtubî belagat nüktelerine pek temas etmez. Usulcüler kadar ayrıntılı olmasa da zaman zaman usûl-i fıkıh kaidelerine başvurur ve fûrûun bu kaidelere bina edilmişinin güzel örneklerini verir. Hadis ilmüne vukufu sebebiyle rivayetleri değerlendirmeye tâbî tutan müfessirin, az da olsa zayıf ve nadiren de mevzu hadislerle İsrâiliyata yer verip bunlar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı da olur. Bu yönüyle onun İbn Kesîr İsmail b. Ömer (ö 774/ 1373)ve Şevkânî (ö. 1250/1834] gibi müfessirlere örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Kurtubînin faydalandığı pek çok kaynak arasında İbn Atıyye el-Endelüsî'nin {6. 542/1148) el-Muharrerü'l-vecîz adlı tefsirinin ayrı bir yeri olduğunda ve özellikle Kurtubînin takip ettiği metot bakımından bu eserden etkilendiğinde şüphe yoksa da İbn Atıyye'nin bu eserini "büyük ölçüde Kurtubînin tefsirinin esası" olarak değerlendiren A. Jeffery'nin bu görüşünde mübalâğa bulunduğunu kabul etmek gerekir. Zira bilhassa hadislerin kaynaklarına işaret edilerek bunların değerlendirmesi, kıraat ihtilâflarıyla dil ve nahiv açısından meselelerin daha geniş şekilde ele alınması gibi pek çok husus göz önüne alınırsa Kurtubînin İbn Atıyye'yi gerilerde bıraktığını söylemek doğru olur.

Safedî, İbn Ferhûn ve Dâvûdî gibi âlimlerin kendisinden övgü ile söz ettikleri Kurtubînin bu eseri büyük hacmine rağmen ilim çevrelerinde, özellikle Doğu'da büyük ilgi görmüş ve muhtelif baskıları yapılmıştır.

الْجَامِعُ لِأحكامِ الْقُرْآنِ

وَالْمُبَيِّنُ لِمَا تَضَمَّنَهُ مِنَ السُّنَّةِ وَآيِ الْفُرْقَانِ

تأليفُ

أبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي

(ت ٦٧١ هـ)

تحقيق

الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركي

شارك في تحقيق هذا الجزء

محمد رضوان عيسى

الجزء السابع

مؤسسة الرسالة

قوله تعالى: ﴿يَتَأْتِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُتِلُوا إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِن كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَهَّرُوا وَإِن كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْمَاءِ أَوْ لَسْتُمْ عَلَىٰ النِّسَاءِ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ بِكُمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٦﴾

فيه اثنتان وثلاثون^(١) مسألة:

الأولى: ذكر القشيري وابن عطية^(٢) أن هذه الآية نزلت في قصة عائشة حين فقدت العقد في غزوة المريسيع، وهي آية الوضوء^(٣).

قال ابن عطية: لكن من حيث كان الوضوء متقررًا عندهم مستعملًا، فكانت الآية لم تزدهم فيه إلا تلاوته، وإنما أعطتهم الفائدة والرخصة في التيمم. وقد ذكرنا في آية النساء^(٤) خلاف هذا، والله أعلم.

= الإيمان قبله، فإن بهذا أن الكفر إذا طرأ على الإيمان قطعه من حين وجد، إلا أن أجر ما مضى حبط أجره، لا أن عينه تحبط فيصير كأن لم يكن، وينقلب الموجود منه حقيقة معدوماً. وجد هذا بخط المصنف، ولم يُبَيِّنْ على موضعها، والله أعلم.

(١) في النسخ: فيه ثلاثون، والمثبت من (م)، وهو الموافق لما سيذكره المصنف.

(٢) في المحرر الوجيز ١٦٠/٢ .

(٣) خبر فقدت عائشة رضي الله عنها عقدها في غزوة المريسيع أخرجه أحمد (٢٤٢٩٩) والبخاري (٤١٤١)، ومسلم (٢٧٧٠) من حديثها رضي الله عنها، وليس عند البخاري ومسلم أن آية الوضوء نزلت في هذه الغزوة، وعند أحمد: فأنزل الله عز وجل التيمم، وسلف نحوه ٢١٤/٥ - ٢١٦ .

وأخرج البخاري (٤٦٠٨)، واللفظ له ومسلم (٣٦٧) عن عائشة قالت: سقطت قلادة لي بالبيداء... الحديث، وفيه: فالتمس الماء، فلم يوجد، فنزلت: ﴿يَتَأْتِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُتِلُوا إِلَى الصَّلَاةِ﴾، وقوله: المريسيع اسم ماء في ناحية قديد إلى الساحل، وبه سُميت هذه الغزوة، وفيها كان حديث الإفك. وينظر معجم البلدان ١١٨/٥ .

(٤) ٢٣٣/٥ .

ومضمون هذه الآية داخلٌ فيما أمر به من الوفاء بالعقود وأحكام الشَّرع، وفيما ذَكَر من إتمام النُّعمة؛ فإنَّ هذه الرِّخصة من إتمام النُّعم.

الثانية: واختلف العلماء في المعنى المراد بقوله: ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ على أقوال:

فقال طائفة: هذا لفظ عامٌّ في كلِّ قيامٍ إلى الصلاة، سواء كان القائم متطهراً أو مُخَدِّثاً؛ فإنه ينبغي له إذا قام إلى الصلاة أن يتوضَّأ، وكان عليّ يفعله ويتلو هذه الآية؛ ذكره أبو محمد الدارمي في مسنده^(١)، وروى نحوه^(٢) عن عكرمة. وقال ابن سيرين: كان الخلفاء يتوضَّؤون لكلِّ صلاة^(٣).

قلت: فالآية على هذا محكمة لا نسخ فيها^(٤).

وقالت طائفة: الخطاب خاصٌّ بالنبي ﷺ؛ قال عبد الله بن حنظلة بن أبي عامر الغَسِيل: إنَّ النَّبي ﷺ أمر بالوضوء عند كلِّ صلاة، فسقَّ ذلك عليه؛ فأمر بالسواك، ورفَع عنه الوضوء إلا من حَدَث^(٥).

وقال عَلْقَمَةُ بنُ الفُغَاء عن أبيه - وهو من الصحابة، وكان دليلَ رسولِ الله ﷺ إلى تبوك -: نزلت هذه الآية رخصة لرسولِ الله ﷺ؛ لأنه كان لا يعملُ عملاً إلا وهو على وضوء، ولا يكلم أحداً، ولا يردُّ سلاماً إلى غير ذلك؛ فأعلمه الله بهذه الآية أن الوضوء إنما هو للقيام إلى الصلاة فقط دون سائر الأعمال^(٦).

(١) برقم (٦٥٧).

(٢) في (د) و(م): مثله، والمثبت من (ظ)، وهو الموافق للمحرر الوجيز ١٦٠/٢.

(٣) المحرر الوجيز ١٦٠/٢، وقول عكرمة أخرجه الطبري ١٥٧/٨، وأورده النحاس في ناسخه ٢٥٠/٢، وقول ابن سيرين أخرجه أبو عبيد في الطهور (٤٦)، وابن أبي شيبة ٢٩/١، والطبري ١٥٨/٨.

(٤) ينظر الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢٥٠/٢.

(٥) أخرجه أحمد (٢١٩٦٠)، والبخاري في التاريخ الكبير ٦٨/٥، وأبو داود (٤٨). قال الحافظ ابن كثير في تفسير الآية (٦) من المائدة: إسناده صحيح.

(٦) المحرر الوجيز ١٦٠/٢، والحديث أخرجه ابن أبي عاصم في الأحاد والمثاني (٢٧٠٢)، والطحاوي =

وقالت طائفة: المراد بالآية الوضوء لكل صلاة طلباً للفضل؛ وحمّلوا الأمر على النَّذْب، وكان كثير من الصحابة - منهم ابن عمر^(١) - يتوضؤون لكل صلاة طلباً للفضل^(٢)، وكان عليه الصلاة والسلام يفعل ذلك إلى أن جمع يوم الفتح بين الصلوات الخمس بوضوء واحد^(٣)، إرادة البيان لأُمَّته ﷺ^(٤).

قلت: وظاهر هذا القول أن الوضوء لكل صلاة قبل ورود الناسخ كان مستحباً لا إيجاباً، وليس كذلك؛ فإن الأمر إذا ورد؛ مقتضاه الوجوب؛ لا سيما عند الصحابة رضوان الله عليهم، على ما هو معروف من سيرتهم.

وقال آخرون: إنَّ الفرض في كل وضوء كان لكل صلاة، ثم نسخ في فتح مكة^(٥)؛ وهذا غلط لحديث أنس قال: كان النبي ﷺ يتوضأ لكل صلاة، وأنَّ أمته كانت على خلاف ذلك، وسيأتي^(٦)، ولحديث سُويد بن النعمان أنَّ النبي ﷺ صَلَّى وهو بالصَّهْبَاءِ العَصْرَ والمغرب بوضوء واحد؛ وذلك في غزوة خيبر، وهي سنة ست، وقيل: سنة سبع، وفتح مكة كان في سنة ثمان، وهو حديث صحيح رواه مالك في موطئه، وأخرجه البخاري ومسلم^(٧)؛ فبان بهذين الحديثين أنَّ الفرض لم يكن قبل

= في شرح معاني الآثار ١/٨٨، والطبري في تفسيره ٨/١٦٤، والطبراني في الكبير ١٨/٦، وفي إسناده جابر بن يزيد الجعفي، قال الحافظ ابن كثير في التفسير: ضعفه، وهذا حديث غريب جداً.
(١) أخرجه أبو داود (٦٢)، والترمذي (٥٩)، وابن ماجه (٥١٢). قال الحافظ في التلخيص ١/١٤٣: إسناده ضعيف.

(٢) في النسخ الخطية: طلب الفضل، والمثبت من (م).

(٣) سيذكره المصنف قريباً.

(٤) ينظر النسخ والمنسوخ للنحاس ٢/٢٥١ - ٢٥٤.

(٥) وذلك في حديث بريدة الذي سيذكره المصنف قريباً، وانظر النسخ والمنسوخ ٢/٢٥٣.

(٦) سيذكره المصنف قريباً.

(٧) الموطأ ١/٢٦، والبخاري (٢٠٩)، ولم نقف عليه عند مسلم، وقوله الصَّهْبَاءِ: اسمٌ موضع بينه وبين خيبر روحة. معجم البلدان ٣/٤٣٥.

وسويد بن النعمان يُكنى أبا عقبة، شهد أحداً، قيل: استشهد بالقادسية. انظر الإصابة ٤/٣٠٣ - ٣٠٤.

الفتح لكل صلاة.

فإن قيل: فقد روى مسلم عن بُرَيْدَةَ بْنِ الْحُصَيْبِ^(١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَتَوَضَّأُ لِكُلِّ صَلَاةٍ، فَلَمَّا كَانَ يَوْمَ الْفَتْحِ؛ صَلَّى الصَّلَاةَ بِوُضُوءٍ وَاحِدٍ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيْهِ، فَقَالَ عُمَرُ ﷺ: لَقَدْ صَنَعْتَ الْيَوْمَ شَيْئاً لَمْ تَكُنْ تَصْنَعُهُ؛ فَقَالَ: «عَمداً صَنَعْتُهُ يَا عُمَرُ»^(٢). فَلِمَ سَأَلَهُ عُمَرُ وَاسْتَفْهَمَهُ؟

قيل له: إنما سألته لمخالفته عادته منذ صلواته بخير؛ والله أعلم.

وَرَوَى التِّرْمِذِيُّ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ يَتَوَضَّأُ لِكُلِّ صَلَاةٍ طَاهِراً وَغَيْرَ^(٣) طَاهِرٍ. قَالَ حُمَيْدٌ: قُلْتُ لِأَنَسٍ: وَكَيْفَ كُنْتُمْ تَصْنَعُونَ أَنْتُمْ؟ قَالَ: كُنَّا نَتَوَضَّأُ وَضُوءاً وَاحِداً، قَالَ: حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ^(٤).

وَرَوَى عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: «الْوُضُوءُ عَلَى الْوُضُوءِ نُورٌ»^(٥). فَكَانَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ يَتَوَضَّأُ مَجْدداً لِكُلِّ صَلَاةٍ. وَقَدْ سَلَّمَ عَلَيْهِ رَجُلٌ وَهُوَ يَبُولُ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ حَتَّى تَيَمَّمَ، ثُمَّ رَدَّ السَّلَامَ، وَقَالَ: «إِنِّي كَرِهْتُ أَنْ أَذْكَرَ اللَّيْلَةَ إِلَّا عَلَى طُهْرٍ» رَوَاهُ الدَّارِقُطْنِيُّ^(٦).

وقال السديُّ وزيد بن أسلم: معنى الآية: ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ يريد من

(١) في النسخ: الخصيب، والمثبت من (م)، ومصادر التخريج، وبريدة أسلم حين مرَّ به النبي ﷺ مهاجراً بالغميم، وأقام في موضعه حتى مضت بدر واحد، ثم قدم بعد ذلك، وغزا مع رسول الله ﷺ ست عشرة غزوة، مات سنة (٦٣هـ). الإصابة ١/٢٤١.

(٢) أخرجه أحمد (٢٣٠٢٩)، ومسلم (٢٧٧).

(٣) في (د): أو غير.

(٤) كذا قال المصنف رحمه الله، لكن الترمذي قال في سننه في رواية حميد هذه (٥٨): حديث حميد عن أنس حديث حسن غريب من هذا الوجه، والمشهور عند أهل الحديث حديث عمرو بن عامر عن أنس. ثم رواه من طريقه (٦٠)، وقال: حديث حسن صحيح. وهو عند أحمد (١٢٣٤٦)، والبخاري (٢١٤).

(٥) أورده المنذري في الترغيب ١/٢٢٣، وقال: لا يحضرني له أصل من حديث النبي ﷺ، ولعله من كلام بعض السلف، وقال الحافظ في الفتح ١/٢٣٤: حديث ضعيف.

(٦) في سننه برقم (٦٧٦)، وفي الباب عن أبي جهيم عند البخاري (٣٣٧)، وسلفا ٦/٣٦٤ - ٣٦٥.

المَصَاجِعِ، يعني النَّوْمُ^(١)، والقصدُ^(٢) بهذا التأويلِ أنْ يعمَّ الأحداثُ بالذكرِ، ولا سيَّما النوم الذي هو مختلفٌ فيه؛ هل هو حَدَثٌ في نفسه أم لا؟ وفي الآية على هذا التأويلِ تقديمٌ وتأخيرٌ؛ التقدير: يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة من النَّوْمِ، أو جاء أحدٌ منكم من الغائطِ؛ أو لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ - يعني الملامسةَ الصُّغْرَى - فاغسلوا. فتمَّتْ أحكامُ المُحْدِثِ حدثاً أصغرَ، ثم قال: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾ فهذا حكمٌ نوعٍ آخرَ، ثم قال للنَّوعَيْنِ جميعاً: «وإن كنتم مرضى أو على سفر فلم تجدوا ماء فتيمموا صعيداً طيباً» وقال بهذا التأويلِ محمد بنُ مَسْلَمَةَ من أصحاب مالك - رحمه الله - وغيره^(٣).

وقال جمهورُ أهلِ العلم: معنى الآية: إذا قمتم إلى الصلاة مُحْدِثِينَ. وليس في الآية على هذا تقديمٌ ولا تأخيرٌ^(٤)، بل ترتب في الآية حكمٌ واجِدِ الماءِ إلى قوله: ﴿فَاطَّهَّرُوا﴾، ودخلت الملامسةُ الصُّغْرَى في قوله: مُحْدِثِينَ^(٥). ثم ذكر بعدَ قوله: ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾ حكمَ عادمِ الماءِ من النوعينِ جميعاً، وكانت الملامسةُ هي الجماعُ ولا بد^(٦)؛ لِيَذْكَرَ الْجُنُبَ الْعَادِمَ لِلْمَاءِ^(٧) كما ذكر الواجِدَ. وهذا تأويلُ الشَّافِعِيِّ وغيره، وعليه تجيء أقوالُ الصحابةِ؛ كسعد بنِ أبي وقَّاصٍ وابنِ عباسٍ وأبي موسى الأشعريِّ وغيرهم^(٨).

قلت: وهذان التأويلانِ أحسنُ ما قيل في الآية؛ والله أعلم.

(١) أخرجه الطبري ١٥٦/٨ - ١٥٧.

(٢) في النسخ: والمقصد، والمثبت من (م)، وهو الموافق للمحرر الوجيز ١٦١/٢، والكلام منه.

(٣) المحرر الوجيز ١٦١/٢، وينظر أحكام القرآن للكيا ٤٨/٣.

(٤) في (ظ) و(م): تقديم وتأخير، والمثبت من (د)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٥) يعني في قول جمهور أهل العلم السالف ذكره.

(٦) في النسخ: لا بد، والمثبت من (م)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٧) في (د) و(م): أن يذكر الجنب العادم الماء، والمثبت من (ظ)، وهو الموافق للمحرر الوجيز.

(٨) المحرر الوجيز ١٦٢/٢، وانظر تفسير الطبري ١٥٣/٨.

ومعنى «إِذَا قُمْتُمْ»: إذا أردتم، كما قال تعالى: ﴿وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَوِذْ﴾ [النحل: ٩٨]، أي: إذا أردت؛ لأنَّ الوضوءَ حالة القيام إلى الصلاة لا يُمكن^(١).

الثالثة: قوله تعالى: ﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ [ذكر تعالى أربعة أعضاء: الوجه وفرضه الغسل، واليدين كذلك، والرأس وفرضه المسح اتفاقاً، واختلف في الرجلين على ما يأتي، لم يذكر سواها، فدلَّ ذلك على أنَّ ما عداها آدابٌ وسُننٌ، والله أعلم]^(٢).

ولابدَّ في غَسْلِ الوجهِ في الوضوء^(٣) من نَقْلِ الماءِ إليه، وإمرارِ اليدِ عليه؛ وهذه حقيقةُ الغَسْلِ عندنا^(٤)، وقد بيَّناه في «النساء»^(٥).

وقال غيرنا: إنما عليه إجراء الماء، وليس عليه ذلك بيده؛ ولا شك أنه إذا انغمس الرجل في الماء، وغمس وجهه أو يده ولم يُدلك؛ يقال: غَسَلَ وجهه ويده، ومعلوم أنه لا يُعتبر في ذلك غير حصول الاسم، فإذا حصل كفى^(٦).

والوجه في اللغة مأخوذٌ من المواجهة، وهو عضوٌ مشتولٌ على أعضاء، وله طولٌ وعَرْضٌ؛ فحدُّه في الطول من مبتدأ سطحِ الجبهةِ إلى منتهى اللَّحْيَيْنِ، ومن الأذن إلى الأذن في العرض، وهذا في الأمر؛ وأما المُلتَحِي؛ فإذا اكتسى الدَّقْنُ بالشَّعر، فلا يخلو أن يكونَ خفيفاً أو كثيفاً؛ فإن كان الأوَّلُ بحيثُ تَبَيَّنَ منه^(٧) البَشْرَةُ؛ فلا بدَّ من إيصال الماءِ إليها، وإن كان كثيفاً؛ فقد انتقل الفرضُ إليه كشَّعر الرأسِ^(٨)؛ ثم ما زاد

(١) أحكام القرآن لابن العربي ٥٥٧/٢ .

(٢) ما بين حاصرتين من (م).

(٣) قوله: في الوضوء، ليس في (م).

(٤) ينظر أحكام القرآن لابن العربي ٥٦٠/٢ ، والمحرر الوجيز ١٦٠/٢ .

(٥) ٣٤٦/٦ .

(٦) أحكام القرآن للكيا ٣١/٣ - ٣٢ .

(٧) في النسخ: معه، والمثبت من (م).

(٨) ينظر شرح التلغين ١٤٠/١ ، وأحكام القرآن لابن العربي ٥٦٠/٢ .

IV. HAFTA 4. DERS	Beyzâvî (ö. 685/1286) (Şeyhzâde Haşiyesi) <i>Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl</i>	Asr Sûresi 1-3. Ayetlerinin Tefsîri
------------------------------------	--	--

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Beyzâvî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. Beyzâvî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. *Envâru't-tenzîl ve Esrârü't-Tevîl* adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
4. Daha önce Beyzâvî'yi'nin *Envâru't-tenzîl ve Esrârü't-Tevîl* adlı tefsirini gördünüz veya okudunuz mu?
5. Beyzâvî'nin “*Envâru't-Tenzîl*”i üzerine yapılan şerhleri biliyor musunuz?
6. Şeyhzâde'nin hâşiyesi hakkında bilginiz var mı?

B. Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

Şîraz kâdılkudâtlığı yaptığı için “Kâdî” ve “Kâdılkudât” diye de tanınır. Şîraz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya geldi. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 100 yıl yaşadığını bildiren rivayet (İbn Habîb el-Halebî, I, 57^a) doğru kabul edilirse hicrî 585 (1189) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Çocukluğu Beyzâ'da geçti. Babasının, Fars atabegi Ebû Bekir b. Sa'd tarafından başşehir kâdılkudâtlığına tayin edilmesinden sonra ailesiyle birlikte Şîraz'a gitti ve hayatının çoğunu burada geçirdi. Fars emîrinin Moğollar'la iyi geçinmesinin bir sonucu olarak Moğol istilâsından kurtulmuş bulunan ve bu sebeple de istilâdan kaçan komşu ülkelerin âlimlerine sığınak teşkil eden Şîraz'da geniş bir ilmî çevre buldu. Babasından icâzet aldıktan sonra herhangi bir ilmî seyahate gerek kalmadan kendi memleketindeki Ehl-i sünnet âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etti. Bizzat kendisi Hz. Peygamber'e kadar varan bir ulemâ zinciri sayarak bağlı bulunduğu ilmî silsileyi zikreder (el-Gâyetü'l-kusvâ, I, 184). Bununla beraber babasının dışında doğrudan kendilerinden faydalandığı hocalarının kimler olduğu hakkında fazla bilgi yoktur. Bazı kaynaklar onun Bağdat'ta da öğrenim gördüğünü kaydeder. Hocaları arasında Nasîrüddîn-i Tûsî ve Şehâbeddin es-Sühreverdi'nin bulunduğu nakledilirse de bu uzak bir ihtimaldir (bk. Ali Muhyiddin el-Karadâğî, I, 64-65).

Babasının vefatından sonra Fars Emîri Abaka tarafından Fahreddin eş-Şîrâzî'den boşalan Şîraz kâdılkudâtlığına tayin edilen Beyzâvî (673/1274-75) bir müddet bu görevde kaldı, bir taraftan da talebe yetiştirdi. Kemâleddin el-Merâgî, Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, Çârberdî ve Zeynüddin el-Henkî (الهنكي) (veya Hebkî) meşhur talebelerindendir. Çeşitli ilim meclislerinde katıldığı münazaralarla ün kazandı. Çağdaşlarından İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ile yazılı münazaralarda bulunarak ona karşı üstünlüğünü kabul ettirdi. Kadılık görevinde fazla titiz ve bir anlamda müsamahasız davrandığı için bu makamdan azledilmesi üzerine muhtemelen 680'de (1281) Fars'ın yeni başşehri olan Tebriz'e gitti. Sübkî'nin kaydettiğine göre (Tabakât, VIII, 158) burada vezirin de hazır bulunduğu bir ilim meclisine katılarak ilmî vukufunu gösterdi; vezirden tekrar Şîraz kadılığına tayin edilmesini istedi. Onu takdirle karşılayan vezir bu isteğini yerine getirdi. Bir müddet daha bu görevi sürdürdükten sonra kadılıktan ayrılarak Tebriz'e yerleşti ve ömrünün geri kalan kısmını ilim, ibadet ve riyâzetle geçirdi. Bazı kaynaklara göre ise Tebriz'de karşılaşmış sohbetlerinden faydalandığı şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütahâtî'den (الكتحاتي) (veya el-Kühcânî) kadılığa tayini için vezir nezdinde teşebbüste bulunmasını

rica etmiş, o da kendisini ziyarete gelen vezire Beyzâvî'yi göstererek, “Şu yanındaki adam cehennemden seccade kadar bir yer talep etmektedir” diyerek kadılığa iade edilmesini istemiş, vezir de şeyhin emrini derhal yerine getireceğini söylemiştir (Keşfü’z-zunûn, I, 187). Ancak Beyzâvî şeyhin bu anlamlı sözlerinden etkilenecek talebinden vazgeçmiş ve tasavvuf yoluna girip kalan ömrünü Tebriz’de eser telif etmekle geçirmiştir. Beyzâvî’nin vefat tarihi konusunda 641 (1243) ile 716 (1316) yılları arasında değişen çok farklı rakamlar verilir. Ancak kaynakların çoğu onun 685 (1286) yılında Tebriz’de vefat ettiğini belirtir.

İlmî Şahsiyeti

İslâmî ilimlerin hemen hepsine dair birçok eser telif ederek “allâme” unvanını kazanan Beyzâvî’nin güçlü bir ilmî şahsiyeti vardır. Hayatından bahseden müellifler onun ileri derecede ilmî kabiliyete ve geniş bir kültüre sahip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Daha çok tefsir, kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkıh sahasında meşhur olmuştur.

a) Tefsir İlmindeki Yeri

Tefsir din ilimlerinin başı ve temel dayanağıdır. Kur’an’ı tefsir etmek için bütün dinî ilimler yanında Arap edebiyatını da iyi bilmek gerekir. Tefsir âyet, hadis, sahâbe sözü, dil kaideleri ve ulemânın görüşleri dikkate alınarak yapılmalıdır. Bir îcaz (ihtisar) harikası kabul edilen Envârü’t-tenzîl adlı eseri onun tefsirciliğini gösteren en önemli kaynaktır. Beyzâvî bu eserinde kendisinden önceki başlıca tefsir kitaplarını ustaca özetlemiş, âyetlere getirdiği yorumlar yanında dil kaidelerine dayanarak yaptığı açıklamalarla da büyük bir müfessir olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte Beyzâvî’nin müfessirliği şu noktalarda eleştirilmiştir: 1. Âyetlere verdiği mânalar birbiriyle çelişmekte ve bazı hatalar ihtiva etmektedir. 2. Sûrelerin sonunda zayıf hadisler yer vermiştir. 3. Âyetleri felsefî yorumlara tâbi tutmuş, Kur’an’ı re’y* ile açıklayıp rivayet yolunu terketmiştir. 4. Mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı bazı te’viller sebebiyle Sünnî tefsir çizgisinden çıkmıştır. 5. Az da olsa İsrâiliyat’a yer vermiştir. Âmilî’nin Beyzâvî tefsirinde hatalı ve çelişik bulunduğu bilgiler, resulün tarifi meselesiyle Tevrat’ın Hz. Mûsâ’ya Firavun’un ölümünden önce veya sonra nâzil olması ve Hz. Süleyman’ın Beytûlmakdis’i yapmasından önce veya sonra hacca gitmesi gibi önemli olmayan tarih ihtilâflarına dairdir (Envârü’t-tenzîl, III, 63, 291, 389, 404, 490; IV, 84); dolayısıyla tefsirinde bu nevi konularda birkaç hata bulunsa bile bunlar onun tefsirciliğine gölge düşürecek ağırlıkta değildir. Kâtib Çelebi Beyzâvî’nin tefsirinde zayıf hadisler bulunduğu meselesine temas ederek kalp gözü açılmış ve rabbinin ilhamlarına mazhar olmuş bir âlim olan Beyzâvî için cerh ve ta’dîl* kaidelerini kullanmanın isabetli olmayacağını savunur ve tefsirine aldığı hadislerin kabul edilmesini ister (Keşfü’z-zunûn, I, 188). Ancak bu savunmayı hadis usulü açısından kabul etmek mümkün değildir. Üçüncü tenkit, özellikle Beyzâvî’ye değil genel olarak dirâyet metoduna karşı yapılan bir tenkit olduğu için burada önemli değildir. Esasen dirâyet metodu birçok âlimin câiz görüp kullandığı bir tefsir tarzıdır ve Beyzâvî de bu metodu kullanabilecek seviyede bir âlimdir. Mecaz ve kinayelerin ışığı altında âyetlere getirdiği yorumlar dolayısıyla Sünnî bir müfessir sayılamayacağı şeklindeki itirazın da ilmî değeri yoktur. Meselâ meleklerin arşı “taşımalarını” ve etrafında “dönmelerini” (el-Mü’min 40/7), onu korumaları ve işleriyle ilgilenmeleri tarzında açıklaması Ehl-i sünnet anlayışına aykırı bulunmuştur. Halbuki bu yorum belâgat ilmine göre uygun bir açıklamadır. Nitekim “haml” (taşımak) Kur’an’da bu mecazî mâna ile kullanılmıştır (el-Ahzâb 33/72). Molla Gürânî’nin, adını zikretmeden Beyzâvî’ye yönelttiği tenkitler ise (Gâyetü’l-emânî, Süleymaniye

Ktp., Hâlet Efendi, nr. 26) müellifi bilinmeyen el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye fî def'i's-şübühâtî'l-Kur'âniyye (Lâleli, nr. 3653/5) adlı risâlede cevaplandırılmıştır. Daha o zaman dünyanın yuvarlak olduğunu tefsirinde belirterek (I, 186) tabii ilimlerdeki vukufunu da gösteren Beyzâvî kendisinden sonra gelen müfessirlere kaynak teşkil etmiş (Elmalılı, X, 508) ve tefsirdeki şöhreti günümüze kadar ulaşmıştır.

b) Kelâm İlmindeki Yeri

Kelâmı dinî ilimlerin temeli kabul eden (Tavâli'ü'l-envâr, s. 8) ve bu ilimle uğraşmayı bir vecîbe sayan Beyzâvî aynı zamanda önemli bir kelâm âlimidir. Ayrıca felsefî kültürün yaygın olduğu bir dönemde yaşadığı için felsefe ile ilgilenmiş, kendisinden önce Râzî ile Âmidî'nin başlattığı felsefe ile kelâmı birleştirme işini daha da ileri götürerek iki ilmin meselelerini birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde birleştirmiştir (İbn Haldûn, s. 430). Onun oldukça ileri derecedeki bu eklektik metodu daha sonra Teftâzânî ve Cürcânî'yi de etkilemiştir. Beyzâvî'nin belli başlı kelâmî konularla ilgili bazı görüşleri şöyledir: Allah'ın varlığı, âlemin hâdis ve mümkün oluşu (Tavâli'ü'l-envâr, s. 322) ve değişikliklere mâruz kalması (Envârü't-tenzîl, I, 695) yoluyla ispat edilebilirse de mahiyeti idrak edilemez; zira O sonlu ve mürekkep bir varlık değildir. Zâtını niteleyen (haberî) sıfatların da mahiyeti bilinemez (Tavâli'ü'l-envâr, s. 378; Envârü't-tenzîl, II, 245). Bu sebeple de O'nun âhirette görülmesinin nasıl olacağı dünya şartlarıyla kavranamaz. Allah'ın sıfatlarını zâtından ayrı olarak düşünmek mümkündür ve bu O'nun birliğine halel getirmez (Tavâli'ü'l-envâr, s. 362). Kulların sorumlu tutulabilmesi için fiillerini Allah'ın yaratmasına bağlı olmadan yapabilmeleri gerekli değildir. Kulun, filin meydana gelmesinde kısmî etki yapacak bir güce sahip bulunması sorumlu tutulması için yeterli sebeptir (Envârü't-tenzîl, II, 132). Peygamberlik sadece Allah'ın irade ve ihsanına bağlı olup peygamberin fizik yapısıyla ilgili değildir. Kıyametin kopmasından önce deccâl ortaya çıkacak ve Hz. İsa gökten inip onu öldürecektir. Bizâtihi müdrîk bir cevherden ibaret olan insan bu özelliğini, esas cevherine dahil olmayan bedeninin yok olmasından (öldükten) sonra da devam ettirir ve önceden hissettiği lezzetle elemeleri yine hisseder. Mîzan, âhirette herkes tarafından görülebilecek olan dili ve iki gözü bulunan bir tartı aletidir (a.g.e., II, 228). Cennetin yeri âlemin dışında yedinci kat göğün üstündeki "sidretü'l-müntehâ"nın yanındadır ve halen mevcuttur. Cehennem ise yedinci kat yerin altındadır (a.g.e., I, 279, 671; IV, 441; Tavâli'ü'l-envâr, s. 446). Cehennemde ebedî olarak kalacak olanlar sadece kâfirlerdir. Hüsün-kubuh ikiye ayrılır: Eğer hüsün ve kubuha konu teşkil eden şey pratik akılla veya doğuştan bilinecek bir husus ise hüsün ve kubuhun aklî olduğunda ihtilâf yoktur; eğer hüsün ve kubuhun konusu nasların âhirette sevap veya cezaya yol açacağını bildirdiği bir mesele ise bu takdirde aklın bilgi alanı dışında kalır (Tavâli'ü'l-envâr, s. 401). İmanın hakikati kalp ile tasdik etmekten ibaret olmakla birlikte kula farz olan imanın gerçekleşebilmesi için dil ile de ikrar etmek gerekir. Zira gerçeği bilip de onu diliyle ifade etmeyen inatçılar Kur'an'da yerilmiştir (Envârü't-tenzîl, I, 87, 130; II, 76). Amel ise imanın rükünlerinden değildir; ancak üzerinde bina bulunmayan bir temel insan için yeterli olmadığı gibi amelsiz iman da yeterli değildir. Dinî emir ve yasaklar bütün insanlar için olup kâfirler de bunlardan ötürü azaba uğrayacaktır (a.g.e., II, 84). Hayatta bulunan kâfirler için istiğfarda bulunmak câizdir. Beyzâvî, felsefe ile kelâmı birleştirmesine rağmen kelâmcıların görüşlerini savunmuş, hatta bazan selefin görüşlerini benimsemiştir. Dil ile ikrara verdiği önemle, iman konusunda Eş'arîler'den farklı düşünülmüş bir kelâmcı olarak görünmektedir.

c) Diğer İlimler

Beyzâvî, usûl-i fıkha dair eserleriyle bu alandaki dirayetini de kabul ettirmiştir. Onun bu yönünü Celâleddin Abdurrahman el-Kādî Nâsirüddîn el-Beyzâvî ve eseruhû fî usûli'l-fikh adlı kitabında ele almıştır. Beyzâvî usûl-i fıkhta Fahreddin er-Râzî ile Tâceddin el-Urmevî'nin tesirinde kalmış ve eserlerini bunların metoduna uyararak telif etmiştir. Fıkıhtaki yerini de Ali Muhyiddin el-Karadâgî el-Gâyetü'l-kusvâ'nın mukaddimesinde ele alarak incelemiştir.

Beyzâvî'nin şeyh Muhammed b. Muhammed el-Kütahtâî ile olan ilişkileri ve eserlerindeki bazı görüşleri onun tasavvufla da ilgilendiğini gösterir mahiyettedir. “Azerbaycan şeyhi” olarak da bilinen (İbnü'l-İmâd, V, 392) ve sûfilere mahsus övgü ifadeleriyle de (kuddise sirruh gibi) anılan Beyzâvî nefis terbiyesini İslâm'ın temel rükünlerinden biri kabul eder (Envârü't-tenzîl, I, 485). Ona göre Allah'ın insana verdiği beş kabiliyet vardır. Bunlar Kur'an'da her birine işaret edilen (en-Nûr 24/35) duyu, hayal, akıl, müfekkire ve kutsiyet güçleridir. İnsan kutsiyet gücü sayesinde gayb bilgisine ve melekût âleminin sırlarına vâkıf olur. Ancak bu güç sadece peygamberlerde ve bir de velîlerde mevcuttur. Velîler bunun dışında gaybı meleklerin ilhamı vasıtasıyla da bilebilirler (a.g.e, III, 428-429; IV, 571). İnsanın bu mertebeye ulaşabilmesi için şehvet duygusu ile dünya malına olan arzusunu yok etmesi gerekir (a.g.e., I, 329-330). Beyzâvî'nin tasavvufî görüşleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Öyle anlaşılıyor ki onun bu alana yönelmesi ömrünün son devirlerine rastlamıştır. Bilindiği kadarıyla tasavvufa dair sadece bir eser telif etmesi de bunu göstermektedir. Bazı kaynaklar Beyzâvî'nin Hızır'dan hırka giydiğini naklederek onun Hızırîyye tarikatına bağlı bulunduğunu ve aynı zamanda bu tarikatın kolları arasında sayılan Beyzâviyye'nin şeyhi olduğunu kaydederse de (bk. Zebîdî, s. 43) bu hususta güvenilir bilgiler mevcut değildir. Beyzâvî hadis, nahiv, mantık, astronomi, tarih ve kozmografya ile de ilgilenmiştir. Eserleri uzun müddet Osmanlı medreselerinde ve diğer ilim meclislerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

C. Eserleri

Beyzâvî'nin günümüze kadar gelen eserleri daha çok tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh ve gramere dairdir.

1. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*. Üzerinde 255 civarında şerh ve hâşiye yapılacak kadar takdir gören ve ün kazanan bu eser defalarca basılmıştır.

2. *Havâssü'l-Kur'ân*. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazmanın içinde (Hâlet Efendi, nr. 800, vr. 213^a-221^a) müstakil bir eser olarak Beyzâvî'ye nisbet edilen, ancak eserlerini zikreden kaynaklarda adına rastlanmayan bu risâle sûrelerin faziletine dairdir.

3. *Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*. Kelâma dair olup basılmıştır (Kahire 1339).

4. *Misbâhu'l-ervâh*. Bir mukaddime ile üç bölümden meydana gelen bu eser de kelâma dairdir. Mukaddimedede mantık ilminin özetini, birinci bölümde mümkinât, ikinci bölümde ilâhiyyât, üçüncü bölümde de nübüvvât ve sem'ıyyât konularını ihtiva eden ve küçük boy kırk iki varaktan ibaret olan kitap öğrencilere hitap eder mahiyette muhtasar bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 786). Ubeydullah b. Muhammed el-Fergânî tarafından el-Îzâh adıyla şerhedilmiştir (Keşfü'z-zunûn, II, 1704).

5. *Münthe'l-münâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*. Envârü't-tenzîl'de (IV, 480) kendisine ait olduğunu belirttiği bu eser bir giriş ve iki bölümden meydana gelmiştir. Girişte insan bilgisinin Allah'ın zât ve sıfatlarının mahiyetini bilmeye yetmediği anlatıldıktan sonra birinci bölümde esmâ-i hüsnâ hadisinde yer alan doksan dokuz isim, ikinci bölümde de bu hadiste zikredilmeyip Kur'an'da ve diğer hadislerde

belirtilen ilâhî isimler açıklanır. Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur (Şehid Ali Paşa, nr. 428).

6. *Minhâcü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Usûl-i fıkha dair olup basılmıştır (Kahire 1326).

7. *el-Gâyetü'l-kusvâ fî dirâyeti'l-fetvâ*. Gazzâlî'nin Şâfiî fikhına dair el-Basît, adlı eserinden yine kendisinin ihtisar ettiği el-Vasîtü'l-muhît bi-aktâri'l-Basît'in özetidir. Eser Ubeydullah b. Muhammed el-Fergânî (TSMK, Koşuşlar, nr. 768), Muhammed b. Es'ad et-Tüsterî (TSMK, III. Ahmed, nr. 1059), İbrâhim b. Abdurrahman el-Umeyrî (Selim Ağa Ktp., nr. 268), İbn Dakîkul'îd (TSMK, Revan Köşkü, nr. 642), Muhammed b. Muhammed el-Aksarâyî, Muhammed b. Muhammed el-Vâsîtî (Keşfü'z-zunûn, II, 1192), Muhammed el-Yemânî (GAL Suppl., I, 753), İbnü'l-Âkûlî ve Mûsâ b. Muhammed (Îzâhu'l-meknûn, II, 140) tarafından şerhedilmiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Zahîr tarafından da el-Kifâye adıyla nazma çevrilmiştir (Keşfü'z-zunûn, II, 1193). el-Gayetü'l-kusvâ Ali Muhyiddin el-Karadâğî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Kahire 1402/1982).

8. *Tuhfetü'l-ibrâr*. Şerhu Mesâbîhi's-sünne adıyla da bilinen kitap Begavî'nin Mesâbîhu's-sünne adlı hadis mecmuasının şerhi olup Beyzâvî'ye ait olduğu kendi ifadesiyle sabittir (Envârü't-tenzîl, II, 283). Giriş kısmında İslâm ilimlerinin taksimi ve hadis usulüne dair bilgilerin yer aldığı şerhte itikadî ve fikhî mezheplerin farklı görüşleri belirtilir. Eserin birçok yazma nüshası mevcuttur (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 149; Fâtih, nr. 968; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 235). Brockelmann, Mesâbîhu's-sünne üzerine Tebrîzî'nin telif ettiği Mişkâtü'l-Mesâbîh, adlı esere Beyzâvî tarafından Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbîh, adıyla bir şerh yazıldığını belirtiyorsa da (GAL Suppl., I, 621) bu yanlıştır. Çünkü Hatîb et-Tebrîzî'nin 737 (1337) yılından sonra vefat ettiği bilinmektedir (Nâsırüddin el-Elbânî, I, 3).

9. *Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb*. İbnü'l-Hâcib'in nahiv konusunda yazdığı el-Kâfiye'nin muhtasarıdır. İbnü'l-Hâcib'in zikretmediği nahiv kaidelerine temas ederek el-Kâfiye'nin eksiklerini tamamlayan eser bizzat Beyzâvî'den başka Birgivî (İmtihânü'l-ezkiyâ'), Bâyezîd b. Abdülgaffâr el-Konevî (Müdrîcü'l-fevâ'id), Muhammed b. Ali el-Kunbâtî (Hulâsatü'l-kütüb) tarafından da şerhedilmiştir. Eser Birgivî'nin şerhiyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1270, 1305).

10. *Nizâmü't-tevârîh* Hz. Âdem'den itibaren müellifin vefatına kadar geçen önemli olaylar, özellikle peygamberler tarihi ve ayrıca Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemîler, Selçuklular ve Moğollar hakkında değerli bilgiler ihtiva eden bu Farsça eser Seyyid Mansûr tarafından neşredilmiştir (Haydarâbâd 1930). Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma bir nüshası (Ayasofya, nr. 3605) bulunan eser Osmanlı padişahlarından III. Mehmed'in emriyle Mustafa b. Abdurrahman tarafından Enîsü'l-mülûk adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme de Süleymaniye Kütüphanesinde mevcuttur (Hamidiye, nr. 890). Ayrıca Bitlisli Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi de eseri Türkçe'ye çevirmiştir. Bunların dışında mütercimi bilinmeyen başka bir tercümesi de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (TY, nr. 877).

11. *Risâle fî ta'rîfâti'l-'ulûm ve mevzû'âtihâ*. Dinî ve din dışı ilimlere ait tariflerin yapıldığı ve konularının belirtildiği risâle orta boy üç buçuk varaktır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3684/14).

Kaynaklarda Beyzâvî'ye nisbet edildiği halde günümüze kadar ulaşmayan eserler de şunlardır: el-Îzâh (kelâm); Şerhu'l-Metâli' (Sirâceddin el-Urmevî'nin mantığa dair eserinin şerhi); Mirsâdü'l-efhâm ilâ mebâdi'l-ahkâm (İbnü'l-Hâcib'in Muhtasarı Münthehe's-Sül ve'l-emel adlı eserinin şerhidir ki buna kendisi de Envârü't-tenzîl'de temas eder: II, 68, 359); Şerhu'l-Minhâc (kendi eserine yaptığı şerh); el-'Ayn (tefsir); Şerhu Muqaddimeti İbni'l-Hâcib; Ta'lik 'alâ Muhtaşari İbni'l-Hâcib; Şerhu'l-Mahsûl min

'ilmi'l-usûl; Şerhu müntehabi'l-Mahsûl fi'l-usûl (her iki eserin aslı Fahreddin er-Râzî'ye ait usûl-i fıkıh kitaplarıdır); Muhtasar fi'l-hey'e; Şerhu'l-Fusûl li't-Tûsî (astronomi); Şerhu'l-Kâfiye (nahiv); Şerhu't-Tenbih (Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkha dair eserinin şerhi); et-Tehzîb ve'l-ahlâk (tasavvuf).

Beyzâvî'ye ait olmadığı halde lakap benzerliği sebebiyle ona nisbet edilen eserler de şunlardır: el-İrşad fi'l-fikh, et-Tebşîrâ fi'l-fikh, et-Tezkire fi'l-furû'. Bu eserlerin üçü de Ebû Bekir el-Beyzâvî'ye aittir (Sübki, IV, 97; Keşfü'z-zunûn, I, 392; İzâhu'l-meknûn, I, 222; Hediyyetü'l-ârifin, I, 462). Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında Beyzâvî'ye nisbet edilen Fetâvâ fi hakkı'ş-şeyh İbni'l-'Arabî adlı risâle (Lâleli, nr. 3720/9; Hacı Mahmud Efendi, nr. 2522) Ebû'l-Kâsım b. Hüseyin el-Beyzâvî'nin, Tebsîratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehâ ise (Ayasofya, nr. 1691, 1692) Sadreddin Konevî'nindir. August Müller Benâkitî'ye ait Târîh-i Benâkitî'nin Çin'le ilgili olan sekizinci bölümünü Abdallare Beidawaei Historia Sinensis (Berlin 1677) adıyla Latince'ye çevirip Beyzâvî'ye atfetmiş, S. Weston da aynı bölümü A Chinese Chronicle by Abdollah of Beyza adıyla İngilizce'ye çevirerek (London 1820) Beyzâvî'ye nisbet etmiştir. Ancak Quatrèmere sözü edilen eserin Beyzâvî'ye değil Benâkitî'ye ait olduğunu ispat etmiştir.

D. ENVÂRÜ't-TENZİL ve ESRÂRÜ't-TE'VÎL

Eserin girişinde belirttiğine göre Beyzâvî tefsir konusunda sahâbenin büyüklerine, tâbiîn âlimlerine, onların dışında kalan selef-i sâlihîne ait görüşlerin özünü ihtiva eden ve muteber kurrâdan nakledilen şâz kıraatler de dahil olmak üzere bütün kıraat vecihlerine, ayrıca belâgat inceliklerine yer veren bir tefsir yazmayı arzu etmiş, ancak böylesine zor bir işin kendi bilgi seviyesini aştığını düşünerek bundan vazgeçmişti. Nihayet ilmî birikiminin yeterli seviyeye ulaştığı yaşlılık döneminde bir istihâre yaptıktan sonra tasarladığı eseri yazmaya karar verdi. Kâtib Çelebi, onun bu kararında şeyhi Muhammed b. Muhammed et-Kütahtâî'nin (el-Kühcânî) etkili olduğunu nakleder (Keşfü'z-zunûn, I, 187).

Beyzâvî'nin Kaynakları:

Envârü't-tenzîl'in başlıca kaynakları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb*'ı yer alır. Beyzâvî, kelimelerin iştikakı ile taşıdıkları değişik mânaların tesbitinde el-Müfredât'tan; fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tabiat ilimlerinde Mefâtihu'l-ğayb'dan; Kur'an'ın i'câz vecihleri, lafız ve terkiplerin edebî tahlili, lügat ve belâgat kaideleri, sûrelerin faziletlerine ilişkin rivayetler ve Mu'tezile'nin görüşleri gibi konularda da el-Keşşâf'tan faydalanmıştır. Bunlar arasında el-Keşşâf'tan fazlaca iktibaslar yaptığından Envârü't-tenzîl bazı âlimlerce onun bir özeti olarak kabul edilmiştir.

Tefsîrin Metodu:

Orta hacimde özlü bir tefsir olan Envârü't-tenzîl'de rivâyet ve dirâyet metotları birlikte kullanılmıştır. Âyetler tefsir edilirken diğer âyetlere, hadislere, sahâbe sözlerine ve tâbiîn görüşlerine başvurulmuş, bunların zayıf olanlarına "kîle" veya "ruviye" ifadesiyle işaret edilmiştir. Bu arada İsrâiliyat türünden bazı rivayetlere de yer verilmiştir. Eserde geçmiş önemli müfessirlerin görüşleri özetlendikten sonra bazan bunlara Arap şiiiriyle istişhâdda bulunularak, ayrıca dil kaidelerine ve akli istidlâllere dayanılarak ortaya konan yeni görüşler ilâve edilmek suretiyle dirâyet metodu uygulanmıştır ki müellifin tefsir ilmindeki gücünü gösteren asıl bölümler bunlardır. İtikadî konulara ilişkin âyetler tefsir edilirken özellikle Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki ihtilâflara temas edilmiş ve genellikle Ehl-

i sünnet'in görüşleri isabetli bulunmuştur. Ölümünden sonra dirilişin imkânını ispat eden âyetin tefsirinde olduğu gibi (Envârü't-tenzîl, I, 237) Kur'ân-ı Kerîm'de muarızlara karşı getirilen aklî delillerin mantıkî kıyas esasına göre açıklandığı görülür. Beyzâvî ahkâm âyetlerini tefsir ederken fikhî mezhepler arasındaki ihtilâflardan bahsederek özellikle Şâfiîler'le Hanefîler'in istidlâl ettikleri âyetleri belirtmiş, Hanefîler'in görüşlerini isabetsiz bulup eleştirmiştir. Bu arada kevnî âyetleri yorumlarken ayrıntılı açıklamalar yapmış, dünyanın yuvarlaklığıyla hareket etmekte olduğu görüşünün savunulması örneğinde görüldüğü gibi (I, 186) isabetli bir ilmî tefsir metodu uygulamıştır.

Beyzâvî'nin Eleştirisi

Envârü't-tenzîl, az sayıdaki İsrâiliyat'ın yanında sûrelerin faziletlerine dair uydurma hadislere yer vermesi, tarihî konulara ilişkin bazı yanlış bilgiler ihtiva etmesi, rivayet metodu yanında dirâyet metodunu uygulaması gibi hususlarda bazı âlimlerce tenkit edilmiştir (bk. BEYZÂVÎ). İsrâiliyat ve uydurma hadisler konusunda Kâtib Çelebi gibi bir kısım âlimlerin mazur göstermeye çalıştığı Beyzâvî'nin bu kusurları ilim adamlarının çoğunluğu tarafından önemli hata olarak değerlendirilmiştir. Eserde bu tür rivayetlerin bulunması, hadis usulü açısından bir araştırma yapılmadan Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ındaki rivayetlerin aynen iktibas edildiğini göstermektedir.

Edebî ve felsefî tahlillerin veciz bir üslûpla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen eser büyük itibar görek medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Özellikle felsefe, kelâm ve tabiat konularına dair açıklamaları belâgat kaideleriyle mezcedip edebî bir üslûpla ortaya koyması onun beğenilen özellikleri arasındadır. İstanbul, Kahire, Bombay, Leknev gibi ilim merkezlerinde birçok defa basılan eseri H. L. Fleischer Leipzig'de neşretmiş (1846-1848), bu neşri esas alan Winand Fell tarafından hazırlanan bir fihristle birlikte aynı yerde tekrar basılmıştır (1878).

Beyzâvî Üzerine Yapılan Çalışmalar

Eserin tamamı veya İhlâs ve Fâtîha sûreleriyle Âyetü'l-kürsî gibi bazı bölümleri üzerinde şerh, hâşiye ve ta'lik tarzında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı 250'den fazladır. İbn Temcîd (İstanbul 1287), Şeyhzâde (İstanbul 1283), Abdülhakîm es-Siyâlkûtî (Kahire 1271), Şehâbeddin el-Hafâcî (Kahire 1283) ve İsmâil b. Muhammed el-Konevî (İstanbul 1283) tarafından yapılan hâşiyeler Envârü't-tenzîl üzerindeki çalışmaların en meşhurları arasında yer alır. Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 874/1469) eseri ihtisar etmiş, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) el-Fethü's-semavî fi tahrici eĥâdîsi'l-Beyzâvî (Keşfü'z-zunûn, I, 193, 194) ve Himmetzâde Muhammed b. Hasan ed-Dımaşkî (ö. 1175/1761) Tuĥfetü'r-râvî fi tahrici eĥâdîsi'l-Beyzâvî (İzâhu'l-meknûn, I, 248) adlı eserlerinde tefsirde bulunan hadisleri tahrîc etmişlerdir.

E. Şeyhzâde ve Hâşiyetü'l-Beyzâvî Adlı Eseri

Aslen Kocaelili (İzmit) olup babasının adı Muslihuddin Mustafa'dır. Tahsilini İstanbul'da yaptı ve özellikle İbn Efdaleddin'den (Efdalzâde) istifade etti. Tefsir ve fıkıh ilimlerinde yetişerek Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl'ine yazdığı hâşiye ile şöhrete ulaştı. Başta Hâce Hayreddin Medresesi olmak üzere İstanbul'un değişik medreselerinde müderrislik yaptı. Daha sonra tadrîsi bıraktı ve evine çekildi. Kendisine ödenen günlük 15 dirhem emeklilik parasını çok gördüğü ve 10 dirhem yeterli olacağını söylediği rivayet edilir. Şeyhzâde'nin vefat tarihi bazı kaynaklarda 951 (1544) olarak

zikrediliyorsa da genellikle Taşköprizâde'nin verdiği 950 (1543) yılı daha doğru kabul edilir. Kabri İstanbul'da Emîr Buhârî'nin kabrine yakın Hâce Hayreddin Mescidi hazîresindedir. Mütevazi ve güzel huylu bir şahsiyet olduğu kaydedilen Şeyhzâde başkalarına yük olmamaya özen gösterirdi. Tefsir derslerini mescidde verir, halk da onun bilgisinden ve mâneviyatından faydalanmak isterdi. Âyetleri tefsir ederken şüpheye düştüğünde Allah'a yöneldiğini ve göğsünün Allah tarafından genişletildiğini söylerdi. Öğrencisi Taşköprizâde Ahmed Efendi, Şeyhzâde'nin kendisine büyük sevgi duyduğunu, kendisinin de onunla övündüğünü ve kadılık görevini onun ısrarıyla kabul ettiğini belirtir. Şeyhzâde oldukça zor kitapları şerhetmesiyle dikkat çeken bir âlimdir.

Eserleri

1. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl*. Beyzâvî'nin eseri üzerine yazılmış bir hâşiye olup önce muhtasar olarak kaleme alınmış, daha sonra genişletilmiştir. Kâtib Çelebi'nin değerlendirmesine göre (Keşfü'z-zunûn, I, 188) eser Envârü't-tenzîl üzerine yazılan hâşiyelerin en hacimlisi, en faydalısı ve ibaresi en açık olanıdır. Çeşitli baskıları yapılan kitap (I-IV, İstanbul 1282-1283; I-IX, İstanbul 1292-1303; İstanbul 1306; I-VI, Kahire 1363) ayrıca Muhammed Abdülkâdir Şâhin tarafından yayımlanmıştır (I-VIII, Beyrut 1999).

2. *Şerhu Miftâhî'l-'ulûm*. Sekkâkî'nin ilimlerin tasnifiyle ilgili eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 568; Kadızâde Muhammed Efendi, nr. 449).

3. *Şerhu Meşâriki'l-envâr*. Radıyyüddin es-Sâgânî'nin hadise dair eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 714, Kılıç Ali Paşa, nr. 252, Damad İbrâhim Paşa, nr. 362, Esad Efendi, nr. 379; Âtîf Efendi Ktp., nr. 538, 539).

4. *Şerhu Viķâyeti'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye*. Burhâneddin el-Mergînânî'nin Hanefî fikhına dair el-Hidâye'sinden seçmeler yapılarak telif edilen Viķâye'nin önemli şerhlerindedir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1068, Kılıç Ali Paşa, nr. 429, 430; Köprülü Ktp., nr. 615, 616; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1690, 1691; Âtîf Efendi Ktp., nr. 954).

5. *Şerhu Kaşîdeti'l-Bürde*. Bûsîrî'nin meşhur kasidesinin şerhi olup Râhatü'l-ervâh adıyla da bilinir (İstanbul 1298, 1306, 1309, Harpûti'nin şerhiyle birlikte).

6. *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Hidâye*. İbn Mektûm olarak bilinen Tâceddin Ebû Muhammed Ahmed b. Abdülkâdir tarafından kaleme alınan şerh üzerine yazılmıştır (Keşfü'z-zunûn, II, 2038; Hediyyetü'l-'ârifin, II, 238).

7. *Şerhu Ferâ'izi's-Sirâciyye*. Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'ye ait eserin şerhidir (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 4/658; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2520, Çelebi Abdullah, nr. 166/1, 167, Kadızâde Mehmed Efendi, nr. 263; Beyazıt Devlet Ktp., Kara Mustafa Paşa, nr. 340).

8. *Şerhu Kavâ'idi'l-i'râb*. İbn Hişâm en-Nahvî'nin eserinin şerhi olup (İstanbul 1300) İsmâil İsmâil Merve'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut-Dımaşk 1416/1995).

9. *Şerhu Nuķtati'l-beyân*. Hz. Ali'ye nisbet edilen eserin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 18/443; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 460).

10. *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 83).

11. *Tefsîru sûreti'l-En'am* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 90).

12. *Şerhu Hırzi'l-emânî*. Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin eş-Şâtıbiyye olarak tanınan kasidesinin şerhidir (Gazi Hüseyin Bey Ktp., nr. 1385, 1553).

13. *el-İhlâşiyye-Tefsîru sûreti'l-İhlâş* (Osmanlı Müellifleri, I, 334).

حَاشِيَةٌ

مَجْمَعُ الدِّينِ شَيْخِ زَادَ

مَجْدِبِ مُصَلِحِ الدِّينِ مُصْطَفَى الْقَوَجَوِيِّ الْحَنْفِيِّ
الْمُتَوَفَّى سَنَةَ ٩٥١ هـ

عَلَى

تَفْسِيرِ الْقَاضِي لِيَضَاوِي

الْمُتَوَفَّى سَنَةَ ٦٨٥ هـ

ضَبَطَهُ وَصَحَّحَهُ وَخَرَّجَ آيَاتِهِ
مُحَمَّدُ عَبْدِ الْقَادِرِ شَاهِينِ

الْجُزْءُ الثَّامِنُ

المحتوى:

من أول سورة النجم - حتى آخر سورة الناس

مَشْرُوبَات

مُحَمَّدُ كَامِلُ بِيضُونِ

دار الكتب العلمية

بيروت - لبنان

التكاثر لم يحاسبه الله بالنعيم الذي أنعم عليه في دار الدنيا وأعطي من الأجر كأنما قرأ ألف آية».

سورة العصر

مكية وآياتها ثلاث

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَالْعَصْرِ﴾ (١) أقسم بصلاة العصر لفضلها، أو بعصر النبوة، أو بالدهر لاشتماله على الأعاجيب والتعريض بنفي ما يضاف إليه من الخسران. ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ﴾ (٢) إن الإنسان لفي خسران في مساعيهم وصرف أعمارهم في مطالبهم والتعريف للجنس والتكبير للتعظيم.

أخبركم أنكم لتسألن يوم القيامة، ونظيرها قوله تعالى: ﴿فَكَمْ نَرَىٰ يَوْمَئِذٍ مِّنَ الَّذِينَ قَالُوا بِإِيمَانٍ أَنزَلْنَا لَهُم مِّنَّا كِتَابًا فَذَكَرُوا﴾ [البقرة: ١٧٠] وقيل: إن السؤال عن النعيم يكون إذا دخلوا النار فإنهم حينئذ يسألون عن النعيم توبيخاً لهم ليضطروا إلى الاعتراف بالتقصير في شكره فيقال لهم: إنما حل بكم هذا العذاب لأنكم اشتغلتم في الدنيا بالنعيم عن العمل الذي ينجيكم من النار ولو صرفتم عمركم إلى طاعة ربكم لكنتم اليوم من أهل النجاة والفائزين بالدرجات، فذوقوا بما نسيتم لقاء يومكم هذا إنا نسيانكم فبقيتم في عذاب الهون. والله أعلم.

سورة العصر

مكية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قوله: (أقسم بصلاة العصر لفضلها) أطلق العصر وأراد ما يقع فيه من الصلاة وهو

كثير فإنه يقال: أذن للعصر أي لصلاة العصر، وصليت العصر أي صلاته. ودليل فضلها على غيرها قوله عليه الصلاة والسلام: «الوسطى صلاة العصر». فثبت أنها أفضل الصلاة لأن تخصيص الصلاة الوسطى بعد قوله تعالى: ﴿حَتَّىٰ تَطُوهَا﴾ [البقرة: ٢٣٨] يدل على فضلها لأنه المقصود من التخصيص بعد التعميم. وقوله عليه الصلاة والسلام: «من فاتته صلاة العصر فكأنما وتر أهله وماله» أي فهو كمن صار موتورًا بأن قتل أهله وأصيب ماله فلم يدرك بدم قتيله وضمأن ماله. قال الجوهرى: الموتور الذي قتل له قتيل فلم يدرك بدمه. قال الخطابي: وتر أي نقص وسلب فبقي وترًا فردًا بلا أهل ومال. والمراد فليكن حذره من فوتها كحذره من ذهاب أهله وماله. ويروى بنصب «الأهل» ورفعته فمن نصبه جعله مفعولاً ثانيًا «لوتر» وأضمر فيه مفعول ما لم يسم فاعله عائداً إلى «الذي فاتته الصلاة» ومن رفعه لم يضر وأقام «الأهل» مقام ما لم يسم فاعله لأنهم المصابون المأخوذون، فمن رد النقص إلى الرجل نصبهما ومن رده إلى الأهل والمال رفعهما. وروى أن امرأة كانت تصيح في سكك المدينة وتقول: دلوني على النبي ﷺ. فرأها رسول الله ﷺ فسألها: «ماذا حدث؟» فقالت: يا رسول الله إن زوجي غاب عني فزنت فولدت ولداً من الزنى، فألقيت الولد في دن من خل حتى مات ثم بعنا ذلك الخل فهل لي من توبة؟ فقال عليه الصلاة والسلام: «أما الزنى فعليك الرجم بسببه، وأما القتل فجزاؤه جهنم، وأما بيع الخل فقد ارتكبت به كبيرة. لكن ظننت أنك تركت صلاة العصر». وفيه تفخيم بليغ لشأن هذه الصلاة. ومما يدل على فضلها أن أسواق العرب إنما تقوم وقت العصر لكونه وقت ارتفاع الحرارة بسبب انبساط ظل المحيطان على الأرض، فلما كان ذلك وقت تجارتهم والاشتغال بتحصيل أسباب معاشهم كان أداء صلاة العصر أشق عليهم، وقد ثبت أن أفضل الأعمال أشقها. وفي الحديث: «من حلف بعد العصر كاذباً لا يكلمه الله ولا ينظر إليه ولا يزكبه».

قوله: (أو بعصر النبوة) وهو من زمان بعثته عليه الصلاة والسلام إلى انقراض أمته في آخر الزمان. ومن ذهب إلى هذا القول احتج عليه بقوله عليه الصلاة والسلام: «إنما مثلكم ومثل من كان قبلكم من الأمم مثل رجل استأجر أجيرًا فقال: من يعمل من الفجر إلى الظهر بغيراط؟ فعملت اليهود ثم قال: من يعمل من الظهر إلى العصر بغيراط؟ فعملت النصارى. ثم قال: من يعمل من العصر إلى المغرب بغيراطين؟ فعملتم أنتم فغضبت اليهود والنصارى وقالوا: نحن أكثر عملاً وأقل أجرًا. فقال: وهل نقصت من أجركم شيئاً. قالوا: لا. فقال: هذا فضلي أوتيته من أشياء فكنتم أقل عملاً وأكثر أجرًا». فهذا الخبر كله دل على أن العصر

هو الزمان المختص به عليه الصلاة والسلام وبأتمته فلا جرم أقسم الله تعالى به إيدانًا بشرفه، فإذا كان الزمان الذي هو كالظرف له ولجريان شرعه ودينه بهذه المثابة من الشرف فقس عليه شرف نفس المظروف.

قوله: (أو بالدهر) إطلاق لفظ العصر على مطلق الزمان وهو الدهر كثير شائع، ويجوز أن يقسم به لشرفه من حيث اشتماله على أنواع العجائب بحسب اختلاف فصوله وتعاقب ليله ونهاره واختصاص كل واحد منها بحكم يختص به مما يتعلق به انتظام أحوال المخلوقات. ومن جملة ما فيه من العجائب أن بقية عمر المرء لا قيصة له فإنه لو ضيع ألف سنة، ثم تاب وأتاب إليه ثم توفي في اللمحة الأخيرة من العمر بقي في الجنة أبد الآباد، فالدهر بحسب اشتماله على تلك اللمحة بالنسبة إلى كل أحد من أشرف الأشياء وأجل النعم فجاز أن يقسم به لشرفه. نقلت كه يش شقيق بلخي پیری آمد وكفت بسيار معصيتها كردم اكنون آدمم كه توبه كنتم شقيق كفت كه دير آمدي ديرامدي وپيركفت زوامد زودامدم شقيق كفت چگونه پيركفت هر كه پيش ازمرك آيد زودآمده باشد شقيق كفت زودامدي ونيك كفتي. فقد ثبت بهذه الرواية أيضًا أن اللمحة الباقية من عمر المرء أجل النعم لمن تاب فيها.

قوله: (والتعريض بنفي ما يضاف إليه من الخسران) أي وللتعريض بنفي ما ينسبون إليه من الآفات مثل قولهم: ﴿وَمَا يَبْرِكَنَّ إِلَّا لِلَّذِينَ﴾ [الجاثية: ٢٤] ووجه التعريض بالنفي المذكور أن الإقسام بالشيء إعظام له وما يضاف إليه الخسران ويكون من شأنه ذلك لا يعظم عادة، ولأنه لو نسب إليه شيء الحوادث كما تزعم الدهرية لكان شريكًا له تعالى ومغوضًا عنده فلا يقسم به. والخسر والخسران بمعنى واحد كالكفر والكفران، ومعتاهما النقصان، وذهاب رأس مال الإنسان وهو نفسه وعمره فهو في جميع سعيه وصرفه عمره في أشغاله مهلك نفسه ومضيع عمره، إلا المؤمن العامل بطاعة ربه فإنه غير مضيع نفسه التي هي رأس ماله بل اكتسب به سعادة الأبد وريح في تجارته حيث ظفر بالشرف الباقي بمقابلة الخسيس الفاني.

قوله: (والتعريف للجنس) بشهادة الاستثناء فإنه قد تقرر أن صحة الاستثناء من جملة دلائل العموم والاستغراق. **قوله:** (والتنكير للتعظيم) أي لفي خسر عظيم لا يعلم كنهه إلا الله عز وجل، وعظم الذنب إما لعظم من في حقه الذنب أو لأنه في مقابلة النعم العظيمة، وكل واحد من الوجهين حاصل في ذنب العبد ومعصية ربه فلا جرم كان ذلك الذنب في غاية العظم.

﴿إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ فإنهم اشترى الآخرة بالدنيا ففازوا بالحياة الأبدية والسعادة السرمدية ﴿وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ﴾ بالثابت الذي لا يصح إنكاره من اعتقاد أو عمل. ﴿وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾ (٣) عن المعاصي، أو على الحق، أو ما يبلى الله به عباده. وهذا من عطف الخاص على العام للمبالغة إلا أن يخص العمل بما يكون مقصوداً على كماله. ولعله سبحانه إنما ذكر سبب الربح دون الخسران اكتفاء ببيان المقصود وإشعاراً بأن ما عدا ما عد يؤدي إلى خسر ونقص حظ أو تكراً فإن الإبهام في جانب الخسر كرم. عن النبي ﷺ: «من قرأ سورة العصر غفر الله له وكان ممن تواصى بالحق وتواصى بالصبر».

قوله: (وهذا من عطف الخاص على العام) أي عطف التواصي بالأميرين على العمل الصالح مع أن العمل الصالح كما يتناول ما يتعلق بتكميل نفسه يتناول أيضاً ما يتعلق بتكميل غيره من قبيل عطف الخاص على العام للمبالغة في بيان فضله وشرفه من حيث إن عطفه عليه يؤذن بكونه أمراً مغايراً له غير مندرج تحته كما عطف جبريل على الملائكة عليهم السلام لذلك. **قوله:** (ولعله سبحانه الخ) جواب عما يقال: ما الحكمة في أنه تعالى ذكر الحكم في جانب الخسر ولم يذكر السبب؟ وذكر في جانب الربح السبب وهو الأمور الأربعة: الإيمان والعمل الصالح والتواصي بالأميرين ولم يذكر الحكم وهو الربح؟ وأجاب عنه بأن المقصود من إنزال القرآن بيان أسباب سعادة الإنسان وما يؤديه إلى مرضاة الرحمن فاقترن على بيان المقصود وساق بيانه على وجه علم منه أسباب الخسران حيث سجل على أن من لم يباشر هذه الأمور الأربعة فهو في خسران، وأيضاً تعداد مثالب القاصرين ليس من دأب الكريم فلذلك لم يفصل أسباب الخسران. تمت سورة العصر والحمد لله رب العالمين.

V. HAFTA 5. DERS	Nesefî (ö. 710/1310) Medarikü't-Tenzîl	A'lâ Suresi Tefsiri
---------------------	--	---------------------

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Nesefî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. Nesefî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Medarikü't-Tenzîl adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
4. Daha önce Nesefî'yi ve onun *Medarikü't-Tenzîl* adlı tefsirini gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310)

Buhara yakınlarındaki Nesef şehrinde doğdu (klasik kaynaklarda Nahşeb diye de anılan bu şehir daha sonra Karşî adını almıştır). Kaynaklarda hocaları Hakkında verilen bazı bilgilerden hareketle (Kureşî, II, 598), 620 (1223) yılı civarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Hanefî fıkhnın klasikleri sayılan el-Mebsût, Uşûlü'l-Pezdevî, el-Hidâye, Fetâvâ Kâdîhân ve el-Muhtû'l-Burhânî gibi eserlerin üretildiği, yaklaşık üç asır boyunca (XI-XIV. yüzyıllar) mezhebin önemli bir ilim merkezi olan Buhara'da yetişti. Buhara, Moğol istilâsının sancılarını yaşadığından birkaç defa katliam ve yağmaya uğramış olsa da hâlâ İslâm şehirleri arasında nüfusuyla ve gelişmişliğiyle ön plana çıkmakta ve ilim merkezi olarak canlılığını korumaktaydı. Hocalarından Şemsüleimme el-Kerderî temel İslâm ilimlerinin hemen bütün dallarında değerli üstatlardan eğitim almış, ancak ilmî mesaisini yazılı eser bırakmak yerine öğrenci yetiştirmeye adanmış bir âlimdi. Muhtemelen onun yetiştirdiği kişilerden ders alarak öğrenimini tamamlayan Nesefî özellikle Hamîdüddin ed-Darîr'den çok faydalandı ve hocasının ölümüne kadar onun yanından ayrılmadı. Kerderî'nin Hâherzâde lakabıyla tanınan yeğeni Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî de Nesefî'nin hocalarındandır.

671 (1273) yılında iki rakip Moğol hanının yağma ve katliamına uğrayan Buhara şehri bazı tarihçilerin belirttiğine göre yedi yıl boyunca ıssız ve harabe halinde kalmıştı. Bu dönemde Nesefî'nin nisbî bir refah ve istikrarın bulunduğu Kirman'a gittiği ve oradaki Kutbiyye-Sultâniyye Medresesi'nde uzun süre ders verdiği görülmektedir. Nesefî'nin Kirman'da ne kadar kaldığı, oradan ne zaman ayrıldığı ve bu sırada tekrar Orta Asya'ya dönüp dönmediği bilinmemekte, ancak Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin düştüğü bir kayıttan onun 689 (1290) yılında hâlâ Kirman'daki medresede ders verdiği anlaşılmaktadır. Kaynaklar Nesefî'nin bundan sonraki hayatı Hakkında bilgi ihtiva etmemekte, sadece 710'da (1310) Bağdat'a geldiğini, aynı yıl Bağdat'tan memleketine dönerken Hûzistan eyaletinin İzec (bugünkü Mâlûlemîr) şehrinde vefat ettiğini ve oraya defnedildiğini kaydetmektedir. Kureşî ölüm tarihini 701 (1301), Kâtib Çelebi 711 (1311) olarak verirse de kaynakların büyük çoğunluğu 710 (1310) yılında müttefiktir. Uzun yıllar medresede hocalık yapmasına rağmen kaynaklarda Nesefî'nin yetiştirdiği öğrencilerden sadece üçünün adı zikredilmektedir. Bunlardan Hüsâmüddin es-Siğnâkî genç yaşta Nesefî'den icâzet almış, Mecma'u'l-bahreyn yazarı Muzafferüddin İbnü's-Sââtî 683'te (1284) Kirman'da Nesefî'den Kenzü'd-dekâ'ik'i okumuştur. Bir diğer öğrencisinin adı Sa'dü'l-mille ve'd-dîn Mahmûd b. Ahmed olarak verilmektedir (Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, vr. 259^a-260^b).

Nesefî temel İslâm ilimlerinin hemen her dalında eser vermiş ve bunların bir kısmı Hanefî mezhebi çevrelerinde çok etkili olmuştur. Onun bu başarısının temelinde, olgunluk dönemini yaşayan İslâmî ilimlerin çeşitli dallarına ait bilgileri özellikle medrese öğrencileri için sistematik biçimde özetlemesi yatmaktadır. Nitekim el-Menâr'ı klasik sonrası Hanefî usul edebiyatının tartışmasız en etkili eseri olup Hakkında 100'e yakın çalışma yapılmıştır. Bir diğer etkili eseri Kenzü'd-dekâ'ik, Hanefî fıkhn

doktrininin başarılı bir özeti olup mezhep geleneğinde otorite kabul edilen belli başlı eserlerden biridir. Kelâma dair el-'Umde ile Medârikü't-tenzîl adlı tefsiri de klasik İslâmî bilgilerin doyurucu özetleri olarak ilim çevrelerinde yaygın kabul görmüştür. Ancak Nesefî'yi sadece bir derleyici ve klasik bilgilerin sistematik sunumunu yapan bir müellif olarak görmek eksik bir değerlendirme olur. Bilhassa en fazla meşgul olduğu fûrû-i fıkıh alanında bazılarına göre icihad, bazılarına göre temyiz yetkisine sahip bir hukukçu olduğu kabul edilmektedir (Leknevî, s. 101). Nitekim Hanefî hukuk doktrinine ilişkin şerh çalışmaları sonraki hukukçuların sık sık başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. Nesefî'nin bir diğer özelliği tasavvufî yönüdür; Kureşî ondan "zâhidlerden biriydi" diye söz eder (el-Cevâhirü'l-muğıyye, II, 294). Eserlerinden bir kısmı tasavvufî yönünü yansıttığı gibi hocası Kerderî'nin mutasavvıf Faryâbî'nin öğrencisi olması (a.g.e., III, 426) ve Nesefî'nin yetiştiği dönemde tasavvufun Orta Asya'da ve özellikle Buhara'da yaygın durumda bulunması onun da bu kaynaklardan beslendiğini gösteren işaretlerdir. Hadise dair bir çalışmasına rastlanmasa da bazı kaynaklar onun bir muhaddis olduğunu belirtir (Leknevî, s. 102).

C. Eserleri

A) Fûrû-i Fıkıh

1. el-Müstaşfâ. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'nin el-Fıkhü'n-nâfi' (en-Nâfi') adlı kitabının şerhi olup Nesefî dibâcede eserini, hocaları Kerderî ve Darîr'in derslerinde aldığı notlara daha önce yazılmış geniş eserlerden alınan bilgileri ekleyerek oluşturduğunu, ferâğ kaydında da "allâme" ifadesiyle Kerderî'yi, "şeyh" veya "üstat" tabiriyle Hamîdüddin ed-Darîr'i ve el-Mebsût ifadesiyle Serahsî'nin meşhur eserini kastettiğini belirtmektedir. Bu kitabı günümüze ulaşmayan el-Müstevfâ adlı (Süleymaniye Ktp., Turhan Vâlide Sultan, nr. 156'da bu isimle kaydedilen eser el-Müstaşfâ'nın bir başka nüshasıdır) daha geniş bir eserinden özetlediğini ve ona el-Müstaşfâ mine'l-Müstevfâ adını verdiğini yine ferâğ kaydında belirttiği dikkate alınır bazı kaynaklarda eserin adının el-Menâfi' olarak verilmesinin (İbn Kutluboğa, s. 111; Temîmî, IV, 154) bir karıştırmadan kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Kitabın birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1841, 1842; İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 391; İzmir Millî Ktp., nr. 601, 617).

2. el-Muşaffâ. Necmeddin en-Nesefî'nin el-Manzûmetü'n-Nesefiyye adıyla meşhur olan fikhî ihtilâflara dair eserinin şerhidir. Müellifin belirttiğine göre çalışmasına el-Müstaşfâ'yı bitirdikten sonra başlamış ve 20 Şâban 670'te (22 Mart 1272) yazımını tamamlamıştır. Kâtib Çelebi, bu eserin el-Manzûme üzerine yine aynı müellif tarafından yazılan el-Müstaşfâ adlı şerhin bir özeti olduğunu söylerse de (Keşfü'z-zunûn, II, 1867, krş. II, 1922) bu, kütüphane kayıtlarında yazarın iki eserinin adlarının birbirine karıştırılmasından kaynaklanan bir hata olmalıdır. Zira Nesefî her iki eserinin ismini el-Müstaşfâ adıyla bizzat kendisi kaydetmiştir ve el-Manzûme şerhi olup kütüphanelerde kayıtlı olanlar el-Muşaffâ adlı eserin aynıdır. el-Muşaffâ'nın kütüphanelerde pek çok nüshası vardır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 746; Damad İbrâhim Paşa, nr. 570, 571; Lâleli, nr. 1045).

3. el-Vâfi. Hanefî fûrû doktrininin orta ölçekte bir özeti olup eserde Şâfiî ve Mâlikîler'in görüşlerine de yer verilmiş ve bu görüşlerin sahipleri sembollerle tanımlanmıştır (bazı nüshaları: İÜ Ktp., AY, nr. 1338; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2132; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2207, 2208).

4. Kenzü'd-dekâ'ik. Hanefî doktrininin temel metinlerinden biri olup el-Vâfi'nin özetidir (eserin müstakil ve şerhleriyle birlikte birçok baskısı yapılmıştır).

5. el-Kâfi fi Şerhi'l-Vâfi. Hem dîbâcede hem ferâğ kaydında belirtildiğine göre el-Hidâye'nin eksik ve muğlak bıraktığı yönleri tamamlamak amacıyla el-Câmi 'u'l-kebîr, ez-Ziyâdât, Nazmü'l-hilâfiyât, el-Mebsût (el-Aşl) yanında bazı vâkiât ve fetâvâ kitaplarından yararlanılarak telif edilmiştir. 12 Ramazan 684 (11 Kasım 1285) tarihinde tamamlanan eserin çok tutulduğunun bir göstergesi kütüphanelerde yüzlerce nüshasının mevcut olmasıdır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1849, 1850, 1852, 1853).

B) Usûl-i Fıkıh

1. Menârü'l-envâr. Neseî, Hanefî fıkıh usulü tarihinde üzerinde en fazla çalışma yapılan bu metni Pezdevî ile Serahsî'nin eserinden özetlediğini ve tertibinde Pezdevî'nin tarzına bağlı kaldığını belirtir (kitabın çeşitli baskıları yapılmıştır: Delhi 1287; Bulak 1298; İstanbul 1315, 1326).

2. el-Münevvir fi Şerhi'l-Menâr. Kaynaklarda belirtildiğine göre müellif el-Menâr üzerine biri kısa, biri uzun olmak üzere iki şerh kaleme almıştır. Brockelmann'ın kaydettiği tek nüsha yanında (GAL, II, 250) bu kısa şerhin Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı bir nüshası daha vardır (nr. 1593).

3. Keşfü'l-esrâr fi Şerhi Menâri'l-envâr. el-Menâr'ın geniş şerhi olan eser "musannifin şerhi" olarak yaygın kabul görmüş ve birçok defa yayımlanmıştır (Bulak 1316; Beyrut 1396).

4. Şerhu'l-Müntehab fi usûli'l-mezheb. Ahsîkesî'nin fıkıh usulüne dair muhtasar eseri üzerine yapılan bu şerh, Salim Ögüt tarafından Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlandıktan sonra yayımlanmıştır (İstanbul 2003).

C) Diğer Eserleri

1. el-'Umde. Ehl-i sünnet akaidinin bir özeti olup Necmeddin en-Neseî'nin 'Aķâ'id'inden büyük ölçüde etkilenmekle birlikte ondan biraz daha ayrıntılıdır. Medrese öğrencileri için giriş niteliğinde bir çalışma olan bu metni W. Cureton The Pillar of Creed adıyla İngilizce'ye çevirmiş ve Arapça'sıyla birlikte yayımlamıştır (London 1843). Ayrıca Temel Yeşilyurt tarafından tahkik edilerek Türkçe çevirisiyle birlikte basılmıştır (İslâm İnanıcının Ana Umdeleri ["el-Umde" Tercümesi], Malatya 2000). el-'Umde üzerine müellifin kendi şerhi yanında pek çok şerh ve bir nazım çalışması yapılmıştır (Keşfü'z-zunûn, II, 1168; Brockelmann, GAL, II, 253; Suppl., II, 268).

2. el-İ'timâd fi'l-i'tikâd. el-'Umde'nin şerhi olup 26 Cemâziyelevvel 698 (1 Mart 1299) tarihinde tamamlanan eserin pek çok nüshası mevcuttur (meselâ bk. Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2801; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2312, Cârullah Efendi, nr. 1164). Muhammed Yazıcı ve Temel Yeşilyurt eserle ilgili iki çalışma yapmıştır (bk. bibl.).

3. Medârikü't-tenzîl ve haķâ'ıķu't-te'vîl. Müellifin olgunluk döneminde yazıldığı anlaşılan eser defalarca basılmıştır (I-IV, Kahire 1287, 1300, 1304, 1309, 1321, 1326; I-VI, İstanbul 1317).

Brockelmann bu eserler dışında bazı küçük risâleleri de Neseî adına kaydetmiştir (GAL, II, 253; Suppl., II, 268): 1. el-Le'âli'l-fâhire fi 'ulûmi'l-âhire. Hediyyetü'l-'ârifin'de de Neseî'ye nisbet edilmektedir (II, 464). 2. Fezâ'ilü'l-a'mâl (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3976; Princeton Garret Collection, nr. 922). 3. Fâ'ide mühimme li-def'i külli nâzile mülümme. Bu risâle ile Ūşî'nin Bed'ü'l-emâlî adlı eserinin şerhi olarak Brockelmann'ın kaydettiği nüshanın (Suppl., I, 764) mahiyeti ve Neseî'ye aidiyeti araştırılmaya muhtaçtır.

Brockelmann'ın Neseî'ye nisbet ettiği el-Ḳunye fi'l-fıkh (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1355; GAL, II, 252), Muhtâr ez-Zâhidî'nin Ḳunyetü'l-münye li-tetmîmi'l-ḡunye adlı eseridir. Yine onun

müellife izâfe ettiği Mi'yârü'n-nazar 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe fî âdâbi'l-baḥş ve'l-uşûl (Köprülü Ktp., nr. 530) Burhâneddin b. Abdülazîz en-Nesefî'nin eseri olup yazarın ismi kitabın dîbâcesinde verilmiştir (Şeşen, I, 264). Bazı kayıtlarda Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut iki eserin (Fâtih, nr. 1363, Cârullah Efendi, nr. 527) Nesefî'nin İbnü'l-Hâcib'in el-Muḥtaşar'ına yazdığı şerhin yazmaları olarak gösterilmesi (Yeşilyurt, s. 48) doğru değildir. Birinci eser Nesefî'nin Ahsikesî'nin el-Müntehab'ına yazdığı şerhtir; ikincisi ise aynı esere Nesefî'nin öğrencisi Siğnâkî'nin şerhidir.

D. MEDÂRİKÜ't-TENZİL ve HAKÂİKÜ't-TE'VİL

Genellikle Tefsîrü'n-Nesefî veya Medârik diye anılan kitabın giriş kısmında müellif eserini adını zikretmediği bir kişinin isteği üzerine kaleme aldığını ve kısa sürede tamamladığını ifade eder. Yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde Mu'tezile, Cehmiyye ve Kerrâmiyye gibi Ehl-i sünnet dışı fırkalara ait görüşlerin yaygınlık kazanması müellifin bu kararında etkili olmuş, esas itibarıyla Ehl-i sünnet itikadını âyetlerle destekleme amacı göz önünde bulundurulmuştur (Medârikü't-tenzîl, I, 13-14).

Medârikü't-tenzîl'in ana kaynağı Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ıdır. Nesefî, bazı âyetlerin tefsirinde kendi üslûbuna uyarlayarak el-Keşşâf'tan sayfalarca alıntı yapmış, bu arada Zemahşerî'nin Mu'tezile'yi destekleyen te'villerini ayıklamış ve yeri geldikçe bunlara eleştiriler yöneltmiştir. Ancak alıntuların fazlalığı, Medârikü't-tenzîl'in özgün bir tefsirden çok el-Keşşâf'ın i'tizâlî fikirlerden arındırılmış muhtasarı olduğu şeklinde bir kanaatin meydana gelmesine yol açmıştır.

Bir dirâyet tefsiri olan Medârikü't-tenzîl'de hadislere, sahâbe ve tâbiîn görüşleriyle rivayet malzemesine de geniş ölçüde yer verilmiştir. Eserde görüşlerine sıkça atıfta bulunulan sahâbîlerin başında Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd, tâbiîlerin başında ise Hasan-ı Basrî, Mücâhid b. Cebr ve Katâde b. Diâme gelmektedir. Nesefî, gerek Hz. Peygamber'e gerekse sahâbe ve tâbiîne nisbet ettiği rivayetlerle esbâb-ı nüzûle dair bilgileri senetsiz olarak aktarmış, bazı âyet ve sûrelerin faziletlerine dair zayıf, hatta mevzû rivayetlere de yer vermiştir. Ayrıca geçmiş toplumlar ve peygamberlerle ilgili âyetlerin tefsirinde yer yer İsrâiliyat nakletmiştir (Çetiner, s. 140-148).

Muhtevası büyük ölçüde dil ve belâgatla ilgili izahlardan oluşan eserdeki filolojik tevcih ve te'villerin önemli bir kısmı Zeccâc'a dayandırılmış, bunun yanında Basra dilcilerinden Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin açıklamalarına da sıkça atıfta bulunulmuştur. Nesefî, âyetlerin tefsir ve tevcihinde hemen hemen bütün kıraatlara işaret etmeye çalışmış, bunu yaparken kırâat-i aşereyi esas almış, zaman zaman sahâbeye nisbet edilen mushaflardaki farklı kıraatlara da yer vermiştir.

Bazı âlimlerce mezhepte müctehid olarak kabul edilen Nesefî ahkâm âyetlerini Hanefî mezhebinin görüşlerine uygun biçimde yorumlamıştır. Ancak bu âyetlerin tefsirinde ictihadda bulunmamış, çok defa Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer'in görüşlerini nakletmekle yetinmiştir. Bazan da mezhep imamlarının isimlerini vermeden "bize göre, bizce" gibi tabirlerle yetinmiş, yer yer Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinin görüşlerini zikrettiği de olmuştur.

Medârikü't-tenzîl'de kelâm konularıyla ilgili âyetlerin tefsirinde Mâtürîdî mezhebinin görüşleri tercih edilmekle birlikte Eş'arî mezhebine hiçbir eleştiride bulunulmamış, bu iki mezhep arasındaki görüş ayrılıklarına değinilmemiştir. Müellifin bir tarikata mensubiyetinden söz edilmese de eserinde Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Dînâr, İbrâhim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Zünnûn el-Mısrî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Sehl et-Tüsterî gibi erken dönem mutasavvıflarına ait hikmetli sözler nakledilmiştir.

Süleymaniye Kütüphanesi başta olmak üzere Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin 1862 yılından başlamak üzere İstanbul, Mısır, Beyrut, Delhi ve

Bombay’da müstakil veya Hâzin’in Lübâbü’t-te’vil’inin kenarında baskıları yapılmıştır (Brockelmann, GAL, II, 252; Suppl., II, 267; Çetiner, s. 44-49). Eser ayrıca İbrâhim Muhammed Ramazan’ın kontrolünde üç cilt (Beyrut 1408/1989) ve Şeyh Mervân Muhammed eş-Şa‘‘âr’ın tahkikiyle dört cilt (Beyrut 1416/1996) olarak neşredilmiştir.

Özlü bir tefsir olmasının yanı sıra bilhassa itikadda Mâtürîdî, fıkhıta Hanefî mezhebine ait görüşlerin Kur’an’daki dayanaklarını anlaşılabilir bir üslûpla ortaya koyması bakımından oldukça önemli olan Medârikü’t-tenzîl Ehl-i sünnet muhitinde daha çok Hanefîler arasında şöhret bulmuş, üzerine hâşiyeler yazılmış ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Abdülahad b. İshak el-Kandehârî’nin et-Tefsîrü’l-müzîl li-muğlakâti Medâriki’t-tenzîl’i (Lahor 1904) ve Muhammed Abdülhak el-Hindî’nin el-İklîl ‘alâ Medâriki’t-tenzîl’i (I-VII, Hindistan 1336) tefsirin hâşiyeleridir. Ebû Muhammed Zeynüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Aynî, Burhâneddin en-Nesefî, Ahmed b. Aybek el-İmâdî ve Ebû Abdullah Sıddîk b. Ömer el-Herevî Medârikü’t-tenzîl üzerine ihtisar çalışması yapmışlardır (a.g.e., s. 49-50). Bedrettin Çetiner, Ebû’l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri adıyla bir doktora tezi hazırlamış (1983, MÜ İlahiyat Fakültesi), Hasan Selbes Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vil’in İsrâiliyyat Açısından Tahlili (1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Halis Ören Keşşaf ve Nesefî Tefsirlerinde Hz. Musa ile İlgili İsrâiliyyat (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlarıyla yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

تفسير النسيء
(مدارك التنزيل وحقائق التأويل)

تأليف
أبي البركات عبد بن أحمد بن محمود النسفي
(ت ٧١٠ هـ)

حَقَّقَهُ وَخَرَّجَ أَحَادِيثَهُ
رَاجَعَهُ وَتَدْرَأَهُ
يوسف علي بدوي
محيي الدين ديمبستو

الجزء الثالث

دار الكتب للطباعة
بيروت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى ﴿١﴾ الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى ﴿٢﴾ وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى ﴿٣﴾ وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى ﴿٤﴾

١ - ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ نزه ذاته عما لا يليق به . والاسم : صلة ، وذلك بأن يفسر ﴿الأعلى﴾ بمعنى العلو؛ الذي هو القهر ، والاقتدار ، لا بمعنى العلو في المكان . وقيل : قل : سبحان ربي الأعلى . وفي الحديث : لما نزلت قال ﷺ : «اجعلوها في سجودكم»^(١) .

٢ - ﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى﴾ أي : ﴿خلق﴾ كل شيء ﴿فسوى﴾ خلقه تسوية ولم يأت به متفاوتاً غير ملتئم ولكن على إحكام واتساق ، ودلالة على أنه صادر عن عالم حكيم . أو : سواه على ما فيه منفعة ، ومصالحته .

٣ - ﴿وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى﴾ أي : ﴿قدر﴾ لكل حيوان ما يصلحه ، فهداه إليه ، وعرفه وجه الانتفاع به . أو : ﴿فهدى﴾ وأضل . ولكن حذف «وأضل» اكتفاءً ، كقوله : ﴿يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾ [النحل : ٩٣] ﴿قدر﴾ علي .

٤ - ﴿وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى﴾ أنبت ما ترعاه الدواب .

(١) رواه أبو داود (٨٦٩) وابن ماجه (٨٨٧) والدارمي (٢٩٩/١) .

فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى ﴿٥﴾ سُنُقْرِيكَ فَلَا تَنْسَى ﴿٦﴾ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى ﴿٧﴾
وَيُنسِرِكَ لِلبُرْسِيِّ ﴿٨﴾ فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى ﴿٩﴾ سَيِّدُكَرٌ مِّنْ يَّخْشَى ﴿١٠﴾ وَيُنَجِّبُهَا
الْأَشْقَى ﴿١١﴾

- ٥- ﴿فَجَعَلَهُ غُثَاءً﴾ يابساً هشيماً ﴿أَحْوَى﴾ أسود. فـ ﴿أَحْوَى﴾ صفة لـ ﴿غُثَاءً﴾.
- ٦، ٧- ﴿سُنُقْرِيكَ فَلَا تَنْسَى﴾ سنعلمك القرآن حتى لا تنساه ﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾ أن ينسخه. وهذا بشارة من الله لنيبه أن يحفظ عليه الوحي؛ حتى لا ينفلت منه شيء؛ إلا ما شاء الله أن ينسخه، فيذهب به عن حفظه برفع حكمه وتلاوته. وسأل ابن كيسان النحويّ جنيداً عنه فقال: ﴿فلا تنسى﴾ العمل به فقال: مثلك يصدر. وقيل: قوله: ﴿فلا تنسى﴾ على النهي. والألف مزيدة للفاصلة، كقوله: ﴿الْتَيْلِيلَا﴾ [الأحزاب: ٦٧]. أي: فلا تُغفل قراءته، وتكريره، فتنساه ﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾ أن ينسيكه برفع تلاوته ﴿إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى﴾ أي: إنك تجهر بالقرآن مع قراءة جبريل - عليه السلام - مخافة التفلت، والله يعلم جهرك معه، وما في نفسك مما يدعوك إلى الجهر. أو: ما تقرأ في نفسك مخافة النسيان. أو: يعلم ما أسررتهم وما أعلنتهم من أقوالكم وأفعالكم، وما ظهر وما بطن من أحوالكم.
- ٨- ﴿وَيُنسِرِكَ لِلْبُرْسِيِّ﴾ معطوف على ﴿سنقرئك﴾ وقوله: ﴿إنه يعلم الجهر وما يخفى﴾ اعتراض. ومعناه: ونوفقك للطريقة التي هي أيسر وأسهل. يعني حفظ الوحي. وقيل: للشرعية السمحة التي هي أيسر الشرائع، أو: نوفقك لعمل الجنة.
- ٩- ﴿فَذَكِّرْ﴾ عطف بالقرآن ﴿إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى﴾ جواب ﴿إِنْ﴾ مدلول قوله: ﴿فَذَكِّرْ﴾. قيل: ظاهره شرط، ومعناه استبعاد لتأثير الذكرى فيهم. وقيل: هو أمر بالتذكير على الإطلاق كقوله: ﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ﴾ [الغاشية: ٢١] غير مشروط بالنفع.
- ١٠، ١١- ﴿سَيِّدُكَرٌ مِّنْ يَّخْشَى﴾ سيتعظ ويقبل التذكرة ﴿مَنْ يَّخْشَى﴾ الله وسوء العاقبة ﴿وَيُنَجِّبُهَا﴾ ويتباعد عن الذكرى فلا يقبلها ﴿الْأَشْقَى﴾ الكافر، أو: الذي هو أشقى الكفرة؛ لتوغله في عداوة رسول الله ﷺ. قيل: نزلت في الوليد بن المغيرة، وعتبة بن ربيعة.

الَّذِي يَصَلِّي النَّارَ الْكُبْرَى ﴿١٢﴾ ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى ﴿١٣﴾ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى ﴿١٤﴾ وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى ﴿١٥﴾ بَلْ تُؤَيِّرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ﴿١٦﴾ وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى ﴿١٧﴾ إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى ﴿١٨﴾ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى ﴿١٩﴾

١٢، ١٣ - ﴿الَّذِي يَصَلِّي النَّارَ الْكُبْرَى﴾ يدخل نار جهنم. والصغرى: نار الدنيا ﴿ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا﴾ فيستريح من العذاب ﴿وَلَا يَحْيَى﴾ حياة يتلذذ بحياته. وقيل بـ ﴿ثم﴾: لأن الترجيح بين الحياة والموت أفضح من الصلي، فهو مترخ عنه في مراتب الشدة.

١٤ - ﴿قَدْ أَفْلَحَ﴾ نال الفوز ﴿مَنْ تَزَكَّى﴾ تطهر من الشرك، أو: تطهر للصلاة، أو: أدى الزكاة. تفعل من الزكاة، كتصدق من الصدقة.

١٥ - ﴿وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ﴾ وكبر للافتتاح ﴿فَصَلَّى﴾ الخمس. وبه يحتج على وجوب تكبيرة الافتتاح، وعلى أنها ليست من الصلاة؛ لأن الصلاة عطفت عليها، وهو يقتضى المغايرة؛ وعلى أن الافتتاح جائر بكل اسم من أسمائه عز وجل. وعن ابن عباس - رضي الله عنهما -: ذكر معاده ووقوفه بين يدي ربه فصلى له. وعن الضحاك: ﴿وذكر اسم ربه﴾ في طريق المصلي ﴿فصلى﴾ صلاة العيد.

١٦ - ﴿بَلْ تُؤَيِّرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾ على الآخرة، فلا تفعلون ما به تفلحون. والمخاطب به الكافرون. دليله: قراءة أبي عمرو ﴿يؤثرون﴾ بالياء.

١٧ - ﴿وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ أفضل من نفسها وأدوم.

١٨ - ﴿إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى﴾ «هذا»: إشارة إلى قوله ﴿قد أفلح﴾ إلى ﴿أبقى﴾. أي: إن معنى هذا الكلام وارد في تلك الصحف. أو: إلى ما في السورة كلها. وهو دليل على جواز قراءة القرآن بالفارسية في الصلاة؛ لأنه جعله مذكوراً في تلك الصحف مع أنه لم يكن فيها بهذا النظم وبهذه اللغة.

١٩ - ﴿صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى﴾ بدل من ﴿الصحف الأولى﴾. وفي الأثر: وفي صحف إبراهيم - عليه السلام -: ينبغي للعاقل أن يكون حافظاً للسان، عارفاً بزمانه، مقبلاً على شأنه.

* * *

VI. HAFTA 6. DERS	Ebu Hayyan (ö. 745/1344) el-Bahru'l-Muhît	Hümeze Sûresi Tefsîri VIII/509-510.
------------------------------------	--	--

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. Ebû Hayyân'ın eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Bahru'l-Muhît adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
4. Daha önce Ebû Hayyân'ı duydunuz mu? Bahru'l-Muhît adlı tefsirini gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)

654 Şevvalinin sonlarına doğru (1256 Kasım ortaları) Gırnata'ya bağlı Matahşâreş kasabasında doğdu. Berberî bir aileden gelmektedir. Lakabı Esîrüddin olup Nahvî, Gırnâtî, Ceyyânî ve Nefzî nisbeleriyle de anılır.

Çocukluğunu ve gençlik yıllarını Gırnata'da geçiren Ebû Hayyân, burada Abdülhak b. Ali el-Ensârî'den ifrad ve cem' yoluyla kırâat-i seb'a okudu, bu maksatla yirmi hatim indirdi. Bu ilimde Ebû Ca'fer b. Tabbâ' ve Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhim b. Zübeyr gibi üstatlardan da faydalandı. Ebû'l-Hasan el-Übbezî, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhim b. Zübeyr, İbn Ebû'l-Ahvas gibi hocalardan Arapça dersleri aldı. Kendisini sarf, nahiv, dil, tefsir, hadis, usûl-i fıkıh ve kelâm konularında çok iyi yetiştirdi. Tahsilini tamamlayarak 674 (1275) yılından itibaren Arapça okutmaya başladı.

677 (1278) yılında (bazılarına göre 678 [1279] veya 679'da [1280]) bilgisini arttırmak ve bazı hocaları ile aralarında çıkan anlaşmazlıkların meydana getirdiği huzursuz ortamdan uzaklaşmak için Endülüs'ten ayrılıp doğuya seyahat eden Ebû Hayyân önce Kuzey Afrika'ya gitti; oradan İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Dimaşk'a geçti; bu arada hac farızasını yerine getirdi. Bu merkezlerde kendilerinden istifade ettiği âlimlerle hocalarının sayısı 450'ye ulaşmaktadır. Aralarında Abdünnasîr b. Ali el-Meryûtî, İsmâil b. Hibetullah el-Melîcî, Ebû'l-Îz Abdülazîz el-Harrânî, Bahâeddin Muhammed b. İbrâhim İbnü'n-Nehâs, Alemüddin Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî gibi âlimlerin bulunduğu birçok hocadan faydalanması yanında Şâmiyye bintü'l-Hâfız Ebû Ali Hasan b. Muhammed et-Temîmiyye, Mûnise bintü's-Sultân el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb ve Zeyneb bint Abdüllatîf b. Yûsuf gibi kadın hocalardan da ders aldı. Öğrencisi Safedî'ye verdiği icâzetnâmede elliden fazla hocasının adını zikretmektedir.

Ebû Hayyân daha sonra Mısır'a dönerek Kahire'de ders verdi ve telifle meşgul oldu. Burada Câmiu'l-Akmer'de kıraat, el-Kubbetü'l-Mansûriyye'de tefsir okutan ve çeşitli ilimlerde müderrislik vazifesini ölünceye kadar sürdüren Ebû Hayyân'ın derslerinden pek çok âlim faydalanmış olup Tâceddin es-Sübki ile babası Takıyyüddin es-Sübki, Cemâleddin el-İsnevî, Selâhaddin es-Safedî, Bahâeddin İbn Akîl, Sefâkusî, Sirâceddin el-Bulkînî ve İbnü'l-Lebbân bunlardan bazılarıdır.

Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyerî dilini de bilen, bu dillere dair eserleri olan Ebû Hayyân daha çok Arap dili ve grameri alanlarında ün yapmış, nahivde Basra mektebinin görüşlerini benimsemiş ve bu mektebin öncülerinden Sîbeveyhi'nin güçlü bir savunucusu olmuştur. Hatta çağdaşı ve çok sevip takdir ettiği Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin Sîbeveyhi'yi tenkit etmesi üzerine araları açılmıştı.

Ebû Hayyân vaktinin çoğunu okuyup yazmak ve talebe yetiştirmekle geçirir, zeki ve çalışkan öğrencilerine özel ilgi gösterirdi. Derslerinde Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ını, kendi eserleri yanında İbn Mâlik et-Tâî'nin gramerle ilgili eserlerini de okuturdu. Dil ve edebiyattaki geniş ve köklü bilgisinden dolayı "emîrû'l-mü'minîn fi'n-nahv" ve "lisânü'l-Arab" gibi takdir ifadeleriyle anılmıştır.

Ebû Hayyân sekizinci tabaka müfessirlerinden olup eserlerinin çoğu, bu arada tefsiri daha çok gramer, lugat, belâgat ve fesâhat ağırlıklı açıklamalarla doludur. Aynı zamanda şair olan Ebû Hayyân'ın bir divanı vardır. Şiirlerinin bir kısmı âlimane ve hakîmane, bir kısmı da âşıkane. Şiirleri içinde müveşşahları daha parlaktır. Kâ'b b. Züheyr'in Kasîdetü'l-bürde'sine yazdığı nazîre oldukça başarılıdır.

Ebû Hayyân'ın Türk dili bakımından ayrı bir önemi vardır. O dönemde Türk dilinin Mısır'da sahip olduğu itibar onu Türkçe üzerinde çalışmaya yöneltmiş, Türk dilinin en eski gramer kitaplarından biri olan ve daha sonra Doğu'da yazılan benzeri eserlere kaynaklık eden Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk'i kaleme almıştır. Ayrıca Zehvü'l-mülk fî nahvi't-Türk, el-Ef'âl fî lisâni't-Türk ve ed-Dürretü'l-muğıyye fî'l-luğati't-Türkiyye adlı henüz ele geçmeyen eserleri telif etmiştir.

Aile fertleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ebû Hayyân'ın kaynaklarda Nudâr adında bir kızı, Hayyân adında bir oğlu, oğlundan Muhammed adında bir torunu ile künyesi Ümmü Hayyân olan bir hanımından bahsedilir. Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetti. 28 Safer 745'te (11 Temmuz 1344) Kahire'de vefat etti ve ertesi gün Sûfiyye Mezarlığı'na defnedildi.

Ebû Hayyân başlangıçta Mâlikî iken o dönemde Endülüs'te çok yaygın olan Zâhiriyye mezhebine geçmiş, Mısır'a gittikten sonra çoğunluğu Şâfiî olan halkın mezhebini benimseyerek Şâfiî olmuştur. Ancak Zâhiriyye'nin görüşlerine daima yakınlık duymuş, zaman zaman da bunu açığa vurmuştur. Hz. Ali'ye karşı aşırı sevgisi olan Ebû Hayyân, Mu'tezile ve Mücessime'ye ait görüşlerle felsefeden uzak bir hayat sürmüş, Mısır'da devlet adamlarıyla samimi ilişkiler kurmuştur. Çok yer gezip çeşitli insanlarla karşılaştığı için herkese ihtiyatla ve şüpheli bir tavırla yaklaşır, kimsenin aleyhinde konuşmazdı. Cömertlikten hoşlanmadığı, cimriliğiyle övüldüğü rivayet edilir. Kitap satın alanları kınar, ihtiyaç duyduğu kitapları kütüphanelerden ödünç alıp okuduğunu söylerdi.

C. Eserleri

Ebû Hayyân'ın kıraat ilminde on beş, tefsirde üç, hadiste iki, fıkhıta beş, edebiyat alanında on bir, çeşitli dillerle (Arapça, Farsça, Türkçe, Habeşçe vb.) ilgili olarak yirmi altı, tarih sahasında dokuz olmak üzere yetmişden fazla eser yazdığı kaydedilmekte olup bunlardan günümüze ulaştığı bilinenler yirmi civarındadır.

1. *el-Bahrü'l-muhîf*. Nahvî-edebî bir tefsir olup ilk defa, kenarında müellifin en-Nehrü'l-mâd adlı eseriyle talebesi Tâceddin Ahmed b. Abdülkâdir'in el-Bahrü'l-muhîf'in muhtasarı olan ed-Dürü'l-lakî mine'l-Bahr bulunduğu halde sekiz cilt olarak yayımlanmıştır (Kahire 1328-1329). Yine sekiz cilt halinde Kahire'de yapılmış diğer bir baskısı daha vardır (Bulak 1928). Ofset olarak Riyad ve Bağdat'ta da basılan eser, Arafat el-A'sâ Hassune, Sıdkî Muhammed Cemîl ve Züheyr Caîd'in tashihleriyle on cilt halinde yeniden neşredilmiştir (Beyrut 1412/1992). Sabri İbrâhim es-Seyyid, bu tefsirle ilgili olarak Şevâhidü Ebî Hayyân fî tefsîrih (İskenderiye 1989) ve İ'râbü'l-Kurân fî tefsîri Ebî Hayyân (İskenderiye 1989) adıyla iki eser kaleme almıştır.

2. *en-Nehrü'l-mâd*. el-Bahrü'l-muhîf'in bazı değişiklikler ve ilâvelerle kaleme alınmış bir muhtasarıdır. Önce el-Bahrü'l-muhîf'in kenarında basılan eser (Kahire 1328-1329), daha sonra Bûrân ed-Dannâvî ve Hidyân ed-Dannâvî tarafından iki cüz (üç cilt) halinde müstakil olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1402/1987).

3. *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-ğarîb*. Kaynaklarda İthâfü'l-erîb... adıyla zikredilen eser ilk defa Hama'da yayımlanmış (1345/1926), daha sonra Ahmed Matlûb ile Hadîce el-Hadîsî (Bağdad 1397/1977) ve Semîr el-Meczûb (Beyrut 1403/1983) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ayrıca Dâvûd Sellûm ve Nûrî Hammûdî el-Kaysî, eseri alfabetik şekilde tertip ederek aslında bulunmayan bazı

kelimeleri de eklemek suretiyle Tertübü Tuḥfeti'l-erîb bimâ fi'l-Ḳur'âni mine'l-ğarîb adıyla yeniden yayımlanmışlardır (Beyrut 1409/1989).

4. *Dîvânü Ebî Hayyân*. Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Bağdad 1966).

5. *Ġāyetü'l-iḥsân fi'n-nahv* (Beyrut 1408/1988, 2. bs.).

6. *en-Nüketü'l-ḥisân fi şerḥi Ġāyeti'l-iḥsân*. Abdülhüseyn el-Fetlî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985, 1408/1988).

7. *el-İrtidâ' fi'l-farq beyne'd-dâd ve'z-zâ'*. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Bağdad 1961).

8. *Menhecü's-sâlik fi'l-keîmi 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Sidney Glazer'in tahkikiyle neşredilmiştir (New Haven 1947).

9. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerḥi't-Teshîl*. İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) sarf ve nahve dair Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmîlü'l-makâsîd adlı eserinin on cilt halinde yapılmış şerhidir. İlk iki cildi yayımlanmış olup (Kahire 1328) bazı kütüphanelerde çeşitli ciltlerinin nüshaları bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1910, c. X; Köprülü Ktp., nr. 1475-1483, c. I-IX; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Nahiv, nr. 62, c. II-VI; nr. 6016, c. I-IV, VII; nr. 61, c. VII; nr. 465, c. V-VII).

10. *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab*. et-Tezyîl ve't-tekmîl'in bir muhtasarı olup Mustafa Ahmed en-Nemmâs tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1984). Mezîd İsmâil Nuaym bu eser üzerinde, Kahire Üniversitesi Külliyyetü dâri'l-ulûm'da Menhecü Ebî Hayyân en-Nahvî fi kitâbihî İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab ma'a tahkiki fasl minhu adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1397/1978).

11. *Tezkiretü'n-nühât*. Dört cilt olduğu kaydedilen gramere dair bu eserin günümüze ulaşan ikinci cüzü Afif Abdurrahman'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986).

12. *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*. el-İdrâk olarak da anılan eser, 2200 kelimele sarf ve nahiv bölümlerinden meydana gelmiştir. Kendi alanında elde mevcut ilk eser olan bu kitap, önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki (Velîyyüddin Efendi, nr. 2896) yazma nüshası esas alınarak Mustafa Bey tarafından yayımlanmış (1309/1891-92), daha sonra Ahmet Caferoğlu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (Hâlis Efendi, nr. 6574) nüshasını da dikkate alarak eseri yeniden tahkik ve tercüme etmiştir (İstanbul 1931).

13. *Takrîbü'l-Muḳarrib*. İbn Usfûr el-İşbîlî'nin gramere dair el-Muḳarrib adlı eserinin şerhi olup Afif Abdurrahman (Beyrut 1983) ve Muhammed Câsim ed-Düleymî (Beyrut 1987) tarafından yayımlanmıştır.

14. *et-Tedrib fi temşîli taḥşîli't-Takrîb*. Bir önceki eserin birtakım örnekler ilâvesiyle yeniden telif edilmiş şekli olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hacı Beşir Ağa, nr. 174).

15. *el-Lemḥatü'l-bedriyye fi'l-'ilmi'l-'Arabiyye*. Nahve dair yedi babdan oluşan bu risâleye pek çok şerh yazılmıştır. Bunlardan İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1350) şerhi Salâh Râvî'nin (Kahire 1982), Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî'nin (ö. 831/1428) şerhi ise Abdülhamid Mahmûd Hassân el-Vekîl'in tahkikiyle (Kahire 1986) basılmıştır.

16. *el-Mevfûr min Şerḥi İbn 'Uşfûr*. Zeccâcî'nin nahve dair el-Cümelü'l-kübrâ adlı eserine İbn Usfûr tarafından yazılan şerhin (eş-Şerhu'l-kebîr) muhtasarıdır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. Ş-24).

17. *el-Mübdi' fi't-taşrif*. İbn Usfûr'un el-Mümte' fi't-taşrif adlı sarfa dair eserinin (nşr. Fahreddin Kabbâve, Halep 1390/1970; Beyrut 1982, 1983, 1987; Libya 1983) bir özetidir (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 173/2; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. Ş-24). Muhammed ez-Zeyn Zerrûk bu eser üzerine

Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye'de, el-Cühûdü's-sarfîyye li-Ebî Hayyân en-Nahvî ma'a tahkîk ve dirâse li-kitâbihi'l-Mübdi' adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1401/1981).

18. *el-Hidâye fi'n-nahv* (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1726, Mecâmî', nr. 721, Nahiv, nr. 428) (eserleri için ayrıca bk. Tezkiretü'n-nühât, nâşirin mukaddimesi, s. 20-21; Tuhfetü'l-erîb, nâşirin mukaddimesi, s. 29-34; Bulut, I, 267-274; Hadîce el-Hadîsî, s. 101-126).

D. *el-Bahru'l-Muhît*

Müfessir, 710 (1310) yılının sonlarına doğru elli yedi yaşına henüz girdiği sırada yazmaya başladığı eserinin mukaddimesinde, tefsir ilmi ve bu ilmin kaynakları hakkında bilgiler verdikten sonra takip ettiği usulü de açıklamıştır. Buna göre önce kelimeler dil kurallarına göre izah edilmiş, bir kelimenin varsa öteki mânaları da zikredilmiştir. Âyetin nüzul sebebi, nesih meselesi, diğer âyetlerle münasebeti ve şâzlarıyla birlikte kıraat vecihleri üzerinde durulmuştur. Bu arada gerek seleften gerekse daha sonraki âlimlerden nakledilen görüşlere de yer verilmiştir. Lüzum görülmedikçe bir kelime veya terkip hakkında daha önce verilen bilgilerin tekrarından sakınılmış, bu bilgilerin verildiği yerlere işaretle yetinilmiştir. Âyetlerin ihtiva ettiği şer'î hükümler hakkında delillerine ineksizin dört mezhep imamıyla diğer müctehidlerin görüşlerine özetle yer verilmiş, daha fazla bilgi için fıkıh kitaplarına bakılması tavsiye edilmiştir. Bazı âyetlerin tefsiri sırasında gerektiğince mutasavvıfların sözleri nakledilmişse de Kur'an lafızlarıyla ilgisi bulunmayan tasavvufî te'villere ve bilhassa Bâtınîler'in zorlama ve yakıştırmalarına yer verilmemiştir. Âyetler gerek dil gerekse belagat yönünden etraflıca açıklanmış çeşitli tefsir vecihleri zikredilmiş ve bunlardan tercih edilenlere işaret edilmiştir. Esere, sahih olmayan haberlerle yakışsız hikâyelerin ve İsrâiliyat'tan sayılan bilgilerin alınmamasına bilhassa itina gösterilmiştir.

Ebû Hayyân tefsirini yazarken İbnü'n-Nakib diye bilinen Muhammed b. Süleyman el-Makdisî'nin (ö. 698/1299) 100 cüz kadar olduğunu söylediği et-Tahrîr ve't-tahbir li-akvâh eimmeti't-tefsîr adlı eserinden çok faydalanmış, nahiv ve belagat konularında Zemahşerî ile İbn Atiyye el-Endelüsî'den nakillerde bulunmuştur. Kur'an'ın belagatı konusunda Zemahşerî'nin önemli yerini kabul etmekle birlikte onun Mu'tezilî fikirlerine de karşı çıkmıştır. Nitekim Ebû Hayyân'ın talebelerinden Tâceddin Ahmed b. Abdülkâdir ed-Dürrü'l-lakî mine'l-Bahril-muhît adlı eserinde onun Zemahşerî ve İbn Atiyye'ye verdiği cevapları ele almaktadır. Yahya eş-Şâvî de Beyne Ebî Hayyân ve'z-Zemahşerî de müfessirin Zemahşerî'ye yaptığı itirazları toplamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in bilhassa fesahat ve belagatı ile kelimelerin i'rabı üzerinde durduğundan nahvî-edebî tefsirler arasında zikredilen el-Bahrü'l-muhît, gerek Kur'an ilimleri gerekse Arap dili üzerinde araştırma yapmak isteyenler için kaynak eserlerden biridir. Geniş bir tefsir olması sebebiyle bizzat müellifi tarafından en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahr adıyla ihtisar edilmiştir, el-Bahrü'l-muhît, kenarında ed-Dürrü'l-lakî ile en-Nehrü'l-mâd adlı eserler olduğu halde Mısır'da (Matbaatü's-saade) sekiz cilt halinde basılmıştır (1328-1329). Yine sekiz cilt halinde Kahire'de yapılmış bir diğer baskısı daha vardır (Bulak 1928). Eser daha sonra Riyad ve Bağdat'ta ofset olarak da neşredilmiştir.

تفسير

الْبَحْرُ الْمَحِيْطُ

لمحمد بن يوسف الشهير بأبي حيان الأندلسي
المتوفى سنة ٧٤٥هـ

دراسة وتحقيق وتعليق

الشيخ عادل احمد عبدالموسى
الشيخ علي محمد معوض

شارك في تحقيقه

الدكتور زكريا عبد المجيد السنوسي
الدكتور أحمد النجوي الجمل
أستاذ اللغة العربية بجامعة الأزهر
أستاذ تفسير وعلم القرآن بجامعة الأزهر

قطعه

الأستاذ الدكتور عبد المحي الفرماني
أستاذ التفسير وعلم القرآن كلية أصول الدين - جامعة الأزهر

المجلد الثامن

المحتوى

أول الزخرف - آخر الناس

دار الكتب العلمية

بيروت - لبنان

سورة الهمزة مكية وهي تسع آيات

بسم الله الرحمن الرحيم

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ ۚ الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ ۚ يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ ۚ كَلَّا لَيُبَدِّلَنَّا فِي
الْحَطَمَةِ ۚ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَطَمَةُ ۚ فَا رَأَى اللَّهَ الْمَوْقِدَةَ ۚ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْآفِنَةِ ۚ إِنَّهَا عَلَيْهِمْ
مُؤَصَّدَةٌ ۚ فِي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ ۚ

الخطمة : أصله : الوصف من قولهم : رجل خطمة ، أي : أكول ، قال الراجز :

قَدْ لَفَّهَا اللَّيْلُ بِسَوَاقِي الْحُطْمِ^(١)

وقال آخر :

إِنَّا حَطَمْنَا بِالْقَضِيبِ مُضْعَبًا ۚ يَوْمَ كَسَرْنَا أَنْفَهُ لِيَغْضَبَا^(٢)

﴿ ويل لكل همزة لمزة ، الذي جمع مالا وعدده ، يحسب أن ماله أخلده ، كلا لينبذن في الخطمة ، وما أدراك ما الخطمة ، نار الله الموقدة ، التي تطلع على الأفئدة ، إنها عليهم مؤصدة في عمد ممددة ﴾ هذه السورة مكية ، لما قال فيها قبلها (إن الإنسان لفي خسر) بين حال الخاسر ، فقال : (ويل لكل همزة) ونزلت في الأخنس بن شريق ، أو العاصي بن وائل ، أو جيل بن معمر ، أو الوليد بن المغيرة ، أو أمية بن خلف ، أقوال ، ويمكن أن تكون نزلت في الجميع ، وهي مع ذلك عامة فيمن اتصف بهذه الأوصاف ، وقال السهيلي : هو أمية بن خلف الجمحي ، كان يهزم النبي - ﷺ - ويعينه ذكره ابن إسحق . وإنما ذكرته وإن كان اللفظ عاماً ، لأن الله سبحانه وتعالى تابع في أوصافه والخبر عنه حتى فهم أنه يشير إلى شخص بعينه وكذلك قوله في سورة ن ﴿ ولا تطع كل حلاف مهين ﴾ [القلم ١٠] تابع في الصفات حتى علم أنه يريد إنساناً بعينه . وتقدم الكلام في الهمزة في سورة (ن) وفي (اللمز) في سورة براءة . وفعله من أبنية المبالغة كنومة وعيبة وسحرة وضحكة ، وقال زياد الأعجم :

تدلي يودِّي إذا لأقنيتي كذِباً ۚ وَإِنْ أُغَيَّبَ فَانَّتِ الْهَامِزُ اللَّمَزَةُ^(٣)

(١) عجز بيت من الرجز وصدده :

يحمي الذمار خزرجي من جشم

(حطم) انظر الكامل ٢٢٤/١ اللسان (حطم) .

(٢) البيت من الرجز انظر فتح القدير ٤٩٤/٥ .

(٣) البيت من البسيط انظر فتح القدير ٤٩٤/٥ .

وقرأ الجمهور بفتح الميم فيها ، والباقون بسكونها ، وهو المسخرة الذي يأتي بالأصاحيك منه ويشتم ويهزم ويلمز .
 (الذي) بدل أو نصب على الذم . وقرأ الحسن وأبو جعفر وابن عامر والأخوان (جَمَعَ) مشدد الميم ، وباقي السبعة
 بالتخفيف . والجمهور (وعدده) بشد الدال الأولى أي : أحصاه وحافظ عليه وقيل : جعله عدة لطوارق الدهر .
 والحسن والكلبي بتخفيفهما . أي : جمع المال وضبط عدده . وقيل : وعدداً من عشرته ، وقيل : (وعدده) على ترك
 الإدغام كقوله :

إِنِّي أَجُودُ لِأَقْوَامٍ وَإِنْ ضَنِينُوا

(أخلده) أي : أبقاه حياً إذ به قوام حياته ، وحفظه مدة عمره . وقال الرمخشري : أي طول المال أمله ومناه الأمانى
 البعيدة حتى أصبح لفرط غفلته وطول أمله يحسب أن المال تركه خالداً في الدنيا لا يموت . قيل : وكان للأخمس أربعة
 آلاف دينار ، وقيل : عشرة آلاف دينار . (كلا) ردع له عن حسبانته . وقرأ الجمهور (لينبذن) فيه ضمير الواحد . وعليّ
 والحسن بخلاف عنه وابن محيصن وحמיד وهارون عن أبي عمرو (لينبذان) بألف ضمير اثنين . الهمزة ومأله . وعن الحسن
 أيضاً (لينبذن) بضم الدال . أي : هو وأنصاره . وعن أبي عمرو (لينبذنه) وقرأ الجمهور في الحطمة (وما أدراك ما
 الحطمة) وزيد بن عليّ (في الحاطمة) (وما أدراك ما الحاطمة) وهي النار التي من شأنها أن تحطم كل ما يلقي فيها . قال
 الضحاك : الحطمة الدرك الرابع من النار . وقال الكلبي : الطبقة السادسة من جهنم . وحكى عنه القشيري أنها الدركة
 الثانية . وعنه أيضاً : الباب الثاني . وقال الواحدي : باب من أبواب جهنم انتهى . و (نار الله) أي هي أي الحطمة .
 (التي تطلع على الأفئدة) ذكرت الأفئدة ، لأنها ألطف ما في البدن وأشدّه تألماً بأذى شيء من الأذى . واطلاع النار عليها هو
 أنها تعلقها وتشتمل عليها ، وهي تعلق الكفار في جمع أبدانهم لكن نبه على الأشرف ، لأنها مقر العقائد . وقرأ الأخوان وأبو
 بكر في (عُمُدٌ) بضمّتين جمع عمود . وهارون عن أبي عمرو بضم العين وسكون الميم . وباقي السبعة بفتحها وهو اسم
 جمع ، الواحد عمود ، وقال الفراء : جمع عمود كما قالوا : أديم وأدم ، وقال أبو عبيدة : جمع عماد ، قال ابن زيد (في
 عمد) حديد مغلولين بها . وقال أبو صالح : هذه النار هي قبورهم . والظاهر : أنها نار الآخرة ، إذ يسوا من الخروج
 بإطباق الأبواب عليهم ، وتمدد العمود كل ذلك إيداناً بالخلود إلى غير نهاية . وقال قتادة : كنا نحدث أنها عمد يعذبون بها
 في النار . وقال أبو صالح : هي القيود . والله تعالى أعلم .

VII. HAFTA 7. DERS	İbn Kesîr (ö. 774/1373) Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm	Kureyş Sûresi Tefsiri (VIII/491-493)
-------------------------------------	---	---

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. İbn Kesîr'in yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
2. İbn Kesîr'in eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
3. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
4. Daha önce İbn Kesîr'i ve onun Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm adlı tefsirini gördünüz veya okudunuz mu?

B. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 774/1373)

701'de (1301-1302) Busrâ'nın Müceydilülkarye köyünde dünyaya geldi (el-Bidâye, XIV, 21). 700 (1300-1301) yılında doğduğu da rivayet edilir (İbn Hacer, İnbâ'ü'l-gumr, I, 45; İbnü'l-İmâd, VIII, 397-398). Kendisi fakih, hatip, şair ve edip olan babası öldüğünde (Cemâziyelevvel 703 / Aralık 1303) üç yaşlarında olduğunu söyler (el-Bidâye, XIV, 32). İbn Kesîr 707 (1307-1308) yılında ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç etti. Ağabeyi Kemâleddin Abdülvehhâb onun öğrenimiyle yakından ilgilendi; ilk fıkıh derslerini de ondan aldı ve 711'de (1311-12) Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Daha sonra Burhâneddin İbrâhim b. Abdurrahman el-Fezârî ve Kemâleddin İbn Kâdî Şühbe'den fıkıh okudu. Genç yaşta yazdığı Ahkâmü't-tenbîh adlı eserini hocası Burhâneddin el-Fezârî'ye arzedip onun takdirini kazandı. Usûl-i fıkha dair Muhtaşaru İbni'l-Hâcib'i Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'ye okuyup icâzet aldı. Ayrıca Şerefeddin İsâ el-Makdisî, Bahâeddin İbn Asâkir, Şemseddin Muhammed b. Muhammed eş-Şîrâzî, İshak b. Yahyâ el-Âmidî, Muhammed b. Ahmed b. Zerrâd, İbnü's-Şihne el-Haccâr, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Makdisî ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'den hadis, Alemüddin el-Birzâlî ve Zehebî'den hadis ve tarih, Muhammed b. Şerefeddin el-Ba'lebekkî'den kıraat, Takıyyüddin İbn Teymiyye'den kelâm ve fıkıh dersleri aldı. Bu hocaları arasında daha çok Burhâneddin el-Fezârî, kayınpederi Yûsuf el-Mizzî, Zehebî ve İbn Teymiyye'den etkilendi. Bunların dışında Şemseddin el-İsfahânî, Ebü'l-Feth ed-Debûsî, Ali b. Ömer el-Vanî, Yûsuf el-Hutenî, Ebû Mûsâ el-Karâfî ve İbnü'd-Devâlibî el-Bağdâdî icâzet aldığı hocalarından bazılarıdır.

İbn Kesîr öğrenimini tamamladıktan sonra hatip, müderris, kıraat âlimi, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak çeşitli görevlerde bulundu. 11 Cemâziyelevvel 736'da (27 Aralık 1335) Dımaşk'ta Şâfîiler'e tahsis edilmiş olan Necîbiyye Medresesi'nde ders vermeye başladı ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. 16 Muharrem 746'da (19 Mayıs 1345) Bahâeddin Mercânî'nin yaptırdığı Mizze Camii'nde hutbe okumak üzere görevlendirildi. Zehebî'nin 16 Zilkade 748'de (17 Şubat 1348) ölümü üzerine Dımaşk'taki Sâlihiyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Bu medresede verdiği ilk derse ulemâ, kadılar ve kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Takıyyüddin es-Sübki'nin 756'da (1355) vefatından sonra kısa bir süre Dımaşk'ta Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye'nin reisliğini yaptı. Ayrıca Dârü'l-Kur'ân ve Dârü'l-hadîsi't-Tenkiziyye'de ders verdi. 28 Şevval 767'de (8 Temmuz 1366) Emeviyye Camii'nde Fâtiha sûresinin tefsirini yaptığı derse melikü'l-ümerâ ve nâibü's-saltana Seyfeddin Mengliboğa, kadılar ve ileri gelen devlet adamları da katıldı.

Yönetim aleyhindeki her türlü isyana karşı olan İbn Kesîr, Memlûk Devleti ile olduğu kadar ulemâ ve halkla da iyi ilişkiler içindeydi ve hemen her konuda ılımlı bir politika takip edilmesinden yanaydı. 752'de (1351) Emîr Bayboğa Urûs'un başarısızlıkla sonuçlanan isyanından sonra Memlûk Sultanı el-Melikü's-Sâlih ile birlikte Dımaşk'a gelen Halife Mu'tazîd-Billâh, onu devlete bağlılığının bir mükâfatı

olarak Demmâğıyye Medresesi'nde huzuruna kabul etti. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'indeki bazı hadisleri güzel yorumlamasından dolayı kendisini kutladı (a.g.e., XIV, 245).

Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a küfür ettiği ve Emeviyye Camii'nde Sünnîler'le birlikte namaz kılmayı reddettiği için Mâlikî kadısı tarafından kırbaç cezasına çarptırılan Hilleli bir Şîî, daha sonra Dârüssaâde'de toplanan mahkeme heyeti tarafından idam cezasına mahkûm edildi (Cemâziyelâhir 755 / Haziran-Temmuz 1354). Bu mahkeme heyetinin üyeleri arasında İbn Kesîr de bulunuyordu. İbn Kesîr, 741 Şevvali sonunda (Nisan 1341) ulûhiyyet iddiasında bulunan Osman ed-Dekâkî'nin yargılandığı Dârüssaâde'deki Dârüladl'de de üye olarak görev yaptı. Rebülevvel 756'da (Mart-Nisan 1355) Kādılıkudât Takıyyüddin es-Sübki'nin, Altunboğa en-Nâsîrî ve Kutluboğa el-Fahrî'nin yetimlerin mallarına el uzatmalarına göz yummakla itham edilmesi üzerine kurulan mahkemede görev aldı ve kadıyı savundu. 26 Rebülevvel 766'da (21 Aralık 1364) Emîr Mengliboğa tarafından teşkil edilen ve Dârüssaâde'de toplanan mahkeme heyetinde de bulundu. Kanuna aykırı icraat yapmakla suçlanan Kadı Tâceddin b. Takıyyüddin es-Sübki lehinde oy kullanarak Mengliboğa'nın takdirini kazandı (a.g.e., XIV, 316-317).

762'de (1360-61) isyan ettiği için azledilen Dımaşk Valisi Baytemür Şâban 766'da (Nisan-Mayıs 1365) Dımaşk'a gelince onun şerefine Şahîh-i Buḥârî'nin ezbere okunması işini organize etme görevi İbn Kesîr'e verildi. Kıbrıs Frankları'nın İslâm ülkelerine karşı başlattıkları saldırıyı sürdürmeleri üzerine gerekli askerî tedbirleri alan Dımaşk Valisi Emîr Mencek 770'te (1368-69) halkın cihada katılması gerektiği konusunda ondan fetva istedi. Bunun üzerine İbn Kesîr el-İctihâd fi talebi'l-cihâd adıyla bir eser yazdı. Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybeden İbn Kesîr 26 Şâban 774'te (20 Şubat 1373) Dımaşk'ta vefat etti (İbn Tağrıberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, XI, 123). 15 Şâban'da (9 Şubat) öldüğü de rivayet edilir (İbn Hacer, İnbâ'ü'l-gumr, I, 400). Vasiyeti uyarınca Dımaşk'ta Bâbünnasr dışındaki Sûfiye Mezarlığı'na hocası İbn Teymiyye'nin yanına defnedildi.

"el-Hâfizü'l-muhaddis" unvanı verilen İbn Kesîr'i Zehebî Tezkiretü'l-ḥuffâz'ın sonunda çağdaşı olan muhaddisler arasında zikretmiş ve hadis ilminin çeşitli alanlarında verdiği eserler dolayısıyla kendisinden övgü ile söz etmiş, ayrıca ona "el-fakîhü'l-müftî" lakabını vermiştir (Tezkiretü'l-ḥuffâz, IV, 1508). İbn Kesîr'den, camilerde verdiği umumi derslere ve dârü'l-hadîslerdeki derslerine katılan çok sayıda talebe rivayette bulunmuştur. İbn Hiccî, Sa'deddin en-Nevevî, İbnü'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed, Bedreddin ez-Zerkeşî bunların en meşhur olanlarıdır.

Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup olmakla beraber İbn Kesîr diğer mezheplerin görüşlerine de açıktı. İbn Teymiyye'nin etkisinde kalarak Hanbelî kelâmını benimsemiş, hilâfetin Kureyşîliğini savunması dışında diğer dinî-siyasî konularda onun görüşlerine bağlı kalmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve Şehâbeddin es-Sühreverdî gibi ilk sûfilerden saygıyla bahsetmiş, ancak tarikatları reddetmiştir. Şîîliğe karşı sert bir tavır takınmış, eserlerinde İsrâiliyat'a yer vermemiştir.

İbn Kesîr hükümdarlar, emîrler, ulemâ ve halk nezdinde güvenilir bir şahsiyetti. Önemli dinî ve siyasî meselelerde onun fetvasına başvurulmuş ve verdiği kararlara uyulmuştur. Meselâ 22 Muharrem 767'de (9 Ekim 1365) Franklar'ın İskenderiye'yi yakıp yıkarak müslümanları öldürmeleri üzerine Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân, yayımladığı bir menşurla Suriye'deki hıristiyanların mallarının dörtte birinin müsadere edilmesini istemiş, Mısırlı fakihlerin fetvasına rağmen İbn Kesîr bunun şer'an câiz olmadığını söylemiş (el-Bidâye, XIV, 314-315), sultan da onun görüşüne uymuştu.

C. Eserleri

A) Tarih ve Tabakat

1. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XIV, İstanbul 1994-1995).

2. *el-Fuṣûl fî sîreti'r-Resûl*. İlk defa el-Fuṣûl fî ihtîşârî sîreti'r-Resûl adıyla neşredilen eser (Kahire 1357), daha sonra Muhammed İdü'l-Hatrâvî ile Muhyiddin Mestû (Beyrut-Dımaşk 1400; Mekke-Beyrut 1405/1985; Medine-Beyrut-Dımaşk 1413/1992) ve Seyyid b. Abbas el-Cüleymî (Kahire 1410/1990; Beyrut 1413/1993) tarafından yayımlanmıştır.

3. *Sîretü Ebî Bekr eş-Şiddîk* (el-Bidâye, VII, 18).

4. *Sîretü 'Ömer b. el-Hattâb* (a.g.e., VII, 18).

5. *Sîretü Mengliboğa (Mâ yüntekâ ve yübteğâ min sîreti Mengliboğa)*. el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın memlûklerinden, onun Halep ve Dımaşk nâibi olan Emîr Mengliboğa'nın hayatına dairdir (Sehâvî, s. 554).

6. *Ṭabakâtü fukahâ'i's-Şâfi'iyye (Ṭabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyyîn)*. Ahmed Ömer Hâşim ve Muhammed Ali Zeynühüm tarafından Abâdî'nin zeyliyle birlikte üç cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1413/1993). İbn Kesîr bu eserinde Sübkî ile olan fikrî ihtilâflarını da ortaya koymuştur.

7. *et-Tekmîl fî ma'rifeti's-sîkât ve'z-żu'afâ' ve'l-mecâhîl*. Mizzî'nin Tehzîbü'l-Kemâl ve Zehebî'nin Mizânü'l-i'tidâl adlı eserlerinin bazı ilâvelerle ihtisarından ibarettir (el-Bidâye, IX, 97; Keşfü'z-zunûn, I, 471).

B) Tefsir

1. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. Rivayet tefsirleri arasında önemli bir yeri olan ve birçok defa basılan eser (Kahire 1342/1923, 1390/1971; Beyrut 1980, 1416/1996; İstanbul 1984; Riyad 1418/1997) Hacı Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner tarafından Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsîri adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XVI, İstanbul 1983-1988, 1993-1994). Yûsuf Abdurrahman Mar'aşlî tefsirde geçen hadisleri alfabetik olarak sıralamış ve Fihrisü eḥâdîs-i Tefsîri İbn Kesîr adıyla neşretmiştir (Beyrut 1986).

2. *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* (Kahire 1343, 1348/1929; Beyrut 1407/1987; nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ, Cidde-Beyrut-Dımaşk 1408/1988). Ahmed Hamdî İmâm bu eserden yaptığı seçmeleri Muḥtârât min Fezâ'ili'l-Kur'ân adıyla yayımlamış (Kahire 1981), Mehmet Sofuoğlu da eseri Kur'an'ın Faziletleri adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1978).

C) Hadis

1. *Câmi'u'l-mesânîd ve's-süneni'l-hâdî li-aqvâmi's-senen (el-Hedy ve's-senen fî eḥâdîsi'l-mesânîd ve's-sünen)*. Eserde, Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın müsnedleriyle Taberânî'nin iki mu'ceminde mevcut hadisler ele alınmış, bu eserlerde rivayeti bulunan sahâbeler alfabetik olarak sıralanıp bütün rivayetleri bir araya getirilmiş, sahâbî ve diğer hadis râvilerinin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Câmi'u'l-mesânîd Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Mekke 1411/1990) ve Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (I-XXXVII, Beyrut 1415/1994) tarafından neşredilmiştir.

2. *İhtîşâru 'Ulûmi'l-ḥadîs*. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin Muḥaddimetü İbni's-Salâh diye tanınan 'Ulûmü'l-ḥadîs adlı eserinin özeti olmakla birlikte İbn Kesîr esere önemli ilâvelerde bulunmuş, ihtilâflı

konularda kendi tercihini belirtmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir tarafından el-Bâ'îşü'l-ḥaṣîs şerhu İhtisâri 'ulûmî'l-ḥadîs adıyla şerhedilerek yayımlanan eser (Kahire 1355, 1370, 1377/1958; Beyrut 1387; Riyad-Dımaşk 1414/1994, 1417/1996) daha çok el-Bâ'îşü'l-ḥaṣîs adıyla meşhur olmuştur.

3. *Müsnedü'l-Fârûk emîri'l-mü'minîn Ebî Ḥaḫş 'Ömer b. Ḥaṭṭâb ve aḳvâlühû 'alâ ebvâbi'l-'ilm.* Hz. Ömer'in Resûl-i Ekrem'den doğrudan rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden eser, müellifin Müsnedü's-Şeyḫayn adlı kitabının Hz. Ömer'in rivayetlerini içine alan kısmı olmalıdır (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, I-II, Dımaşk-Kahire 1411/1991; Mansûre 1412/1992).

4. *Tuḫfetü't-tâlib bi-ma'rifeti eḫâdîsi Muḫtaşari İbni'l-Ḥâcib.* İbnü'l-Hâcib'in Muḫtaşarü'l-muntekâ adlı eserindeki hadislerin tahrîci olup Abdülganî b. Humejd b. Mahmûd el-Kübeysî tarafından neşredilmiştir (Mekke 1406/1986).

5. *Tahrîcü eḫâdîsi edilleti't-Tenbîh.* Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fikhına dair muhtasar eserindeki hadislerin tahrîcine dair olan kitabın Muhammed İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından tahkik edildiği belirtilmektedir (Muhammed ez-Zuhaylî, s. 159).

6. *Aḫkâmü's-suğrâ (şagîr) fi'l-ḥadîs.* Müellif bu adla bir eser yazdığını bizzat ifade etmektedir (Ahmed Muhammed Şâkir, s. 202).

7. *el-Aḫkâmü'l-kebîr.* Hadis, tefsir ve hac bahsine kadar fikhî konulardan bahseden bir eser olup (el-Bidâye, III, 524) İbn Kesîr çeşitli kitaplarında buna atıfta bulunmuştur (Ahmed Muhammed Şâkir, s. 35, 202).

8. *Muḫtaşarü'l-Medḫal ilâ Kitâbi's-Sünen li'l-Beyḫakî.* Müellif, İbnü's-Salâh'ın 'Ulûmü'l-ḥadîs'ini ihtisar ettiği metotla Beyḫakî'nin el-Medḫal'ini de ihtisar ettiğini belirtmiştir (a.g.e., s. 17-19).

9. *el-Muḫaddimât.* Hadis ilimlerine dair olup müellif bu eserine de atıflarda bulunmuştur (a.g.e., s. 17-18, 97, 102).

10. *Şerhu Şaḫîhi'l-Buḫârî* (el-Bidâye, III, 3; XI, 33).

D) Fıkıh

1. *el-İctihâd fi talebi'l-cihâd.* Memlûkler'in Dımaşk nâibi Seyfeddin Mencek'in isteği üzerine Haçlılar'a karşı müslümanları cihada teşvik amacıyla yazılan eserde İbn Teymiyye'nin es-Siyâsetü's-şer'iyye'sinden istifade edilmiştir. İlk defa 1347'de (1928) yayımlanan eser daha sonra Abdullah Abdürrahîm Useylân (Riyad 1401/1981, 1402/1982, 1412/1992) ve Muhammed Zeynühüm (Kahire 1413/1993) tarafından neşredilmiştir.

2. *İrşâdü'l-faḫîh ilâ ma'rifeti edilleti't-Tenbîh* (nşr. Behcet Yûsuf Hamed Ebû't-Tayyib, Beyrut 1416/1996).

3. *Aḫkâmü't-Tenbîh.* İbn Kesîr'in ilk eseri olup Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'ine şerh mahiyetinde yazılmıştır. Müellif, bu eserinin hocası Burhâneddin el-Fezârî'nin takdirini kazandığını belirtir (a.g.e., XII, 125).

4. *Kitâbü's-Semâ'.* Mûsikinin hükmüne dairdir (Keşfü'z-zunûn, II, 1002; İbn Kesîr'in diğer eserleri için bk. Tuḫfetü't-tâlib, neşredenin girişi, s. 35-37; Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, s. 199-216; Muhammed ez-Zuhaylî, s. 150-183).

D. TEFSİRÜ'L-KUR'ÂNİ'L-AZÎM

Tefsir tarihinde Selefi ekolün temsilcilerinden olan İbn Kesîr'in Allah'ın kelâmının mânalarını ortaya koyma ve tefsir ilmini öğrenip öğretmenin âlimler üzerine farz olduğu düşüncesiyle kaleme aldığını belirttiği eser (I, 3) Tefsîru İbn Kesîr diye de bilinmekte ve rivayet tefsirleri arasında Taberî'nin Câmi'u'l-beyân'ından sonra en meşhur tefsir kabul edilmektedir (M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-

müfessirün, I, 236). Bazı âlimlerce kendi türünde eşsiz bir çalışma sayılan eser tefsir usulüne dair bir mukaddimeyle başlar. Müellifin, büyük ölçüde hocası Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin Muqaddimetü't-tefsir (Muqaddime fi uşûli't-tefsir) adlı risâlesinden iktibas ettiği mukaddime tefsirin gerekliliği, en güzel tefsir yöntemleri, re'y ile tefsirin cevazı gibi konulara temas edilir. Eserde yer alan ikinci bir mukaddime Kur'an'daki âyet, kelime ve harf sayısı, Kur'an'ın hizip ve cüzlere ayrılması, sûre ve âyet kelimelerinin anlamı, Kur'an'da Arapça dışında kelime bulunup bulunmadığı gibi konularla ilgili bilgilere yer verilir. Bu arada Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Sîbeveyhi, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Amr ed-Dânî, İbn Cerîr et-Taberî, Bâkılânî ve Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî gibi âlimlerin aynı konularla ilgili görüşlerinden faydalanılmıştır. İbn Kesîr'in kaynaklarının başında Taberî ve İbn Ebû Hâtim'in eserleri gelir. Müellif hemen her âyetin tefsirinde bu iki âlimden nakillerde bulunur. Ayrıca Mukâtil b. Süleyman, Zemahşerî, Ferrâ el-Begavî, İbn Atıyye, Fahreddin er-Râzî ve Kurtubî gibi müfessirlerin görüşlerine başvurur. Hadisler konusunda Kütüb-i Sitte müellifleri başta olmak üzere Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, İbn Ebû Şeybe, İbn Hibbân ve Hâkim en-Nisâbüri'den sıkça rivayet nakleder. Tarihle ilgili olarak İbn İshak, İbn Hişâm, Vâkıdî ve İzzeddin İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerinden yararlanır.

Rivayette sıhhat ölçüsünün esas alındığı eserde âyetler kısımlara bölünerek açıklanmış, âyetlerin mâna ve muhtevası hakkında kısa izahlar yapılmış, daha sonra bu âyetlerin Kur'an'ın bütünü içindeki anlamını belirlemek amacıyla diğer sûrelerdeki âyetlerle ilgisi kurulmuştur. İbn Kesîr'in eseri tefsirler arasında aynı konuda en fazla âyetin kaydedildiği bir çalışma olarak bilinmektedir (a.g.e., a.y.). Bunun ardından tefsir edilen âyetlerle ilgili Hz. Peygamber'den, sahâbe ve tâbiîn âlimlerinden gelen rivayetler aktarılmış, mevcut rivayetler arasında merfû olanlara öncelik verilmiştir. İbn Kesîr tefsirinin başta gelen özelliği rivayetler konusunda güvenilir olmasıdır. Hemen her âyetin tefsirinde gerek sebab-i nüzûl gerekse açıklama bağlamında çok sayıda rivayete yer verilmiş, bu rivayetler hem sübût hem delâlet açısından titiz bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu değerlendirmeler çerçevesinde İbn Kesîr bazı görüşleri kuvvetli, bazılarını zayıf kabul etmiş ve bu konudaki tercih sebeplerini açıkça belirtmiştir. Ayrıca belli âyet ve sûrelerin faziletine dair nakledilen rivayetler hususunda titiz davranmış, uydurma hadislere pek itibar etmemiştir. İbn Kesîr aynı titizliği İsrâiliyat konusunda da göstermiştir. İsrâiliyat'ı Kur'an ve Sünnet'e uygun olan, uydurma olduğu açıkça bilinen ve doğru olup olmadığı bilinmeyen rivayetler şeklinde üç grupta değerlendirmiş, muhtelif âyetlerin tefsirinde çok sayıda İsrâilî haber aktarmakla birlikte Kur'an ve Sünnet'e aykırı bilgiler içeren haberlerin kabul edilemeyeceğini özellikle belirtmiştir (M. Hüseyin ez-Zehbî, el-İsrâ'îliyyât, s. 133-134). Öte yandan mukaddime Ashâb-ı Kehf'in isimlerini, köpeklerinin rengini, Hz. Mûsâ'nın asâsının hangi ağaçtan yapıldığını söylemenin kimseye bir fayda sağlamayacağına dikkat etmiş, fakat Mâide sûresinin 12. âyetinde zikredilen on iki nakîbin isimlerini tek tek sayarak (II, 32) pek çok âyetin tefsirinde bu tür bilgileri aktarmakta sakınca görmemiştir. Eserin bir rivayet tefsiri olması sebebiyle âyetlerde dil bilgisi açıklamalarına nâdiren yer verilmiştir. Dille ilgili konularda genellikle Sîbeveyhi, Zeccâc, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın isimlerini zikreden müellif, bilhassa Mekkî sûrelerde yer alan garîb kelimelerin izahında daha çok İbn Abbas ve Mücâhid gibi sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin görüşlerine başvurmuş, bu arada sık sık Arap şii'yle istişhâdda bulunmuştur.

Fıkıhta Şâfi mezhebine mensup olan İbn Kesîr, fikhî konularda genellikle bu mezhebin görüşlerini tercih etmekle beraber zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerinin doğru olabileceğini dile getirerek mezhep taassubundan uzak olduğunu belirtmiş, yalnız Şîa'nın fikhî tercihleri için aynı tavrı ortaya

koymamış, bu mezhebi sert bir dille eleştirmiştir (II, 26). Fıkhî konularla ilgili ayrıntıları yer yer “mes’ele” başlığı altında zikretmiş, âyetlerden farklı hüküm çıkarmada kıraat farklılıklarının etkisine işaret bağlamında bazı şâz kıraatleri de zikretmiştir (I, 24-25, 548, 584). İbn Kesîr muhtemelen İbn Teymiyye’nin etkisiyle Hanbelî kelâmını benimsemiş, özellikle Allah’ın haberî ve fiilî sıfatlarıyla ilgili âyetleri genelde Selef akîdesine uygun biçimde yorumlamıştır. Meselâ arşa istivâya dair âyetin (el-A‘râf 7/54) tefsirinde hiçbir te’vile gidilmemesi gerektiğini, bu konuda Mâlik, Evzâî, Sevrî, Leys b. Sa’d, Şâfî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye gibi Selef âlimlerinin teşbih ve ta’fili reddeden görüşlerinin esas alınmasını istemiştir (II, 220, 499). Haberî sıfatlarla ilgili diğer bazı âyetlerde müteahhirîn Ehl-i sünnet kelâmcılarının te’vil anlayışını benimsemiş, bu çerçevede Mâide sûresinin 64. âyetinde Allah’a izâfe edilen “iki el” tabirini “ilâhî lutuf ve ihsanın bolluğu” şeklinde yorumlamıştır (II, 75). Ayrıca rû’yetullahla ilgili âyetlerin tefsirinde olduğu gibi yer yer Mu‘tezile’ye eleştiriler yöneltmiştir (II, 244).

İbn Kesîr tefsiri, erken dönemlere ait tefsir ve esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin sıhhatini tesbit açısından önemli bir eserdir. Bunun yanında nakle dayalı tefsir geleneğinin en belirgin özelliklerin arasında sayılan uydurma haberlerin çokluğu, İsrâiliyat ve rivayetlerdeki senedlerin hazfi gibi hususlardan büyük ölçüde uzak kaldığından klasik tefsirler arasında müstesna bir yere sahiptir. M. Reşîd Rızâ, tefsiri gerek Selef müfessirlerinden nakledilen rivayetlere önem verilmesi, gerek âyetlerin anlamlarını ve içerdikleri hükümleri açıklamaya özen gösterilmesi, gerekse pek çok müfessirin uzun uzadıya anlattığı i‘rab ve edebî sanatlarla Kur’an’ın gerçekten anlaşılmasına ve ondan ibret alınmasına hiçbir katkı sağlamayan diğer konulara yer vermekten kaçınılmış olması bakımından en meşhur tefsirlerden biri diye över (Mennâ‘ Halîl el-Kattân, s. 386-387). Kahire başta olmak üzere (1342, 1343-1347, 1390) Beyrut (1980, 1983, 1996), İstanbul (1984) ve Riyad’da (1418/1997) defalarca basılan eserin ilmî neşrini Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr. (I-VIII, Kahire 1971-1973), Tâhâ Abdürraûf Sa’d (Mansûre 1996), Hassân el-Cibâlî (Riyad 1999), Sâmi b. Muhammed es-Selâme (I-VIII, Riyad 1418/1997), Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. (Riyad 2004), Seyyid Muhammed Seyyid v.dğr. (I-VIII, Kahire 2005) gerçekleştirmiştir.

İbn Kesîr’in tefsiri üzerine birçok ihtisar çalışması yapılmıştır. Afifüddin Saîd b. Muhammed el-Kâzerûnî (el-Bedrû‘l-münîr el-mûlaḥḥaş min Tefsîri İbn Keşîr, Nuruosmaniye Ktp., nr. 384), Ahmed Muhammed Şâkir (‘Umdetü’t-tefsîr, Kahire 1956-57), Muhammed Ali es-Sâbûnî (I-III, Beyrut 1393/1973-1974, 1406/1987; Cidde 1406/1986; İstanbul, ts.), Muhammed Küreyyim Râcih (Beyrut 1983), Muhammed Nesîb er-Rifâî (Teysîrû‘l-‘aliyyi‘l-ḳadîr, Riyad 1407/1987), Muhammed Ahmed Ken‘ân (Fetḥu‘l-ḳadîr, I-V, Beyrut 1992), Safiyyürrahman el-Mübâreḳpûrî v.dğr. (el-Miṣbâhu‘l-münîr, I-X, Riyad 2000; bu muhtasar İngilizce, Fransızca ve Urduca gibi dillere çevrilmiştir), Ahmed Abdürrazîk Bekrî (v.dğr., I-III, Kahire 2001), Muhammed İbn Riyâd Ahmed es-Selefi (I-II, Riyad 2001), Muhammed Mûsâ Âlü Nasr (Küveyt 1426), Muhammed Süleyman el-Eşkar (I-III, Amman 2009) ve Nâsirüddin el-Elbânî ile Muhammed Sâlih el-Useymin’in (I-III, Kahire, ts.) muhtasarlari bunlar arasında sayılabilir. Yemenli Zeydî fakihî Behrân, İbn Kesîr’in tefsiriyle Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ını et-Tefsîrû‘l-kebîr adıyla bir araya getirmiştir (bk. BEHRÂN). Yûsuf Abdurrahman Mar‘aşlî ve iki arkadaşı tefsirde geçen hadisleri alfabetik olarak sıralamış ve Fihrisü eḥâdîşi tefsîri İbn Keşîr adıyla neşretmiştir (Beyrut 1406/1986). Eseri Eşref Ali Tehânevî (Diyûbend, ts.) ve Muhammed Jûnâgarhî (I-V, Lahor 2009) Urduca’ya, Hacı Bekir Karlıḡa ve Bedrettin Çetiner Türkçe’ye (Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri, I-XVI, İstanbul 1983-1988, 1993-1994), Muhammed Mehdî eş-Şerîf İngilizce’ye (The Exegesis of the

Grand Holy Qur'an, I-IV, Beyrut 2006) ve İsmet Kasumoviç I. cildi Boşnakça'ya (Sarajevo 2000) çevirmiştir.

İbn Kesir ve tefsiri hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmış olup başlıcaları şunlardır: Doktora tezleri: Muhammed Abduh Abdurrahman, Tahkîku ve tahricü ve dirâsetü ehâdîsi sûreti'l-Kehf min tefsîri İbn Keşîr (1404, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Ahmed Ömer Abdullah el-Gânî, İstidrâkâtü İbn Keşîr 'alâ İbn Cerîr fi tefsîrih (1405, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Roy Young Muhammad Mukhtar Curtis, Authentic Interpretation of Classical Islamic Texts: An Analysis of the Introduction of Ibn Kathir's 'Tafsir Al-Qur'an Al-Azim' (1989, University of Michigan); Gâlib Muhammed Hevâyiş, er-Rivâyâtü'l-müsne'de 'inde İbn Keşîr min kütüb bi't-tefâsîri'l-mefkûde (1994, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]); Muhammed b. Abdullah b. Sâlih el-Fâlih, Hayâtü İbn Keşîr ve menhecühû fi Tefsîri'l-Ḳur'âni'l-'azîm (1420, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd [Riyad]). Yüksek lisans tezleri: Muhammed Abduh Abdurrahman, Tahricü ehâdîsi sûreti'r-Ra'd min Tefsîri İbn Keşîr (1401, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Süleyman İbrâhim el-Lâhim, Menhecü İbn Keşîr fi't-tefsîr (1401, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd [Riyad]); Matâr Ahmed Müsfir, İbn Keşîr müfessiran (1402 Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]); Abdülkâdir Mansûr, Tercihât el-Hâfiz İbn Keşîr li-me'âni'l-âyât fi tefsîrihî 'arz ve dirâse (1407, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Muhammed b. İbrâhim Terâverî, Mevkıfû'l-İmâm İbn Keşîr mine'l-İsrâ'iliyyât fi dav'i tefsîrihî (1407, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Atik Aydın, İbn Kesir'in Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri (1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Abdülazîz b. Abdullah ez-Zîr, el-Hâfiz İbn Keşîr ve cühüdühû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl fi tefsîrihî (1418, Câmiatü'l-Melik Suûd [Riyad]); Hayrî Kadrî Eyyûb Mahmûd, Menhecü İbn Keşîr fi naqdî'l-merviyyât min hilâli tefsîrihî li'l-Ḳur'ân (1997, Kahire Üniversitesi); Abdullah Bayram, İbn Kesir'in Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm Adlı Eserinin İsrâiliyyât Açısından Değerlendirilmesi (1999, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Enes Sâlih Ahmed Rızâ, İhtiyârâtü'l-İmâm İbn Keşîr fi tefsîrihî (2000, Câmiatü Ümmüdermân el-İslâmiyye); Hasan Ergül, Rivâyet Tefsiri Açısından Taberî ve İbn Kesir Tefsirlerinin Mukayesesi (2004, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ramazan Şen, İbn Kesir Tefsirinde Hıristiyanlık (2006, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

محقق عن نسخة خطية كاملة ، وعن مطبوعة الشعب وأكثر من
عشر نسخ خطية أخرى يستوعب مجموعها التفسير كله .

تفسير القرآن العظيم

لِلْحَافِظِ

أبي الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي

(٧٠٠ - ٧٧٤ هـ)

تحقيق

سامي بن محمد السلامة

الجزء الثامن

الحديد - الناس

دار طبعة للنشر والتوزيع

تفسير سورة لإيلاف قريش

وهي مكية .

ذكر حديث غريب في فضلها : قال البيهقي في كتاب « الخلافيات » : حدثنا أبو عبد الله الحافظ ، حدثنا بكر بن محمد بن حمدان الصيرفي بمرو ، حدثنا أحمد بن عبيد الله النرسي (١) ، حدثنا يعقوب بن محمد الزهري ، حدثنا إبراهيم بن محمد بن ثابت بن شرحبيل ، حدثني عثمان بن عبد الله [بن] (٢) أبي عتيق ، عن سعيد بن عمرو بن جعدة بن هبيرة ، عن أبيه ، عن جدته أم هانئ بنت أبي طالب ؛ أن رسول الله ﷺ قال : « فضل الله قريشاً بسبع خلال : أنى منهم (٣) ، وأن النبوة فيهم ، والحجابه ، والسقاية فيهم ، وأن الله نصرهم على الفيل ، وأنهم عبدوا الله ، عز وجل ، عشر سنين لا يعبد غيرهم ، وأن الله أنزل فيهم سورة من القرآن » ثم تلاها رسول الله : ﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ . إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ . فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ . الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ ﴾ (٤) .

بسم الله الرحمن الرحيم

﴿ لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ (١) إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ (٢) فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ (٣) الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ (٤) ﴾ .

هذه السورة مفصولة عن التي قبلها في المصحف الإمام ، كتبوا بينهما سطر ﴿ بسم الله الرحمن الرحيم ﴾ وإن كانت متعلقة بما قبلها . كما صرح بذلك محمد بن إسحاق وعبد الرحمن بن زيد بن أسلم ؛ لأن المعنى عندهما : حبسنا عن مكة الفيل وأهلكنا أهله ﴿ لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ ﴾ أى : لائتلافهم واجتماعهم فى بلدهم آمنين .

وقيل : المراد بذلك ما كانوا يألّفونه من الرحلة فى الشتاء إلى اليمن ، وفى الصيف إلى الشام فى المتاجر وغير ذلك ، ثم يرجعون إلى بلدهم آمنين فى أسفارهم ؛ لعظمتهم عند الناس ، لكونهم سكان حرم الله ، فمن عرفهم احترّمهم ، بل من صوفى إليهم وسار معهم أمن بهم . هذا (٥) حالهم فى أسفارهم ورحلتهم فى شتائهم وصيفهم . وأما فى حال إقامتهم فى البلد ، فكما قال الله : ﴿ أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ ﴾ [العنكبوت: ٦٧] . ولهذا قال : ﴿ لِإِيْلَافِ قُرَيْشٍ . إِيْلَافِهِمْ ﴾ ، بدل من الأول ومفسر له . ولهذا قال : ﴿ إِيْلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ ﴾ .

(١) فى م ، أ ، هـ : « الزينى » وهو خطأ . (٢) زيادة من م ، أ . (٣) فى أ : « أنى فيهم » .

(٤) ورواه البيهقي فى مناقب الشافعى (٣٤/١) وهو فى المستدرک (٥٣٦/٢) وقال الحاكم : « صحيح الإسناد ولم يخرجاه » ، وتعقبه الذهبى

فقال : « فيه يعقوب بن محمد الزهري ضعيف ، وإبراهيم صاحب متاكر هذا أنكرها » وقد حسن الحافظ العراقى هذا الحديث .

وللشيخ ناصر الدين الألبانى مبحث حول هذا الحديث فى السلسلة الصحيحة برقم (١٩٤٤) ذهب إلى تحسينه ، والله أعلم .

(٥) فى م : « وهذا » .

وقال ابن جرير : الصواب أن « اللام » لام التعجب ، كأنه يقول : اعجبوا لإيلاف قريش ونعمتى عليهم فى ذلك . قال : وذلك لإجماع المسلمين على أنهما سورتان منفصلتان مستقلتان (١) .

ثم أرشدهم إلى شكر هذه النعمة العظيمة فقال : ﴿ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ ﴾ أى : فليوحده بالعبادة ، كما جعل لهم حرماً آمناً وبيتاً محرماً ، كما قال تعالى : ﴿ إِنَّمَا أَمْرُهُ أَنْ عَبَدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِى حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأَمْرُهُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴾ [النمل: ٩١] .

وقوله : ﴿ الَّذِى أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ ﴾ أى : هو رب البيت ، وهو الذى أطعمهم من جوع ، ﴿ وَأَمَّنَّهُمْ مِنْ خَوْفٍ ﴾ أى : تفضل عليهم بالأمن والرخص (٢) ، فليفرده بالعبادة وحده لا شريك له ، ولا يعبدوا من دونه صنماً ولا ندأ ولا وثناً . ولهذا من استجاب لهذا الأمر جمع الله له بين أمن الدنيا وأمن الآخرة ، ومن عصاه سلبها منه ، كما قال تعالى : ﴿ وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ . وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴾ [النحل: ١١٢، ١١٣] .

وقد قال ابن أبى حاتم : حدثنا عبد الله بن عمرو العَدَنى ، حدثنا قبيصة ، حدثنا سفيان ، عن ليث ، عن شهر بن حوشب ، عن أسماء بنت يزيد قالت : سمعت رسول الله ﷺ يقول : « ويل أمكم ، قريش ، لإيلاف قريش » (٣) . ثم قال :

حدثنا أبى ، حدثنا المؤمل بن الفضل الحرانى ، حدثنا عيسى - يعنى ابن يونس - عن عبيد الله ابن أبى زياد ، عن شهر بن حوشب ، عن أسامة بن زيد قال : سمعت رسول الله ﷺ يقول : « لإيلاف قريش إيلافهم رحلة الشتاء والصيف . ويحكم يا معشر قريش ، اعبدوا رب هذا البيت الذى أطعكم من جوع وأمّنكم من خوف » .

هكذا رأيت عن أسامة بن زيد ، وصوابه عن أسماء بنت يزيد بن السكن ، أم سلمة الأنصارية ، رضى الله عنها (٤) . فلعله وقع غلط فى النسخة أو فى أصل الرواية ، والله أعلم .

آخر تفسير سورة « لإيلاف قريش »

(١) تفسير الطبرى (١٩٨/٣٠) .

(٢) فى أ : « والترخص » .

(٣) ورواه الطبرانى فى المعجم الكبير (١٧٨، ١٧٧/٢٤) من طريق قبيصة بن عقبة ، عن سفيان ، به .

(٤) وكذا فى رواية الإمام أحمد فى المسند (٤٦٠/٦) عن على بن يحيى ، عن عيسى بن يونس ، عن عبد الله بن أبى زياد ، عن شهر بن حوشب ، عن أسماء بنت يزيد عن النبي ﷺ .

VIII. HAFTA

Ara Sınav / Değerlendirme

IX. HAFTA 8. DERS	el-Mahallî (ö. 864/1459)- es-Süyûtî (ö. 911/1505) Tefsîru'l-Celâleyn	Nebe Suresi Tefsîri
----------------------	---	---------------------

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. “Celâleyn” isminin nereden geldiğini biliyor musunuz? Tefsîr-i Celâleyn denilmesinin sebebi nedir?
2. Celaluddin el-Mahallî ve Celaluddin es-Suyûtî'nin yaşadığı dönem, coğrafi mekan ve birbiriyle alakalarının ne olduğunu biliyor musunuz?
3. Celâleyn denilen iki alim hangi devlet/hilâfet döneminde yaşamıştır? Bunun tefsirlerine bir etkisi var mıdır?
4. Tefsîr-i Celâleyn'in temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
5. Daha önce Tefsîr-i Celâleyn gördünüz veya okudunuz mu? Osmanlı medreselerinde bu eserin sıkça okutulmasının sebebi sizce ne olabilir?

B. Mahallî (ö. 864/1459)- Suyûtî'nin (ö. 911/1505) Hayatları

1. MAHALLÎ (المحلي)

Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî (ö. 864/1459) Şâfiî fakih ve müfessir.

1 Şevval 791 (23 Eylül 1389) tarihinde Kahire'de doğdu ve orada yaşadı. İbnü'l-İmâd'a göre Teftâzân Arapları'ndandır (Şezerât, VII, 303). Aslen Nil nehrinin Dimyat kolunun batısındaki Mahalletülkübrâ'dan olan aile fertleri Mahallî nisbesiyle anılır. İlk eğitimini babasından ve dedesinden alan Mahallî büyük bir ilmî gelişmenin yaşandığı Kahire'de Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî âlimlerinin ders ve sohbet halkalarına katıldı. Demîrî, Akfehî, Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa, İbnü'l-İrâkî, Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî, Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedreddin Mahmûd el-Aksarâyî, Nâsirüddin b. Enes el-Mısırî gibi şahsiyetlerden tefsir, fıkıh ve usulü, kelâm, Arap dili ve edebiyatı, mantık dersleri aldı. Tefsir ve usulü'd-dîn gibi konularda Bisâtî'nin yanında yetişti. Hâfızasının zayıflığına rağmen sahip olduğu üstün zekâ ve muhakeme gücüyle sivrilerek bu ilimlerde eser verecek düzeye erişti ve döneminin önde gelen âlimleri arasında yer aldı. Geçimini baba mesleği olan kumaş ticaretiyle sağlayan Mahallî dükkânını vekiline bırakarak kendini tadrîs ve telif faaliyetlerine verdi. 844 (1440) yılından itibaren Berkûkıyye ve muhtemelen 852'den (1448) sonra İbn Hacer el-Askalânî'nin yerine Müeyyediyye Medresesi'nde fıkıh okuttu. Devlet erkânından uzak duran âlim, el-Melikü'z-Zâhir Çakmak döneminde yapılan başkadılık teklifini kabul etmedi. Mahallî'ye Kahire dışından ders ve kitaplarının rivayeti için icâzet almaya, fetva sormaya ve ziyarete gelenler olurdu. Talebeleri arasında Cerrâî, Burhâneddin İbn Ebû Şerîf, Kalesâdî, Necmeddin İbn Kâdî Aclûn, Takıyyüddin İbn Kâdî Aclûn, Şemseddin es-Şehâvî ve Celâleddin es-Süyûtî gibi şahıslar bulunmaktadır. Eserleri güzel tertip edilmiş ve kısa, özlü, anlaşılır ve güvenilir olmaları bakımından büyük rağbet görmüştür. Yardım sever, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkere önem veren, gösterişten uzak bir âlim olan Mahallî 1 Muharrem 864 (28 Ekim 1459) tarihinde vefat etti ve Kahire'de Bâbünnasr dışındaki aile kabristanına defnedildi.

Eserleri:

1. *Tefsîru'l-Celâleyn**. Celâleddin es-Süyûtî tarafından tamamlandığı için bu isimle anılan eserin ilki Delhi'de (1211/1796) olmak üzere birçok baskısı yapılmıştır.

2. *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmi'*. Tâceddin es-Sübkî'nin usûl-i fıkha dair eserinin en güzel şerhlerinden biri olup metinle ve hâşiyeleriyle birlikte defalarca basılmış (meselâ bk. Bulak 1285, 1287; Kahire 1308), eser üzerine birçok âlim tarafından hâşiye yazılmıştır (bk. CEM'U'L-CEVÂMÎ').

3. *Şerhu'l-Varakât fi 'ilmi uşûli'l-fıkḥ* (Kahire 1329, 1344, 1938, 1374/1955; Riyad 1417/1996). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin el-Varakât adlı eserinin şerhi olup İbn Kâsım el-Abbâdî (Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Varakât, Karâfi'nin Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi'ḥtişâri'l-Maḥşûl adlı eserinin kenarında, Kahire 1307; eş-Şerhu'l-kebîr 'ale'l-Varakât, nşr. Seyyid Abdülazîz - Abdullah Rebî', I-II, Riyad-Cidde 1416/1995) ve Ahmed b. Muhammed el-Bennâ (Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Maḥallî 'ale'l-Varakât, Kahire 1303, 1326, 1332, 1342) gibi âlimler tarafından yapılmış hâşiyeleri vardır. Hattâb'ın el-Varakât şerhi de (Kahire 1369/1950, Letâ'ifü'l-işârât'ın kenarında) Mahallî'nin şerhinin hâşiyesi mahiyetindedir.

4. *Kenzü'r-râğibîn fi şerhi Minhâci't-tâlibîn*. Nevevî'nin Şâfiî fıkḥına dair meşhur eserinin şerhi olup (Kahire 1283) Kalyûbî (I-II, Mekke 1305), Şehâbeddin Ahmed Amîre el-Burullusî (I-II, Kahire 1283; Kalyûbî'ninkiyle birlikte, I-IV, Kahire 1306, 1318, 1327) ve Nüreddin el-Halebî gibi âlimler tarafından hâşiyeleri yapılmıştır.

5. *Şerhu'l-Kavâ'id li'bni Hişâm*. İbn Hişâm en-Nahvî'nin el-İ'râb 'an kavâ'id-i'l-i'râb'ının tamamlanmamış bir şerhidir.

6. *el-Envârü'l-muḍiyye fi medḥi Hayri'l-beriyye*. Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin Kaşîdetü'l-bürde'sinin şerhi olup Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî tarafından üzerine Hâşiye 'alâ şerhi'l-Bürde adıyla bir hâşiye yazılmıştır.

7. *Şerhu'l-Bürde (Şerhu Bânet Sü'âd)*. Kâ'b b. Zühayr'ın Kaşîdetü'l-bürde'sinin şerhidir.

8. *Kenzü'z-zehâ'ir*. Takıyyüddin es-Sübkî'nin et-Tâ'iyye'sinin şerhi olup eksik kalan eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Beyazıt, nr. 1081).

Kaynaklarda adı geçmeyen şu eserler de kütüphane kataloglarında Mahallî'ye nisbet edilmektedir: et-Ṭıbbü'n-nebevî (İbn Kayyim el-Cevziyye'nin aynı adlı eserinin muhtasarıdır); Şerhu Lâmiyyeti'l-'Acem (Tuğrâî'nin Lâmiyyeti'l-'Acem'inin şerhidir); Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Beyzâvî (Tamamlanamayan eserin Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur; Bayezid, nr. 7953); Risâle fi'l-kırâ'ât; Muḥtaşarü'l-Hüda'n-Nebeviyye (İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait eserin muhtasarıdır). Mahallî'nin bunlardan başka tamamlanmamış bazı eserleri de vardır (Süyûtî, I, 444).⁴

2. SÜYÛTÎ (السيوطي)

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî **es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505): Tefsir, hadis, fıkḥ, Arap dili ve edebiyatı âlimi.**

Suyûtî çok yönlü bir alim olduğu için İslam Ansiklopedisinde 4 ayrı açıdan incelenmiştir.

¼: **HALİT ÖZKAN / Hayatı ve Hadisçiliği:** 1 Receb 849'da (3 Ekim 1445) Kahire'de doğdu. Ataları Orta Mısır'daki Asyût'ta yaşadığı için Süyûtî denilmiştir.

2/4: **M. SUAT MERTOĞLU / Kur'an İlimleri:** Süyûtî'nin, tefsir ile olan alakasını ve bu konudaki çalışmalarını inceler.

⁴ Şükrü Arslan'a ait olan bu madde ilk olarak 2003 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 27. cildinde, 326-327 numaralı sayfalarda yer almıştır.

¾: **SEDAT ŞENSOY / Arap Dili ve Edebiyatı:** Süyûtî'nin Arap Dili ve Edebiyatı alanındaki çalışmalarını konu edinir.

4/4: **SALİH SABRİ YAVUZ/ Akâid ve Kelâm:** Süyûtî'nin akâid ve kelâm alanındaki çalışmaları ile çeşitli kitap ve risâlelere dair bilgiler içerir.

1. Hayatı ve Hadisçiliği (HALİT ÖZKAN)

1 Receb 849'da (3 Ekim 1445) Kahire'de doğdu. Ataları Orta Mısır'daki Asyût'ta yaşadığı için Süyûtî, büyük dedelerinden biri Asyût'a gelmeden önce Bağdat'ın Hudayriye mahallesinde bulunduğu Hudayrî nisbeleriyle anılır. Asyût'a ilk yerleşen büyük dedesi Hümâmüddin bir sûfî olup buradaki kabri halen ziyaretgâhtır. Babası Kemâleddin Ebû Bekir Asyût'ta doğmuş, Kahire'de İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimlerin talebesi olmuş, vâizlik yanında Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh'ın hususi imamlığını yapmış, bir dönem Kahire kadılığına vekâlet etmiş, şerh, ta'lik ve hâşiye türünden eserler yazmıştır. Oğlunun da ilimle uğraşmasını istediğinden İbn Hacer'in derslerine giderken onu da götürmüş, Süyûtî henüz beş yaşlarında iken vefat edeceğini hissedince oğlunu medresedeki arkadaşlarına emanet etmiştir. Süyûtî'nin önemli iki hâmisinden biri İbnü'l-Hümâm, diğeri hocası Celâleddin el-Mahallî'dir. Annesinin Türk veya Çerkez asıllı bir câriye olduğu belirtilir. Eşi ve çocukları hakkında bilgi yoktur; sadece oğlu Ziyâeddin Muhammed'i Şümünnî'nin derslerine götürdüğü bilinmektedir.

Tahsil hayatına Kur'an öğrenerek başlayan Süyûtî, Cemmâilî'nin *'Umdetü'l-ahkâm'*ını, Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn'*ini, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye'*sini ve Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüşûl'*ünü ezberledi. 864'te (1460) Sâlih b. Ömer el-Bulkînî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî gibi hocalara ilk üç kitabı arzetti; iki yıl sonra da Şemseddin es-Sîrâmî'den Arapça okutmak için icâzet aldı. 1460'tan itibaren Şehâbeddin eş-Şârimî'nin ferâiz derslerine katıldıysa da hocasının vefatı üzerine bu dersler yarım kaldı. Şeyhûniyye Hankahı'nın imamı Şemseddin Muhammed b. Mûsâ el-Hanefî'den *Şahîh-i Müslim'*in tamamına yakınına, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ'* adlı eserini ve önceden ezberlediği İbn Mâlik'in *el-Elfiyye'*sini okudu. Arap dili ve edebiyatına ağırlık verdiği ve Arapça ile ilgili birçok kitap okuduğunu belirttiği bu dönemde en çok faydalandığı hocalarından biri, Şeyhûniyye Kütüphanesi görevlisi Şemseddin Muhammed b. Sa'd b. Halîl el-Merzûbânî el-Hanefî'dir. Süyûtî gençlik döneminde çoğu Arap diline ait bazı kitaplara ve meselelere dair şerh, hâşiye vb. eserler yazmış, fakat daha sonra bunları imha etmiştir (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 67-68). 865 (1461) yılında kendisine büyük hayranlık duyduğu hocası Kâdîkudât Sâlih b. Ömer el-Bulkînî'nin fıkıh derslerine katıldı. Aynı yıl *Şerhu'l-isti'âze ve'l-besmele* ile *Şerhu'l-Havkale ve'l-hay'ale* adlı eserlerini kaleme aldı ve hocası Bulkînî her iki eser için birer takriz yazdı. Acemi işi gördüğü bu iki eserini diğer çalışmalarıyla birlikte imha etmemesine gerekçe olarak hocasının hattıyla yazılan takrizleri gösterdi. Bulkînî'den fetva verme ve ders okutma hususunda icâzet aldı (866/1462) ve hocasının da hazır bulunduğu ilk dersini 9 Zilkade 867'de (26 Temmuz 1463) Şeyhu Camii'nde verdi. Bulkînî'nin ölümüne kadar onun derslerine katılmaya devam etti. Süyûtî'nin hocaları arasında Kâdîkudât İzzeddin el-Kinânî, Abdülazîz b. Muhammed el-Mikâtî ve Seyfeddin İbn

Kutluboğa da vardır. Fakat onun bu dönemdeki asıl önemli hocaları, on dört yıl boyunca kendisinden her gün yeni bir şey öğrendiğini söylediği ve “ikinci babam” dediği (*Buğyetü'l-vu'ât*, I, 118) Kâfiyeci ile 1463-1467 yılları arasında derslerini takip ettiği Şümünnî'dir. Kâfiyeci'den tefsir, hadis, fıkıh usulü, hadis usulü, Arap edebiyatı gibi alanlarda faydalandı, çeşitli ilimleri okutmak üzere icâzet aldı. Kâfiyeci, kelâmıla ilgili *Envârü's-sa'âde* adlı kitabına şerh yazması konusunda ısrar ettiği halde Süyûtî bu ilme ilgi duymadığı için hocasına olumsuz cevap verdi (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 76). *Cem'u'l-cevâmi'* ve *Şerhu'l-Elfiyye* gibi eserlerine takrizler yazan Şümünnî'den (*Buğyetü'l-vu'ât*, I, 377; *el-Müncem*, s. 87) hadis, Arap dili ve edebiyatı konularında faydalandı ve hocalarından rivayet ettiği hadislerin fihristini çıkardı. Süyûtî'nin müderris sıfatını kazandığı 867'den (1463) bir yıl sonra giriştiği hadis tahammül faaliyeti çok uzun sürmedi. Muteber hocaların vefatından önce onlardan dirâyete dair bilgi edinmeyi hadis semâ etmekten daha önemli saydı, ancak bu hocalardan hadis semâ etmekten de vazgeçmedi. Tamamını veya bir kısmını hocalarından dinlediği kitapların listesi sayfalarca uzamakta (*et-Teḥaddüs*, s. 39-42, 249-251), hadis hocaları hakkında yazdığı eserlerin en önemlisi olan *el-Müncem fi'l-mu'cem*'de üç tabaka halinde zikrettiği hocalarının sayısı 195'i bulmaktadır.

Süyûtî 869'daki (1465) hac yolculuğu dışında Mısır'dan hiç ayrılmadı. Dâvûdî'ye dayanarak 873'te (1469) ikinci defa hacca gittiği söylenirse de (Sartain, s. 40) başka kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur. Hac yolculuğu ve Mekke'deki ikameti sırasında geçen olayları, karşılaştığı hocaları ve çeşitli edebî konuları *en-Naḥletü'z-zekiyye fi'r-riḥleti'l-Mekkiyye* ve *en-Nefḥatü'l-miskiyye ve't-tuḥfetü'l-Mekkiyye* adlı eserlerinde anlattı. 870 yılı Receb ayından (Şubat-Mart 1466) başlayarak Dimyat ve İskenderiye çevresinde yaklaşık üç aylık bir gezi yaptı, *el-İḡtibât fi'r-riḥle ile'l-İskenderiyye* ve *Dimyât yâhud Kaṭfû'z-zehr fi riḥleti şehri*'de bu seyahatlerindeki gözlemlerini yazdı. Gittiği yerlerde o güne kadar telif ettiği *Şerhu'l-Elfiyye* gibi eserlerini, âli isnadlı rivayetlerinden oluşan *Uşâriyyât*'ını ve *Nürü'l-ḥadıka* gibi manzumelerini, ayrıca Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâḥih*'i ile Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ'* adlı eserini nakletti, akranlarına ve yaşça kendisinden büyük âlimlere icâzet verdi. İbn Hacer'in vefatıyla yirmi yıl kadar kesintiye uğradığını söylediği hadis imlâ meclislerini (*et-Teḥaddüs*, s. 88) 872 (1467-68) yılında yeniden başlattı, fakat veba salgını yüzünden derslerine zaman zaman ara verdi. 877'de (1472) Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis hocalığına tayin edildi.

875'te (1470) Berkuk Türbesi şeyhliği yapan Süyûtî, 1486-1500 yıllarında dönemin en büyük hankahı olan Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine getirildi. Bu görevinin son yılları devlet idarecileriyle ilişkileri açısından sıkıntılı geçti. Bu konudaki görüşlerini ifade etmek için *Mâ ravâhü'l-esâfîn fi'ademi'l-mecî' ile's-selâfîn* ve *er-Risâletü's-sultâniyye* gibi eserlerini kaleme aldı (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 159-164). Özellikle büyük dedesi Hümâmüddin'in etkisiyle tasavvufa meylecti. Başında bulunduğu hankahın imkânlarının sûfilikle ilgisi olmayan kişilerce kötüye kullanılmasını engellemek için birtakım girişimlerde bulundu. 903 (1497-98) yılında hankah mensuplarının devletten aldıkları tahsisatın yerinde harcanmadığı gerekçesiyle kesilmesini talep etmesi büyük tepkiyle karşılandı, dövülmesine, hatta ölümle tehdit edilmesine

yol açtı. Süyûtî, üç yıl daha sürdürdüğü bu görevinden kendisini öldürmek isteyen Tomanbay'ın 906'da (1501) tahta geçmesi üzerine ayrıldı ve birkaç ay saklanmak zorunda kaldı (Hammûde, s. 113). Daha önce Süyûtî bütün yargı teşkilâtını yönetme yetkisiyle donatılmış bir makama tayin edilmişti; 902 (1496-97) yılında onun talebiyle Halife Mütevekkil-Alellah, Mısır yanında diğer bütün İslâm ülkelerindeki yargı teşkilâtından sorumlu bir makam ihdas edip kendisini bu göreve getirmişti (tayin kararının metni için bk. Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 173-174). Dört mezhebin kâdılkudâtlarına hükmetme yetkisi veren bu tayin, yargı çevrelerinde şiddetli tepkilere sebep oldu ve halife, sultanın yetkilerine tecavüz ettiği iddiaları üzerine bu karardan döndüğünü ilân etti. Bazı araştırmacılar Süyûtî'nin o dönemde Şâfiî kâdılkudâtı olan, kendisinden yaşça büyük ve toplumda saygın bir yeri bulunan Zekeriyâ el-Ensârî ile rekabete girmek yerine böyle bir yol seçtiğini, Eyyübîler zamanında İbn Bintü'l-Eaz tarafından yürütülen buna benzer bir görev bulunduğunu ileri sürerek halifeyi ikna ettiğini belirtir (Hammûde, s. 110-111). Hayatının belirli bir safhasından sonra öğretim faaliyetlerini asgariye indirdiği, ayrıca Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine tayin edildiği ve telif çalışmalarına ağırlık verdiği için çok fazla talebesi olmayan Süyûtî'den Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, Abdülkâdir b. Muhammed eş-Şâzelî, İbn İyâs, Şemseddin İbn Tolun, Zeynüddin İbnü's-Şemmâ', Hasan b. Ali el-Kaymerî, Ebü'l-Hasan el-Menûfî, kıraat âlimi Sirâceddin en-Neşşâr, Şemseddin eş-Şâmî ve Alkamî gibi şahsiyetler ders almıştır.

Süyûtî, hayatının son beş yılını inzivada geçirdiği Nil üzerindeki Ravza adasında 19 Cemâziyelevvel 911'de (18 Ekim 1505) vefat etti ve babasının Bâbülkârâfe dışında bulunan kabrinin yanına defnedildi. Annesi tarafından üzerine küçük bir türbe yaptırılan ve zamanla ziyaretgâh durumuna gelen kabrinin etrafı 945 (1538) yılında düzenlendi. Asyût'ta Süyûtî'ye nisbet edilen kabir muhtemelen kendisinin bir ziyaretgâh olduğunu söylediği (*et-Teħaddüs*, s. 5) dedesi Hümâmüddin'e aittir. Süyûtî'nin mirasıyla ve sağlığında vakfettiği kitaplarıyla annesi ilgilenmiş, bu kitaplar Osmanlılar'ın Mısır'ı fethi sırasında Ezher Camii'ne götürülmüştür. Kendi eserleri dışındaki bazı kitapları ise aralarında Hanefî fakihî İbnü's-Şihne'nin de bulunduğu kişiler tarafından satın alınmıştır (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 261-262).

Süyûtî'nin çağdaşlarıyla girdiği tartışmalar meşhurdur. Öğrencilik döneminden başlayıp 906'da (1500) inzivaya çekilmesine kadar devam eden bu tartışmalara genellikle bir eleştiriye cevap vermesi, bir görüş veya fetvayı reddetmesi dolayısıyla girmiştir. Çeşitli ilimlere dair meseleler veya intihal suçlamaları yüzünden cereyan eden bu tartışmaların asıl sebebi Süyûtî'nin çağdaşlarını ilmî açıdan hafife alması (Sehâvî, IV, 69) ve onları cehaletle suçlamasıdır. Kendini IX. (XVI.) yüzyılda fıkıh, hadis ve dil ilimlerinde mutlak müctehid seviyesine ulaşan tek kişi ve müceddid olarak kabul eden Süyûtî herkesin ilimde kendisine ihtiyaç duyduğunu belirtmiş (*el-Hâvî*, II, 248; *Ṭarzü'l-îmâme*, II, 687, 696, 782; *ed-Deverânü'l-felekî*, I, 409, 419; *el-Küllâciyye*, II, 958-960, 969), başkalarının hatalarını eleştirmekten geri durmamıştır. Bir müctehidin mantık ve kelâm bilmesinin şart olmadığını (*Takrîrü'l-istinâd*, s. 49-50), bütün âlimlerin hata ettiği sırada tek başına doğru görüşü bulabileceğini iddia etmiş (*er-Red*, s. 169), bu tür iddiaları yüzünden başına gelenleri Hz.

Peygamber'in peygamberliğini ilân ettiği zaman çektiği sıkıntılara benzetmiştir (*Tarzü'l-îmâme*, II, 691). Fıkıhta mutlak müctehid sayıldığını söylemesine rağmen mutlak müctehidin müstakil müctehidle aynı mânaya gelmediğine dikkat çekerek fikhî konularda Şâfiî mezhebine mensup bulunmakla birlikte Şâfiî'nin mukallidi değil ictihadında onun yöntemini benimseyen mutlak bir müctehid olduğunu söylemiştir. Bu sebeple fetvalarında Şâfiî'nin meşhur görüşünü benimsemediği yerlerde ya onun veya ashabının diğer bir kavlini esas almış, nâdiren mezhebin dışına çıkmıştır (*et-Tehaddüs*, s. 90, 205; *er-Red*, s. 112-116).

Onun en meşhur muhalifleri, çağdaşları hakkındaki övgü ve yergilerinde çoğu zaman aşırıya kaçan hadis âlimi Şemseddin es-Sehâvî, Hanefî fakihî İbnü'l-Kerekî, Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî, Şemseddin el-Bânî ve Buhârî şârihi Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'dir. Süyûtî'nin özellikle Sehâvî ile anlaşmazlıklarında İbn Hacer'le ilişkileri merkezi konumdadır. İbn Hacer'in ardından hadis ilminde en önemli isim olduğunu iddia eden Süyûtî, dönemin ileri gelen hadis hâfızlarını küçümseyen Sehâvî'nin bu tavırlarına son verdiğini söylemekte (*Tarzü'l-îmâme*, II, 766-767), Sehâvî ise İbn Hacer'in vefatından yirmi yıl sonra hadis imlâ meclislerini yeniden başlattığını söyleyen Süyûtî'nin bu iddiasını asılsız saymakta, aynı zamanda onu kendisinin ve İbn Hacer'in eserlerinden intihal yapmakla suçlamaktadır (*ed-Đav'ü'l-lâmi'*, IV, 68; Süyûtî, *Şâhibü seyf*, I, 562). Sehâvî, İbn Hacer'in ölümünün ardından 870 (1465-66) yılına kadar elli dokuz hafta hadis imlâ ettiğine göre (Ayderûsî, s. 19-20) bu konuda haklı sayılabilir. Ancak Süyûtî'nin *Şâhibü seyf 'alâ şâhibi hayf*'ta ve *el-Kâvî*'de delilleriyle verdiği cevaplar, hakkında yapılan intihal suçlamasının isabetli olmadığını göstermektedir. Sehâvî'ye göre Süyûtî hocaların derslerini yeterince takip etmediği ve bilgisini kitaplardan elde ettiği için muhakkik sayılmamalıdır. Ayrıca İbn Hacer'in başında bulunduğu Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki kitapları çok iyi bildiğinden, başkalarının muhtevasından haberdar olmadığı bazı eserleri kendisine nisbet etmiştir. Nitekim onun *Lübâbü'n-nükûl*, *'Aynü'l-işâbe*, *en-Nüketü'l-bedî'ât*, *el-Medrec ile'l-müdrec*, *Tezkiretü'l-mü'tesî*, *Tuhfetü'n-nâbih*, *Mâ revâhü'l-vâ'ûn*, *el-Esâs fî menâkıbi Beni'l-'Abbâs*, *Cüz' fî esmâ'i'l-mü'dellisîn*, *Keşfü'n-nikâb 'ani'l-elkâb*, *Neşrü'l-'abîr* gibi kitapları aslında İbn Hacer'den yapılmış intihallerdir (*ed-Đav'ü'l-lâmi'*, IV, 68). Bu suçlamaları kabul etmeyen Süyûtî, Sehâvî'yi avam tabakasından ve cahil şeyhlerden çokça hadis aldığı için kınamış, ona ait zannedilen hadis kitaplarının çoğunun hocası İbn Hacer'in terekesinden elde edilen müsveddelerden yazıldığını söylemiştir (*el-Kâvî*, II, 948-949).

Sehâvî, Süyûtî'nin Mahmûdiyye Kütüphanesi'ni çok iyi bildiğini ve çok çabuk eser telif ettiğini söyler. Süyûtî de Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden istifade ettiğini (*et-Tehaddüs*, s. 165) ve İbn Hacer'in yaptığı bu kütüphanedeki 4000 kitaba ait alfabetik fihristi (*DİA*, XIX, 515) gördüğünü söylemekte (*el-Kâvî*, II, 950), hatta vakfiyesine aykırı olduğu halde buradan dışarıya kitap çıkardığı bilinmektedir. Süyûtî bunu meşrû göstermek için *Bezlü'l-mechûd fî hizâneti Maḥmûd* adıyla bir risâle telif etmiştir (nşr. Fuâd Seyyid, *MMMA*, IV/1 [1958], s. 125-136). Kendisi çok kolay kitap yazmasının sebebinin açıklarken eserlerin muhtevasını iyi tanıdığını, hangi bilgiyi nereden elde edeceğini bildiğini söylemiş; nitekim *Hüsnu'l-muḥâdara*, *el-*

Câmi 'u's-şagîr, *Buğyetü'l-vu'ât*, *el-İtkân* ve diğer birçok eserinde kaynakları zikretmiş, hatta *et-Ta'rif bi-âdâbi't-te'lif*, *el-Fâriķ beyne'l-muşannif ve's-sâriķ* gibi risâleler yazmıştır. İntihal hususunda kesin bir hükme varabilmek için bir yandan o dönemin telif tarzının dikkate alınması (bu konuda bir açıklama için bk. Şevkânî, I, 333), bir yandan da Süyûtî'nin eserleriyle başka müelliflere ait eserlerin karşılaştırılması gerekir. Nitekim bu tür çalışmalar Süyûtî'nin olduğu zannedilen bazı kitapların başka müelliflere aidiyetini gösterdiği gibi (Adnân Dervîş, XIII/51 [1993], s. 90 vd.; Abdülilâh Nebhân, XV/57 [1994], s. 89-90) ona nisbet edilen bazı kitapların da başkaları tarafından telif edilmiş olması muhtemeldir (Derûbî, XXVII/64 [2003], s. 47-49). Meselâ Şâzelî, hocası Süyûtî'nin kitaplarından yapacağı derlemeleri ona nisbet ederek yaygınlaştırma konusunda kendisinden izin aldığını söylemektedir ki (*Behcetü'l-âbidîn*, s. 280) Şâzelî'nin neşretmiş olması muhtemel bu tür kitapların Süyûtî'ye ait zannedilmesi mümkündür. Sehâvî'nin Süyûtî hakkındaki eleştirilerini bazan acımasızca dile getirdiği *ed-Đav'ü'l-lâmi'ine* karşılık Süyûtî *el-Kâvî fi Târîhi's-Sehâvî*'yi telif etmiş, Sehâvî de buna cevap olarak *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*'i yazmıştır (*Şerhu Maķâmât*, neşredenin girişi, I, 63). Süyûtî'nin Kastallânî ile tartışmasının konusu ise Kastallânî'nin onun *el-Mu'cizât*, *el-Hasâ'îşü'l-kübrâ*, *Ṭayyü'l-lisân* ve *Mesâlikü'l-ḥunefâ' fi vâlideyi'l-Muştafâ* adlı kitaplarından intihal yapmış olmasıdır. Uzun süren tartışmalar sonunda Kastallânî bu eleştirileri kabul ederek kendisinden özür dilemiştir. Süyûtî bu konunun ayrıntılarını *el-Fâriķ beyne'l-muşannif ve's-sâriķ* ve *Şâhibü seyf* adlı eserlerinde anlatmaktadır.

Süyûtî'nin bu tartışmalar vesilesiyle kaleme aldığı bazı eserlerin yazılış tarihleri tesbit edilebilmekte, bu tür bilgiler, kendisinin kırk yaşından sonra uzlete çekildiği görüşünün (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 158; İbnü'l-İmâd, X, 76) gerçeği yansıtmadığını, Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine getirildiği 891 (1486) yılından sonra fetva vermeye ve ders okutmaya devam ettiğini göstermektedir (*el-İstinşâr*, I, 226). Buna göre ders okutmaktan ve fetva vermekten tamamen vazgeçmesinin gerekçelerini açıkladığı *el-Maķâmetü'l-lü'lü'yye*'yi kırk yaşında yazmış olması mümkün görülse de bu kesin değildir. Zira kendisinin yahut başkalarının fetvalarıyla ilgili bazı eserlerini 894, 897 (1492), 898, 900 yıllarında kaleme aldığı bilinmektedir (*Şerhu Maķâmât*, neşredenin girişi, I, 84-85). Ayrıca halkın meseleleriyle ilgilenmemeyi gerektirecek bir inziva anlayışı, onun yıllarca sürdürdüğü müceddidlik iddiasına da uymamaktadır. Vakit kaybı olarak gördüğü tartışmalardan vazgeçerek (*Ṭarzü'l-imâme*, II, 708) tam anlamıyla uzlete çekilip kendini telife adanması 906 (1500) yılından sonradır (Hammûde, s. 106, 116).

Hadis İlimindeki Yeri.

Süyûtî, İbn Hacer el-Askalânî'den hemen sonraki dönemde hadis ilmini temsil eden birkaç önemli şahsiyetten biridir. Hayatının bazı devirlerinde hadis hocalığı yapmış, daha çok hadis alanında eser vermiştir. Hadis ilminde mutlak müctehid sayılmanın hâfızlık makamına erişmekle mümkün olduğunu söyleyen Süyûtî kendisinin 200.000 hadis ezberlediğini (*a.g.e.*, s. 146; ayrıca bk. İbnü'l-İmâd, X, 76) ve bu ilimde müctehidliğe ulaştığını ifade etmiştir (*et-Tehaddüs*, s. 205). Yaşadığı dönemde kendisinden başka hadis hâfızının bulunmadığını ileri sürmekteyse de (*Ṭarzü'l- 'imâme*, II, 688) diğer bazı eserlerinde Sehâvî, Bikâî, Fahreddin Osman b. Muhammed ed-Diyemî ve İbrâhim b. Ali el-Karkaşendî gibi âlimleri hâfız diye anmaktadır (*el-Makâmetü's-Sündüsiyye*, I, 614; *Ṭarzü'l- 'imâme*, II, 766). Hadis ilminin hem rivayet hem dirayet sahasında eser veren Süyûtî, özellikle câmi' türüne giren kitaplarıyla o devirde çok benimsenen telif tarzlarından ansiklopedik eser yazma geleneğini hadis ilminde de başlatmıştır. *el-Câmi 'u's-şagîr*, *Ziyâdâtü'l-câmi 'i's-şagîr* ve *el-Câmi 'u'l-kebîr*'i hazırlarken 345 müellife ait 642 kaynaktan faydalanmış (Lahhâm, s. 333-379), fetvalarında müşkil gördüğü her meselede âlimlerin görüşlerini araştırmak için çaba sarfetmiştir (*el-Makâmetü'l-Lü'lu' iyye*, II, 1005). 877'de (1472) Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis okutmaya başlamadan önce üç yıla yakın bir süre İbn Tolun Camii'nde imlâ meclisleri kurarak halka açık hadis öğretimi geleneğini sürdürmüştür. Hadis kitaplarındaki her hadisin naklinin câiz olmadığını, bazı hadislerin ehline danışılmadan aktarılmaması gerektiğini söyleyen Süyûtî (*Ṭarzü'l- 'imâme*, II, 719-720), vaaz, fetva ve konuşmalarda mevzû hadis kullanmanın sakıncalarına dikkat çekmiştir (*a.g.e.*, II, 765; *el-İstinşâr*, I, 226, 228; *el-Fettâş*, II, 868). Ancak fezâil hakkında zayıf hadislere yer verilebileceği görüşünü benimseyen Süyûtî'nin zayıf, hatta mevzû hadisleri durumlarına işaret etmeksizin kullandığı da olmuştur. Onun hadisçiliğinin önemli bir yönünü tasavvufa ilgisi teşkil eder. Tasavvuf ehline has bazı halleri benimsediği anlaşılan Süyûtî, meselâ Hz. Peygamber'i uyanikken görme konusundaki birçok rivayeti zikrettikten sonra bunların değerini hadis ilminin kriterlerine göre tartışmak yerine böyle bir halin ancak yaşayanlar tarafından anlaşılabilceğini söylemekle yetinmiştir (*el-Hâvî*, II, 483). Birçok tarikattan icâzet alıp hırka giyen, Desûkiyye'nin dört kolundan biri olan Süyûtîyye'nin nisbet edildiği Süyûtî tasavvufta Ehl-i sünnet'in yolundan ayrılmamıştır. Tasavvufu yanlış anladıkları gerekçesiyle bilhassa vahdet-i vücûd, hulûl ve ittihad anlayışını benimseyenleri, ibâha ehlini ve kendi düşüncelerinin Allah'tan mülhem olduğuna inandıkları için şeriatın ve sünnetin emirlerine riayet etmeyenleri şiddetle eleştirmiştir (*Tenzihü'l-i'tikâd*, I, 304 vd.). Süyûtî hadis usulünün bazı meselelerini fıkıh ve dil ilimlerinden örneklerle açıklamış, bazılarını önceki âlimlerden farklı biçimde ele almıştır. Meselâ İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'de ve Nevevî'nin *et-Takrîb*'de altmış beş başlık altında incelediği hadis usulü konularını *Tedribü'r-râvî*'de doksan üçe çıkarmıştır. Ayrıca birtakım yenilikler getirdiğini belirttiği dil bilimine dair eserlerinde ve özellikle *el-Müzhir*'de usûl-i hadîsin tasnif yöntemini kullandığını, bunun kendisine ait bir icat olduğunu söylemiştir (Derûbî, XXVII/64 [2003], s. 56).

Hadis ilmine dair belli başlı konulardaki görüşlerini sıralayacağını söyleyen (*et-Tehaddüs*, s. 234), ancak bilinmeyen bir sebeple bu listeyi yarım bırakan Süyûtî'nin hadisle ilgili bazı görüşleri şöyledir:

1. Müteahhirîn döneminde önceden hakkında hüküm bulunmayan bir hadisin sahih li-zâtihi olduğuna değil sahih li-gayrihi olduğuna hükmedilebilir.
2. Râviler hakkında cerh ve ta'dil yapma imkânı kalmadığından hadislerin sıhhati konusunda artık kitaplara güvenmek gerekir (*Şerhu Elfiyyeti'l-İrâkî*, s. 147).
3. Cevâmiu'l-kelim olmamak kaydıyla hadislerin mâna ile rivayeti câizdir.
4. Mütevâtir için gerekli asgari râvi sayısı ondur.
5. Hadiste yalancılığı sabit olan kişi tövbe etse de rivayetleri kabul edilmez (*et-Tehaddüs*, s. 234; Lahhâm, s. 400).
6. Bir hadisin mevzû olduğu metnine bakılarak da anlaşılabilir (*Tedribü'r-râvî*, I, 274).
7. Buhârî ve Müslim'in ortaklaşa rivayet ettikleri hadislerin sıhhati kesindir ve kesin bilgi ifade eder.
8. İcâzetsiz mükâtebe sadece icâzetten ve münâvelenin birçok çeşidinden üstündür.
9. Hadislerin i'mâli ilgasından evlâdır (*Ṭarzü'l-imâme*, II, 749-750).

Eserleri.

Süyûtî'nin esas kıymetinin asılları kaybolmuş birçok kitaptan alıntı, ihtisar ve cem' yaparak bu metinleri günümüze aktarmasından kaynaklandığı düşüncesinde (meselâ bk. Abdülilâh Nebhân, XV/57 [1994], s. 89-90; Conrad, XI, 520-521) haklılık payı bulunmakla birlikte özellikle olgunluk döneminde kendine has bir üslûpla şahsî görüşlerini de ifade etmiştir. Henüz otuz yaşına gelmeden eserleri Hindistan'tan Afrika'ya, Hicaz'dan Anadolu'ya ulaşacak kadar meşhur olmuştur (*et-Tehaddüs*, s. 155-159; *Ṭarzü'l-imâme*, II, 687; *ed-Deverânü'l-felekî*, I, 397). İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden mektupla gönderilen sorulara cevap yazması, katıldığı tartışmalara dair eserlerinin insanlar arasında merak uyandırması, hocası Kâfiyeci'nin onu her zaman kollaması ve Anadolu'ya giden talebelerinden eserlerini yanlarında götürmelerini istemesi (*Şâhibü seyf*, I, 560), çeşitli ülkelerden gelenlerin onun yanında uzun süre kalıp eserlerini istinsah etmeleri Süyûtî'nin eserlerinin yayılmasını sağlamıştır. Bu husus onun için aynı zamanda önemli bir geçim kaynağı olmuş, kitaplarından elde ettiği gelirle hem kendisi hem de kitaplarını istinsah eden öğrencileri geçimlerini sağlamıştır. Öte yandan sultanlardan yardım almayı kabul etmemiş, devlet tarafından kendisine gönderilen paraları dağıtmıştır. Süyûtî'nin yazdığı her konuda mümkün olduğunca çok görüşe yer vermesi, eserlerinin mukaddimelerinde o konuda yazılmış önceki eserleri, kendi kitabını onlardan ayıran yönleri, kaynaklarını ve yöntemini belirtmesi onun eserlerinin belirgin özelliklerindedir. Süyûtî'ye göre çok eser yazmak ve bu sayede görüşlerinden insanların istifade etmesini sağlamak bir müctehidin ve müceddidin vasıflarındandır (*et-Tehaddüs*, s. 225-226; *er-Red*, s. 149; *Ṭarzü'l-imâme*, II, 687). Kendisinin farklı tarihlerde oluşturduğu fihristlere ve kitaplarındaki kayıtlara göre eserlerinin sayısı 295 ile 555; Şâzelî, Dâvûdî ve İbn İyâs gibi talebelerinin sayımına göre 529 ile 600; İbnü'l-İmâd, Bağdatlı İsmâil Paşa ve Brockelmann'a

göre 500 ile 639 arasında değişmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Şerkâvî İkbâl bu sayıyı 725 (*Mektebetü'l-Celâl*, s. 384-385), Hâzindâr ve Şeybânî ise 981 (*Delîlü mahtûtât*, s. 282) olarak göstermektedir. Bu husustaki en kapsamlı listeyi yapan İyâd Hâlid et-Tabbâ' 1194 sayısına ulaşmakta, bunlardan 331'inin matbu, 431'inin yazma, 432'sinin kayıp olduğunu söylemektedir (*el-İmâmü'l-Hâfiz*, s. 312-313). Sayılardaki farklılıklar bazı eserlerin birkaç adla anılması, bazılarının Süyûtî tarafından imha edilmesi (Abdülkâdir eş-Şâzelî, s. 121), bir kısmının diğer bir eserinin parçası olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Süyûtî kendi eserlerini yedi grup halinde şöyle sıralamıştır:

1. Daha önce benzeri yazılmamış olanlar (on sekiz adet);
2. Benzeri yazılmış veya yazılabilecek olanlar (elli adet);
3. Yirmi ile yüz sayfa arasındaki kitaplar (altmış adet);
4. Fetvalar dışında on sayfa civarındaki eserler (102 adet);
5. On sayfa civarındaki fetvalar (seksen adet);
6. Öğrencilik yıllarında yazdığı fakat önemsemediği eserler (kırk adet);
7. Yarım kalmış eserler (seksen üç adet; bk. *et-Tehaddüs*, s. 105-136).

Tefsir ve Kur'an İlimleri (aş.bk.):

Hadis.

1. *Cem'u'l-cevâmi**. Bütün hadislerin 200.000 civarında olduğunu düşünen Süyûtî bu eserinde 100.000'e yakın hadis derlemiş, ancak vefatı üzerine eser yarım kalmıştır. Hadislerin derlendiği kaynakların bir kısmının günümüze ulaşmaması eserin kıymetini arttırmaktadır (Kahire 1970; nşr. Hâlid Abdülfettâh Şibl, Beyrut 2000). Abbas Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd, *el-Câmi'u's-şagîr*, *Ziyâdetü'l-Câmi'i's-şagîr* ve *el-Câmi'u'l-kebîr*'deki hadisleri mükerrerlerini çıkarmak suretiyle birleştirmişler ve *Câmi'u'l-eḥâdîs* adıyla neşretmişlerdir (I-IX, baskı yeri yok, 1984; Beyrut 1994). Brockelmann'a göre Süyûtî'nin *Câmi'u'l-mesânîd* adlı eseri *Cem'u'l-cevâmi* ile aynı kitaptır ve Kahire'de 1321'de basılmıştır (*Târîḫü'l-edebi'l-Arabî*, VI, 622).

2. *el-Câmi'u's-şagîr**. Süyûtî *Cem'u'l-cevâmi* den özetlediği bu eserinde 10.010 veciz kavlı hadisi alfabetik olarak sıralamış, hadislerin sıhhat durumunu ve kaynaklarını kısaltmalarla göstermiştir. Eser Kahire'de (meselâ 1284, 1286), Marsilya'da (1851, Fransızca tercümesiyle birlikte), Beyrut'ta (nşr. Heysem Nizâm Temîm, *el-Fethu'l-kebîr*'le birlikte; 1970, 1981, 2000, *Cem'u'l-cevâmi* içinde, 2004), Riyad'da (1988, *et-Teyşîr*'le birlikte) ve Mekke'de (1998, *Feyzü'l-kadîr*'le birlikte) yayımlanmıştır. Kitap üzerine ihtisar, şerh, hâşiye, nazım, tercüme vb. türlerde birçok çalışma yapılmıştır.

3. *et-Tevşîḫ 'ale'l-Câmi'i's-şahîḫ*. *Şahîḫ-i Buḫârî*'nin şerhidir (nşr. Rıdvân Câmi' Rıdvân, Riyad 1998; nşr. Alâ İbrâhim Ezherî, Beyrut 2000). Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî eseri *Rûḫü't-Tevşîḫ 'ale'l-Câmi'i's-şahîḫ* adıyla ihtisar etmiş (Kahire 1298), Fâize Ahmed Sâlim Bâferec (I. kısım) ve Hayât Sıddîk Abdülvâhid (II. kısım) *et-Tevşîḫ* üzerine doktora tezi hazırlamıştır (1418, *Câmiatü Ümmi'l-kurâ*).

4. *ed-Dibâc 'alâ Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî'nin muhtasarı *Veşyü'd-Dibâc 'alâ Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*'ı ile birlikte yayımlandığı gibi (Kahire 1299) Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Huber 1996), Muhammed Adnân Dervîş, Heysem Temîm (Beyrut, ts., Muhammed Zekeriyâ el-Kandehlevî'nin ta'likleriyle birlikte) ve Ahmed Fethî Hicâzî (Beyrut 2006) tarafından da neşredilmiştir.

5. *Mirķâtü's-şu'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd* (Kahire 1298). Dimnâtî eseri *Derecâtü Mirķâtü's-şu'ûd* adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1298).

6. *Ķütü'l-muġtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. Özellikle Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *'Ârizatü'l-aĥvezî*'sine dayalı muhtasar bir şerh olup (Kanpûr 1299) Dimnâtî tarafından *Nef'u Ķütü'l-muġtezî* adıyla ihtisar edilmiştir (Kahire 1299).

7. *Zehrü'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* (Kahire 1894, 1930, 1964, *Sünenü'n-Nesâ'* ile birlikte; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire, ts.; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1988, *Sünenü'n-Nesâ'* ile birlikte; I-II, Kahire 1312, 1348, 1932; I-VIII, 1964; Kanpûr 1848, 1882; Delhi 1272-1281, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin hâşiyesiyle birlikte).

8. *Mişbâhu'z-zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce* (Delhi 1847, 1282; Kahire 1299, *Sünenü İbn Mâce* ile birlikte).

9. *Keşfü'l-muġattâ fi şerhi'l-Muvaţţâ* (Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 129).

10. *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatta'i Mâlik*. *Keşfü'l-muġattâ*'ın muhtasarı olup Kahire'de (1885, 1343, 1934, 1937, 1951, *el-Muvaţţâ*' ile birlikte) ve Beyrut'ta (1973, 1988; nşr. Muhammed Abdülazîz Hâlidî, 2002, 2007) yayımlanmıştır.

11. *İs'âfü'l-mübeţta' bi-ricâli'l-Muvaţţâ*. Eserde *el-Muvaţţâ*'da ismi geçen yaklaşık 376 râvi alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır (Delhi 1865, 1323/1905; Haydarâbâd 1902; Kahire 1913, 1924, 1934, 1937, 1951, *el-Muvaţţâ*' ile birlikte; nşr. Saîd Muhammed Lahhâm, Beyrut 1408, *el-Muvaţţâ*' ile birlikte; Beyrut, ts.; Maġrib 1992, *el-Muvaţţâ*' ile birlikte; nşr. Hâlid Beşîr el-Karyûtî, Riyad-Amman 2004).

12. *el-Le'âli'l-maşnû'a fi'l-aĥbâri (eĥâdîsi)'l-mevzû'a*. İbnü'l-Cevzî'nin mevzû hadisler hakkında yazdığı, ancak bazı sahih ve zayıf hadisleri de mevzû şeklinde gösterdiği *el-Mevzû'ât*'ını tashih etmek amacıyla iki aşamada yazılmıştır. Müellifin 870'te (1465-66) başlayıp 875'te (1470-71) tamamladığı ve *el-Mevzû'âtü's-şuġrâ* adını verdiği ilk çalışmasındaki eleştiriler oldukça kısa olup 905'te (1500) yazdığı bu ikinci çalışması geniş kapsamlıdır. Müellifin *Zeylü'l-Le'âli'l-maşnû'a* adlı eseri (Leknev 1303) bunun devamı olmayıp İbnü'l-Cevzî'nin eserinde yer vermediği mevzû hadisleri ihtiva etmektedir (bk. [el-MEVZÛÂT](#)). Eseri Muhammed Abdülmün'im Râbih yayımlamış (Beyrut 2007), Riyâz Abdullah Abdülhâdî *ed-Dürerü'l-mecmû'a bi-tertibî eĥâdîsi'l-Le'âli'l-maşnû'a* (Beyrut 1988), Ebû Ya'lâ Muhammed Eymen eş-Şebrâvî *es-Sürurü'l-mevzû'a fi tertîbi'l-Le'âli'l-maşnû'a* (Beyrut 1997) ismiyle birer fihrist hazırlamıştır. Mevlüt Karayılan eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmıştır (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

13. *en-Nüketü'l-bedî'ât 'ale'l-Mevzû'ât*. Yine İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ına dair olan eserdeki hadisler konularına göre ayrıldıktan sonra alfabetik sıralanmakta ve kaynakları

rumuzlarla gösterilmektedir (nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1991). Süyûtî'nin *et-Te'akkubât 'ale'l-Mevzû'ât* adlı eseri (Leknev 1303; Lahor 1303; nşr. Abdullah Şa'bân, Mansûre 2004) bunun muhtasarı olup 343 hadisi ele almaktadır.

14. *el-Kavlü'l-ḥasen fi'z-zebbi 'ani's-Sünen*. Süyûtî'nin mevzû olduğunu kabul etmediği yaklaşık 120 hadisten meydana gelen eser, İbn Hacer'in İbnü'l-Cevzî'ye itiraz mahiyetinde yazdığı *el-Kavlü'l-müsedded*'i ile kendisinin bu eser üzerine kaleme aldığı *ez-Zeylü'l-mümehhed 'ale'l-Kavli'l-müsedded* ve başkalarına ait bazı zeyillerdeki hadislerle birkaç rivayet daha eklenmek suretiyle oluşturulmuştur.

15. *el-Ezhârü'l-mütenâsire fi'l-aḥbâri'l-mütevâtire* (Kahire 1884). Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî buna 200'den fazla hadis ilâve ederek *Nazmü'l-mütenâsir* adlı eserini kaleme almıştır. Süyûtî'nin *el-Fevâ'idü'l-mütekâsire fi'l-aḥbâri'l-mütevâtire* adlı bir eseri daha vardır (Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678). Burada en az on sahâbi tarafından rivayet edilen mütevâtir hadislerin ulaşabildiği bütün tariklerini derlemiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1301), daha sonra bu eseri *Katfû'l-ezhâri'l-mütenâsire* adıyla ihtisar etmiştir (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut 1985).

16. *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-eḥâdîsi'l-müştehire*. Müellifin 885'te (1480) kaleme aldığı ve alfabetik sıraladığı eser, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *et-Tezkire fi'l-eḥâdîsi'l-müştehire (el-Le'âli'l-menşûre fi'l-eḥâdîsi'l-meşhûre*, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1986) adlı eserinin özeti ve bazı ilâvelerle zenginleştirilmiş şeklidir (Kahire 1307, *el-Fetâva'l-ḥadîsiyye* ile birlikte; nşr. Muhammed Kâmil el-Asyûtî, Kahire 1927, *el-Fetâva'l-ḥadîsiyye li'bn Hacer*'le birlikte; nşr. Ahmed Sa'd Ali, Kahire 1937, *el-Fetâva'l-ḥadîsiyye* ile birlikte; Kahire 1960; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Riyad 1983; nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1988; nşr. Mahmûd el-Arnaût – Muhammed Bedreddin Kahveci, Küveyt 1989).

17. *Menâhilü's-şafâ' fi tahrîci eḥâdîsi's-Şifâ'*. Kādî İyâz'ın eserindeki hadislerin kaynaklarını tesbit etmek amacıyla yapılan ilk çalışma olup müellif hadislerin sadece hangi kitaplarda geçtiğine işaret etmiş (Kahire, ts., taşbaskı; Hindistan 1858, taşbaskı), eserin Semîr el-Kādî tarafından yapılan neşrinde (Beyrut 1988) hadislerin kaynakları tam olarak gösterilmiştir.

18. *Miftâhu'l-cenne fi'l-i'tişâm (iḥticâc) bi's-sünne* (Kahire 1928, 1990, 1993; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1394; nşr. Seyyid Cemîlî, Kahire, ts.; nşr. Bedr b. Abdullah Bedr, Küveyt 1402; Beyrut 1993; nşr. Abdurrahman Fâhûrî, Halep 1979; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1987). Eseri Yüksel Kılıçaslan (*Akidede Sünnetin Yeri*, İstanbul 1987), Enbiya Yıldırım (*Sünnetin İslâm'daki Yeri*, İstanbul 1992, 1996) ve Emin Aşıkkutlu (*Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul 2003) Türkçe'ye çevirmiştir.

19. *el-Hasâ'isü'l-kübrâ**. Müellifin *Ünmûzecü'l-lebîb fi ḥaşâ'ışı'l-ḥabîb* adıyla ihtisar ettiği eseri (nşr. Zuhûr Ahmed Azhar, Lahor, ts.) Muhammed Abdürraûf el-Münâvî üç defa şerhetmiş (Brockelmann, VI, 615), Ahmed b. Kâsım el-Bûnî manzum hale getirmiştir. *Ünmûzec*, Osmanlı âlimi Hanîf İbrâhim Efendi tarafından *Menhecü'l-edîb fi şerḥi Ünmûzeci'l-lebîb* adıyla

şerhedilmiştir. Mevlevî Emîr Hasan'ın neşrettiği eseri (Haydarâbâd 1901) Muhammed Halîl Herrâs tahkik etmiştir (I-III, Kahire 1386-87/1967; Beyrut 1985, 2003).

20. *Tahzîrû'l-havâs min ekâzîbi'l-kuşşâs*. Vâizlerin ve kıssacıların konuşmalarında mevzû hadis kullanmalarını engellemek için kaleme alınan eserde Zeynüddin el-İrâkî'nin *el-Bâ'is 'ale'l-halâs min havâdîsi'l-kuşşâs*'ı ve daha başka eserler özetlenmekte ve ilâveler yapılmaktadır (Kahire 1932; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1984; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2002). Süyûtî'nin *Tahzîrû'l-eykâz min ekâzîbi'l-vu'âz* adlı bir eseri daha vardır (nşr. Ali Toksarı, Kayseri 1993).

21. *et-Tenbîh (et-Tenbi'e) bi-men yeb'aşühullâhü 'alâ re'si külli mi'e*. Müellif 899'da (1494) yazdığı bu eserinde mutlak müctehid ve IX. yüzyılın müceddidi olduğunu ileri sürmektedir. Eser, Süyûtî'nin *Tuhfetü'l-mühtedîn bi-esmâ'i'l-müceddidîn* adlı manzumesiyle birlikte Abdülhamîd Şânûha (Mekke 1990) ve Abdürrahîm el-Kürdî (*Türâşiyât*, Ocak 2004, s. 89-120) tarafından neşredilmiştir.

22. *et-Tıbbü'n-nebevî (el-Menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revî fi't-tıbbi'n-nebevî)*. Eseri Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel yayımlamış (San'a-Beyrut 1986), İngilizce tercümesini (*as-Suyuti: Medicine of the Prophet*) Ahmad Thomson neşretmiştir (London 1994).

23. *Şerhu's-şudûr bi-şerhi hâli'l-müteveffâ (el-mevtâ) fi'l-kubûr (Kitâbü'l-Berzah)* (Kahire 1859, 1891, 1911; nşr. Ahmed Seleme, Lahor 1893; Beyrut 1984; nşr. Yûsuf Ali Bedivî, Dımaşk 1992). Süyûtî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhire* adlı eserini esas alarak yazdığı kitabını (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1042), *el-Fevzü'l-'azîm fi likâ'i'l-kerîm* (nşr. Müs'ad Abdülhamîd es-Sa'denî – Muhammed Fâris, Beyrut 1994, 2005) ve *Büşra'l-ke'ib bi-likâ'i'l-habîb* (Kahire 1859, 1911, *Şerhu's-şudûr*'la birlikte; nşr. İltizam Ahmed es-Semnî, Kahire 1860, 1969; nşr. Mecdî İbrâhim, Kahire 1986; nşr. Meşhûr Hasan, Zerkâ 1988) adıyla ihtisar etmiş, eser ayrıca Molla Halîl Siirdî tarafından kısaltılmıştır. Ali Bökül eser üzerinde bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (aş.bk.).

24. *el-Budûrû's-sâfire* 'an (fi) umûri'l-âhire* (nşr. Ahmed Seleme, Lahor 1893; Medine, ts. [el-Mektebetü'l-ehlîyye]; Lahor 1337; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1990; Riyad, ts., nşr. Ebû Muhammed el-Misrî, Beyrut 1991; nşr. Ebû Abdullah Muhammed Şâfî, Beyrut 1996). Süyûtî'nin *ed-Dürerü'l-hisân fi'l-ba's ve na'îmi'l-cinân* adlı bir eseri daha vardır (Kahire 1276, taşbaskı, 1287, 1298, 1299, 1302, 1304, 1307, 1310, 1326).

25. *Ezkârü'l-Ezkâr*. Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ının muhtasarı olup müellif tarafından *Tuhfetü'l-ebâr* adıyla şerhedilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 272).

26. *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye* (nşr. Anton M. Heinen, Beyrut 1982, *İlmü'l-hey'eti'l-İslâmî: Islamic Cosmology* adıyla ve İngilizce tercümesiyle birlikte; nşr. Seyyid Yûsuf Ahmed, Beyrut 2006). İbrâhim Karamânî tarafından genişletilen eseri Nazmîzâde Murtaza *Hey'et-i Seniyye Tercümesi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 850).

27. *Tahrîcû ehadîsi Şerhi'l-'Akâ'id* (nşr. Subhî es-Sâmerrâi, Riyad, ts.; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, baskı yeri yok, ts. [*Şerhu'l-'Akâ'idi'n-Nesefiyye* ile birlikte]).

28. *‘Ukûdü’z-zeberced ‘alâ Müsnedi’l-İmâm Ahmed* (*‘Ukûdü’z-zeberced fî i’râbi’l-‘hadîs*, nşr. Ahmed Abdülfettâh Temmâm – Semîr Hüseyin Halebî, Beyrut 1987; nşr. Selmân el-Kuzât, Beyrut 1994).

29. *et-Ta’zîm ve’l-minne fî enne vâlideyi’l-Muştafâ fî’l-cenne* (Meclisü dâireti’l-Maârifî’n-nizâmiyye, Haydarâbâd 1866, 1915; nşr. Mustafa Âşûr, Riyad 1988, *el-Fevâ’idü’l-kâmine* ile birlikte; Beyrut 1989, *er-Resâ’ilü’l-‘aşriçinde*). Müellifin aynı konudaki diğer bazı eserleri şunlardır: *Mesâlikü’l-hunefâ fî vâlideyi’l-Muştafâ* (Haydarâbâd 1334, 1915; Kahire 1934; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; Beyrut 1989, *er-Resâ’ilü’l-‘aşr içinde*; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *ed-Derecû’l-münîfe fî’l-âbâ’i’ş-şerîfe* (Haydarâbâd 1898, 1915; Beyrut 1989, *er-Resâ’ilü’l-‘aşr içinde*); *Neşrû’l-‘alemeyni’l-münîfeyn fî ihyâ’i’l-ebeveyni’ş-şerîfeyn* (Haydarâbâd 1915; Beyrut 1985, *er-Resâ’ilü’t-tis’a içinde*; Beyrut 1989, *er-Resâ’ilü’l-‘aşr içinde*).

30. *et-Tenfîs fî’l-i’tizâr ‘an terki’l-füyâ ve’t-tedrîs* (*el-Makâmetü’l-Lü’lü’iyye*). Müellif eserinde fetva ve tadrîs faaliyetlerinden ayrılmasının sebeplerini açıklamaktadır (nşr. Mustafa eş-Şek’a, Kahire 1981; nşr. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, Beyrut 1989).

31. *el-Kelâm ‘alâ ‘hadîsi “ihfazi’llâhe yahfazke”*. Süyûtî’nin 872’de (1467-68) Kâfiyeci’nin huzurunda verdiği ilk dersin metnidir (nşr. E. M. Sartain, Cambridge 1975, *et-Tehaddüs içinde*, s. 92 vd.).

32. *Cüz’ fî (Faşlu/fazli) mevti’l-evlâd* (nşr. Hâlid Abdülkerîm Cum’a – Abdülkâdir Ahmed, Küveyt 1987). Süyûtî’nin ayrıca *Fazlü’l-celed ‘inde fakdi’l-veled* (nşr. Muhammed Seyyid Ebû Ammih, Tanta 1990) ve *el-İhtifâl bi’l-etfâl* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959) gibi eserleri vardır.

33. *Sihâmü’l-işâbe fî’d-da’avâti’l-mücâbe* (Kahire 1889; nşr. Abdullah Muhammed Dervîş, Dımaşk 1983; nşr. Âdil Ebü’l-Meâfi, Kahire 1988; nşr. Muhammed Şekûr Hâc, Beyrut-Amman 1991). Mehmed Zihni Efendi tarafından *Sihâmü’l-isâbe fî kenzi’d-daavâti’l-müstecâbe* adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1313).

34. *Tahrîcü ehâdîsi Şerhi’l-Mevâkıf* (nşr. Subhî es-Sâmerrâi, Beyrut 1986; nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşlî, Beyrut 1986).

35. *‘Aynü’l-işâbe fimâ istedrekethü ‘Â’işe ‘ale’ş-şahâbe*. Zerkeşî’nin aynı konudaki el-İcâbe adlı eserinin bazı ilâvelerle telhisidir (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983).

36. *el-Ehâdîşü’l-münîfe fî fazli’s-salţanati’ş-şerîfe*. Müs’ad Abdülhamîd M. es-Sa’denî tarafından neşredilen eseri (baskı yeri ve tarihi yok) Bursalı Mehmed Tâhir Türkçe’ye çevirmiştir (TSMK, Mehmed Reşad, nr. 915).

37. *Mâ ravâhü’l-esâfîn fî ‘ademi’l-meci’ ile’s-selâfîn* (nşr. Tâhâ Bû Serîh, Beyrut 1992). Müellif eseri er-Risâletü’s-sultânîyye adıyla ihtisar etmiştir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 2121; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2682, Esad Efendi, nr. 3623, Hekimoğlu nr. 943).

38. *el-Erec fî’l-ferec*. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *el-Ferec ba’de’ş-şidde*’sinin muhtasarıdır (*el-Erec fî ed’iyeti’l-ferec* adıyla, Kahire 1317/1899; nşr. Muhammed Emîn el-Hancî, Kahire, ts.; Kahire 1900; Dımaşk 1931; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1988).

39. *İ'lâmü'l-erîb bi-ḥudûsi bid'ati'l-meḥârib* (nşr. Ebü'l-Ferec İbnü's-Sıddîk, Kahire, ts.; nşr. İmâd Tâhâ Ferre, Tanta 1990 [bu neşrin mukaddimesinde risâlenin daha önce M. Zâhid Kevserî tarafından yayımlandığı belirtilmektedir]).

40. *Zehrü'l-ḥamâ'il 'ale's-Şemâ'il*. Tirmizî'nin *Şemâ'ilü'n-nebî*'sinin muhtasarıdır (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1988).

41. *Mâ ravâhü'l-vâ'ün fî aḥbâri't-tâ'ün*. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Bezlu'l-mâ'ün fî fazli't-tâ'ün* adlı eserindeki hadislerin senedleri çıkarılmak suretiyle yapılmış bir muhtasardır (Beyrut 1997; Şam 1997).

Süyûtî'nin hadis ilmine dair diğer eserleri arasında *eş-Şâfi'l-ıyy 'alâ Müsnedi's-Şâfi'î*, Râfiî'nin *Fethu'l-'azîz fî Şerhi'l-Vecîz*'indeki hadisleri tahriç ettiği *Neşrü'l-'abîr fî tahrîci eḥâdîsi's-Şerhi'l-kebîr*, Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'inin İbn Kutluboğa tarafından fıkıh bablarına göre düzenlenip şerhedilmesiyle ortaya çıkan *el-Emâlî*'yi esas alarak yazdığı *et-Ta'likatü'l-münife 'alâ Müsnedi Ebi Hanîfe* adlı şerh sayılabilir.

Hadis Usulü.

1. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Nevevî tarafından İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine yazılan eserin şerhidir (Kahire 1889, 1307; nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire 1966; Medine 1392, 1396; Beyrut 1399, 1409; Riyad 1400; nşr. İzzet Ali Atıyye, Kahire 1400-1405; nşr. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1409; nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad 1994, 2005; Beyrut 1994, 2005; nşr. Muhammed Eymen b. Abdullah Şebrâvî, Kahire 2004; nşr. Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm, Dımaşk 2005).

2. *Şerhu Elfiyyeti'l-'Irâkî* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1998).

3. *Nazmü'd-dürer fî 'ilmi'l-eşer (Elfiyyetü's-Süyûtî fî muştalaḥi'l-ḥadîs)*. Eser İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin manzum hale getirilmiş şeklidir (Kahire 1332; nşr. Ahmed b. Yûsuf Kâdirî, Dımaşk 2000; nşr. Ebû Muâz Târik b. İvedullah b. Muhammed, Kahire 2004). Daha sonra bu manzume müellif tarafından *el-Baḥrû'llezî zehar fî şerhi Elfiyyeti'l-eşer* adıyla şerhedilmiştir (nşr. Ebû Enes Enîs b. Ahmed b. Tâhir, Medine 1999). Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Vellüvî, Süyûtî'nin *Elfiyye*'sini *İs'âfü zevi'l-vaṭar bi-şerhi Nazmi'd-dürer* ismiyle şerhetmiştir.

4. *Esbâbü vürüdi'l-ḥadîs (el-Lüma' fî esbâbi'l-ḥadîs)*. Eserde fıkıh bablarına göre sıralanan doksan sekiz hadis farklı rivayetleriyle birlikte vürüd sebepleri anlatılmaktadır (nşr. Yahyâ b. İsmâil Ahmed, Beyrut 1984, 2008; Kahire 1409/1988; nşr. Gıyâs Abdüllatîf Dahdûh, Beyrut 2004). Necati Tetik ve Abdülmecid Okçu eseri *Hadisler ve Sebepleri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Erzurum 1996).

5. *ed-Dürü'n-neşir fî telhîsi(muhtasarı) Nihâyeti İbni'l-Esîr*. İbnü'l-Esîr'in kitabındaki hadis metinlerinin çıkarılıp garîb kelimeler hakkındaki açıklamaların muhafaza edildiği bir muhtasardır (Kahire 1893; nşr. Abdülazîz İsmâil et-Tahtâvî, Kahire 1311, *en-Nihâye* ile birlikte; Kahire 1318, 1320, 1322, *en-Nihâye* ile birlikte). Süyûtî, bu eserde bulunmayan bazı

kelimeleri ekleyip alfabetik olarak düzenlemek suretiyle *et-Tezyîl ve't-teznîb 'alâ Nihâyeti'l-garîb*'i oluşturmuştur (nşr. Abdullah el-Cebbûrî, Riyad 1982, 1983).

6. *el-Medrec ile'l-müdreç*. Eserde, İbn Hacer'in *Ta'rîf (takrîb)ü'l-menhec bi-tertib (takrîb)i'l-müdreç* adlı kitabında yer alan ve sadece metninde idrâc bulunan yetmiş kadar rivayet senedleri çıkarılarak bir araya getirilmiştir (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Küveyt 1980).

7. *Lübbü'l-Lübâb fî tahrîri'l-Ensâb*. İzzeddin İbnü'l-Esîr'in Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ını özetlediği *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ın telhisidir (nşr. Petrus Johannes Veth, Leiden 1840, 1851; Beyrut, ts.; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz – Eşref Ahmed Abdülazîz, Beyrut 1991).

8. *et-Ta'rîf bi-âdâbi't-te'lîf* (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, Bağdat 1969-1970; nşr. Merzûk Ali İbrâhim, Kahire 1979).

9. *et-Tenkîh fî mes'elei't-taşhîh*. Hadislerin sıhhatini tesbit yöntemleri ve bunun imkânlarına dair yazılan eser Süyûtî'nin en son kitabı olarak bilinmektedir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 7913; Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 442, Süleymaniye, nr. 708).

Fıkıh.

1. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir** fî kavâ'id ve fûrû'i fıkhi'ş-Şâfi'iyye. Süyûtî'nin İslâm hukukundaki küllî kaideleri ve benzer meselelerin tâbi olduğu hükümleri ele alan bu eseri aynı konuda daha önce yazılmış eserlerden farklı tertip edilmiş olmasıyla dikkat çeker (nşr. Hâlid Abdülfettâh Şibl, Beyrut 1994; nşr. Abdülkerîm Fudaylî, Beyrut 2003; nşr. Muhammed Muhammed Tâmir – Hâfiz Âşûr Hâfiz, Kahire 2004; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2005, 2007).

2. *el-Hâvî li'l-fetâvî**. Süyûtî'nin fetvalarını bir araya getirdiği eserdir. Fıkıhla ilgili fetvalar fıkıh kitaplarının sistematiğine göre sıralanmış, bunların dışında sayısı yetmiş dokuzu bulan bazı fetvalar risâleler halinde verilmiştir. Bu risâleler Süyûtî'nin kendi fihristlerinde ve başka kaynaklarda müstakil kitap olarak zikredilir (Kahire 1351-1352, 1353; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; Beyrut, ts.; nşr. Abdülatîf Hasan Abdurrahman, Beyrut 2000; nşr. Şeyh Hâlid Tartûsî, Beyrut 2005). *el-Hâvî*'de yer alan veya ayrıca basılan risâlelerden bazıları şunlardır: *Hüsnü'l-mağsîd fî 'ameli'l-mevlid* (Kahire 1327, 1934; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1985); *Fethu'l-megâlik fî enti tâlik* (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *Ref'u menâri'd-dîn ve hedmü binâ'i'l-müfsidîn*(*Hedmü'l-cânî 'ale'l-Bânî*) (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *Tuhfetü'l-cülesâ' bi-rü'yetillâh li'n-nisâ'* (Kahire 1934; Beyrut 1984, *İsbâlü'l-kisâ'* ile birlikte; Süyûtî, aynı konuda Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî'ye reddiye olarak *el-Lafzü'l-cevherî fî reddi hubâti'l-Cevcerî* adıyla bir eser daha kaleme almıştır [Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678; Süleymaniye, nr. 1030]); *Ta'rîfü'l-fi'e bi-ecvibeti'l-es'ileti'l-mi'e* (Kahire 1934; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *el-Cevâbü'l-muşîb 'an (es'ileti) i'tirâzi'l-ḥaṭîb* (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *el-Keşf 'an mücâvezeti hâzihi'l-ümme el-elf* (hicrî 1000. [1591] yılda kıyametin kopacağı iddialarına cevap olarak 898'de [1493] yazılmıştır; Kahire 1934; nşr. Câsim b. Muhammed Yâsîn, baskı yeri yok, 1988; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *el-'Urfü'l-verdî fî aḥbâri'l-Mehdî*(Kahire 1934, 1401; nşr. Ebû Ya'lâ el-Beyzâvî, Beyrut

2006; Müttakî el-Hindî eseri *Telhîşü'l-beyân* adıyla özetlemiştir); *İnbâ(h)'ü'l-ezkiyâ li-hayâti'l-enbiyâ'* (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin – Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1890, taşbaskı; Haydarâbâd 1915; Kahire 1934; nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm, Mansûre 1993, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Hayâtü'l-enbiyâ' fi kubûrihim*'i içinde; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1997); *el-İ'lâm bi-hükmi 'Îsâ 'aleyhisselâm (Nüzûlü 'Îsâ b. Meryem âhire'z-zamân*; Hz. 'Îsâ hakkındaki bir soru üzerine 888'de [1483] telif edilmiştir; Kahire 1934; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1985; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *el-Bâri' fi iktâ'i's-şâri'* (Kahire 1934; nşr. Subhî Lebîb, *Isl.*, sy. 35 [Mart 1960]; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); *el-Mebâhişü'z-zekiyye fi'l-mes'eleli'd-Divrikiyye* (vakıflarla ilgili olarak Divriği'den gönderilen [*Keşfü'z-zunûn*, II, 1077] bir soruya verdiği cevaptır; Kahire 1934).

3. *er-Red 'alâ men ahlade ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihâde fi külli 'aşrin farz*(nşr. Halîl el-Meys, Beyrut 1983; nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye 1984). Süyûtî bu eserinde ve *Takrîrû'l-istinâd fi teysîri'l-ictihâd* adlı kitabında (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye 1983) ictihadın her dönemde farz olduğunu söylemiştir.

4. *el-Kavlü'l-müşrik fi tahrîmi'l-iştigâl bi'l-mantık*. Müellifin Aristo mantığının kullanılmasına karşı çıkmak üzere telif ettiği dört eserin ilki olup 867 (1463) veya 868'de yazılmıştır (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996).

5. *Şavnü'l-mantık ve'l-keâm 'an fenneyi'l-mantık ve'l-keâm*. İbn Teymiyye'nin *er-Red 'ale'l-mantıkıyyîn* adlı eserinden ihtisar edilerek oluşturulan *Cehdü'l-ķarîha fi tahrîri(tecrîdi)'n-Naşîha*'ya ilâveler yapılmak suretiyle meydana getirilen eserde bir müctehidin mantık bilmesinin gerekli olmadığı fikri savunulmuştur (nşr. Ali Sâmi en-Neşşâr, Kahire 1947, 1970; nşr. Ali Sâmi en-Neşşâr – Suâd Abdürrâzık, Beyrut 1970; Kahire 1970; nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2007). Vâil b. Hallâk mukaddime ve dipnotlar ekleyerek *Cehdü'l-ķarîha*'yı İngilizce'ye çevirmiş (*Ibn Taymiyya against the Greek Logicians*, Oxford 1993), Muftî Alî de eser hakkında bir inceleme yapmıştır ("Jalal al-Din al-Suyuti against Logic and Kalam: Analysis and Significance of *Sawn al-Mantiq wa'l-Kalâm an Fannay al-Mantiq wa'l-Kalâm*", *HI*, XXVIII/2) (2005).

6. *Şerhu't-Tenbîh* (Beyrut 1996, *et-Tenbîh*'le birlikte). Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fikhına dair eserinin şerhi olup müellif *et-Tehaddüs*'ü yazdığı tarihte henüz hac bahsine kadar getirebildiği bu şerhi (bk. s. 109) daha sonra tamamlamıştır.

7. (*Müntekâ*) *el-Yenbû' fi mâ zâde 'ale'r-Ravza mine'l-fürû'* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1992, *er-Ravza* ile birlikte).

8. *İrşâdü'l-mühtedîn ilâ nuşreti'l-müctehidîn*. Mutlak ictihadın şartlarına dairdir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 67; Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678; Süleymaniye, nr. 10309).

9. *el-Mu'taşar fi takrîri 'ibâreti'l-Muhtaşar*. Halîl b. İshak el-Cündî'nin eserindeki bazı müşkil ibareler açıklanmaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1731; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3553; Hekimoğlu, nr. 943; Lala İsmâil, nr. 678; Fâtih, nr. 5294).

Usûl-i Fıkıh, Usûlü'd-dîn, Tasavvuf.

1. *el-Kevkebü's-sâti' fi nazmi Cem'i'l-cevâmi'* (Kahire 1923, 1998). Sübkî'ye ait eserin manzum şekli olup Süyûtî kitabı *Şerhu'l-Kevkebi's-sâti'* adıyla şerhetmiştir (nşr. Mahmûd Abdurrahman Abdülmün'im – Müntasır Muhammed Abdüşşâfi', Kahire 2007).

2. *Te'yîdü'l-hakîkati'l-'aliyye ve teşyîdü't-tarîkati's-Şâzeliyye* (nşr. Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Kahire 1934; nşr. Muhammed Hüseyinî Mustafa, Halep 2002; nşr. Âsım Kiyâlî, Beyrut 2006).

3. *Tenzihü'l-i'tikâd 'ani'l-hulûl ve'l-ittihâd*. Süyûtî'nin tasavvuf anlayışını içeren bir risâledir (Kahire 1934; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996).

4. *İsbâlü'l-kisâ' ale'n-nisâ'* (Beyrut 1984). Müellif, *Def'u'l-esâ'* olarak da bilinen eseri (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1559) *Ref'u'l-esâ' 'ani'n-nisâ'* adıyla ihtisar etmiştir.

Süyûtî'nin usûlü'd-dîn sahasında ayrıca (*el-İktisâd fi Şerhi'l-Kevkebi'l-Vekâd fi'l-i'tikâd* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2350), *Teşyîdü'l-erkân min "leyse fi'l-imbân ebde'u mimmâ kân"* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1403; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707), *el-Berku'l-vâmiz fi şerhi Yâ'ıyyeti İbni'l-Fârız* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1872; Süleymaniye, nr. 708; Şehid Ali Paşa, nr. 1320) adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Lugat, Sarf, Nahiv.

1. *el-Müzahir** fi 'ulûmi'l-luga. Süyûtî'nin lugat ilimlerine dair en kapsamlı eseridir (nşr. Muhammed Saîd er-Râfiî, Kahire 1325; nşr. Fuâd Ali Mansûr, Beyrut 1998).

2. *Cem'u'l-cevâmi'**. Müellifin en çok emek verdiği çalışmalarından biri olduğunu söylediği kitap usulcülerin metodolojisi esas alınarak telif edilmiştir (Kahire 1327, Muhammed Bedrüddin en-Na'sânî'nin şerhiyle birlikte; nşr. Ahmed b. Emîn eş-Şinkîfî, Kahire 1328, *ed-Dürerü'l-levâmi'* ile birlikte; [*Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye*], Kahire 1974; Beyrut 1973). I. cildi Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Abdülâl Sâlim Mekrem, diğer ciltleri Abdülâl Sâlim Mekrem tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (I-VI, Küveyt 1400/1980). Süyûtî bu eserini *Hem'u'l-hevâmi'* adıyla şerhetmiştir (nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî, Kahire 1909-1910; nşr. Seyyid Muhammed Bedreddin el-Halebî, Kahire 1327; nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn – Abdülâl Sâlim Mekrem, Küveyt 1975-1979; Beyrut 1992; Kahire 2001; nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Kahire, ts.; nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut 2006).

3. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir** fi'n-naḥv. Müellif bu kitabının bir benzerinin yazılmadığını söylemiştir (nşr. Hasan b. Ahmed el-Hanefî, Haydarâbâd 1898 [2. bs., 1940]; nşr. Fâyiz Tarhînî, Beyrut 1404, 1984; Kahire 2003; nşr. Gureyd eş-Şeyh, Beyrut 2007). Abdülilâh Nebhân, *el-Fehârisü'l-mufaşşal li'l-eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv li's-Süyûtî* adıyla bir eser yazmıştır (Kahire 1998).

4. *el-İktirâh fi uşûli'n-naḥv ve cedelih*. Müellifin en çok önemseydiği eserlerinden olup bir mukaddime ile yedi fasıldan oluşmaktadır (Haydarâbâd 1892; Delhi 1895; Halep 1940; nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1975; nşr. Ahmed Selîm el-Himsî – Muhammed Ahmed Kâsım,

Beyrut 1988; nşr. Mahmûd Fucâl, Suudi Arabistan 1989; nşr. Abdülhakîm Atıyye, Dımaşk, ts.; nşr. Muhammed Süleyman Ya'kût, İskenderiye 2006; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2007).

5. *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik (el-Behcetü'l-merdıyye)*. Süyûtî'nin *es-Seyfü's-şakıl 'alâ Şerhi İbn 'Akîl* adlı hâşiyesiyle Bahâeddin İbn Akîl şerhini birleştirmek suretiyle meydana getirdiği bir eserdir (Leknev 1247; Tahran 1248, 1268, 1282, 1284; Kerbelâ 1854; Kahire 1282, 1874, 1892, 1314, 1901, *el-Ezhârü'z-Zeyniyye* ile birlikte; Tebriz 1286; nşr. Abdülkâdir Ahmed, Dımaşk, ts.; nşr. Sâlih Süleyman el-Umeyr, Riyad, ts.; nşr. Mustafa Hüseyinî Deştî, Kum 2005; Kahire 2000; İstanbul 2005).

6. *el-Feride fi'n-naĥv*. 885'te (1480) kaleme alınan *Elfiyye* üzerine müellifi *el-Meĥâli'u's-sa'ide* adıyla bir şerh yazmış (nşr. Süleyman Hammûde, İskenderiye 1401), İbn Zekrî el-Fâsi de eseri *el-Mühimmâtü'l-müfide* ismiyle şerhetmiştir (Fas 1319; Kahire 1913; nşr. Abdülkerîm Midrâs, Bağdat 1977; nşr. Nebhân Yâsin Hüseyin, Bağdat 1977).

7. *Şerhu şevâhidi Muĥni'l-lebîb*. İbn Hişâm'a ait eserin şevâhid şerhlerindedir (Tahran 1271; nşr. Muhammed Mahmûd İbnü't-Telâmîd, Kahire 1904; Beyrut 1966, Kahire 1904 baskısı esas alınarak; nşr. Ahmed Zâfir Kucân, Beyrut, ts., Dımaşk 1967). Süyûtî'nin aynı eser üzerinde iki şerhi daha vardır: *Tuĥfetü'l-ĥabîb bi-nühâti Muĥni'l-lebîb* (nşr. Hasan Melh – Seĥî Na'ce, İrbid 2005), *el-Fethu'l-ĥarîb fi ĥavâşi Muĥni'l-lebîb* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2960; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4536, Damad İbrâhim Paşa, nr. 1054, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1037, Yazma Bağışlar, nr. 1221).

8. *Şerhu'l-Kaşîdeti'l-Kâfiye*. Adı bilinmeyen bir müellifin 657 (1259) yılında yazdığı bir manzumenin (Tabbâ'a göre İbn Mâlik'in *el-Kâfiye*'sinin, bk. *el-İmâmü'l-Hâfız*, s. 365) şerhidir (nşr. Nâsir Hüseyin Ali, Dımaşk 1989).

9. *eş-Şem'atü'l-muĥî'e fi 'ilmi'l-'Arabiyye*. Süyûtî'nin ilk eserlerinden iki varaklık bir muhtasar olup Muhammed ed-Dimyâtî tarafından *el-Mişkâtü'l-fethiyye* adıyla şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1065). Hişâm Saîd Mahmûd'un *el-Mişkâtü'l-fethiyye* ile birlikte neşrettiği (Bağdat 1983) esere dair Muhammed Abdürraûf el-Münâvî *el-Muĥâdaratü'l-vefiyye* ismiyle bir çalışma yapmıştır.

10. *el-Aĥbârü'l-merviyye fi sebebi vaz'ı'l-'Arabiyye* (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin – Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1891; İstanbul 1302, *et-Tuĥfetü'l-behiyye* içinde; Beyrut 1981, İstanbul 1302'den ofset; nşr. Abdullah el-Cübûrî, Beyrut 1982, *Resâ'il fi'l-fıĥh ve'l-luĥa* içinde).

11. *el-Münâ fi'l-künâ*. Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *el-Muraşşa*'nın künyelerle ilgili bölümünün muhtasarıdır (nşr. C. F. Seybold, *ZDMG*, XLIX [1895], s. 231-243).

12. *Dîvânü'l-ĥayevân*. Müellifin Demîrî'nin *Ĥayâtü'l-ĥayevân*'ından 901'de (1495-96) yaptığı bir ihtisarin ilk cildi olup II. cildi *Zeylü'l-ĥayevân* adını taşımaktadır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4170; Nuruosmaniye Ktp., nr. 80). Eserin I. cildini Abraham Ecchellensis Latince'ye çevirmiştir (nşr. Samuel Bochart, Paris 1647). Süyûtî bu alanda şu eserlerinden de bahsetmektedir: *el-İlmâ' fi'l-itbâ'* (İbn Fâris'in Arapça'daki pekiştirme kelimelerini derlediği

el-İtbâ' ve'l-müzâvece adlı sözlüğünün eksikleri tamamlanmış ve ihtisar edilmiş şeklidir); *en-Nüket 'ale'l-Elfiyye ve'l-Kâfiye ve's-Şâfiye ve Şüzûrû'z-zehab ve'n-Nüzhe* (müellif 867'de [1463] başladığı bu eserini 895'te [1490] tamamlamıştır [Brockelmann, VI, 666]; Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Ktp., nr. 880); *el-Ker 'alâ 'Abdilber* (bir âyetin i'rabı hakkındaki bu eser Hanefî fakihî Seriyüddin İbnü's-Şihne'ye reddiyedir [Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 161]); *Tuhfetü'n-nücebâ fi kavlihim hâzâ büsran atyebü minhü raṭben* (*el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv* içinde).

Meânî, Beyân, Bedî'

1. *'Ukûdü'l-cümân fi'l-me'ânî ve'l-beyân* (Bulak 1876; Kahire 1939). Müellifin 872'de (1467-68) yazdığı eser Hatîb el-Kazvînî'nin Telhîşü'l-Miftâh'ının manzum şekli olup onu ayrıca *Hallü'l-'Ukûd* adıyla şerhetmiştir (Bulak 1876; nşr. Ahmed eş-Şîrâzî, Dehli 1898; Kahire 1884, Şerhu'd-Demenhûrî ile birlikte; Kahire 1321, 1939).

2. *Nazm (Tanzîm)ü'l-bedî' fi medhi's-şefî'*. İbn Hicce'nin Hz. Peygamber'e methiye olarak kaleme aldığı el-Bedî' iyye'sine nazîredir. 133 beyitten meydana gelen ve 147 bedî sanat ihtiva eden eser, müellifin *Şerhu Nazmi'l-bedî' (el-Cem' ve't-tefriḳ beyne'l-envâ'i'l-bedî' iyye)* adlı şerhiyle birlikte basılmıştır (Kahire 1880; nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali M. Muavvaz, Halep 1995).

3. *Cene'l-cinâs* (nşr. Hamza ed-Demirdâş Zağlûl, Kahire 1982; nşr. Muhammed Rızk el-Hafâcî, Kahire 1986).

Edebiyat.

Süyûtî'nin edebiyatla ilgili en önemli eserleri makâmeleridir. Çeşitli konulardaki yedi makâmesini *el-Makâmâtü'l-mecmû'a* adıyla bir araya getirmiş, makâmeler daha sonra birçok kişi tarafından derlenmiştir. Bunların içinde en geniş hacimlisi, Semîr Mahmûd ed-Derûbî'nin bir mukaddimeyle birlikte *Şerhu Makâmâti Celâlidîn es-Süyûtî* adıyla yaptığı neşir olup yirmi dokuz makâme ihtiva etmektedir (Beyrut 1989). Bazı makâmeleri ayrıca Hindistan'da (1297), İstanbul'da (1298), Kahire'de (1275) yayımlanmış olup Kahire'de tarihsiz bir baskısı daha yapılmıştır (*Makâmâtü's-Süyûtî el-edebiyetü't-tayyibe*). Makâmelerden bazıları Osman Reşer tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Derûbî neşrinde yer alan makâmelerden bazıları şunlardır:

1. *Ḳam'u (ḳamḥu)'l-mu'ârız fi nuşreti İbni'l-Fâriḳ*. Görüşleri hakkında ortaya çıkan bir tartışmada Bikâî gibi âlimler tarafından hulûl ve ittihad anlayışına meyletmekle eleştirilen İbnü'l-Fâriḳ'ı savunmak amacıyla kaleme alınmıştır.

2. *el-Fâriḳ beyne'l-muşannif ve's-sâriḳ*. Süyûtî'nin, bazı kitaplarından intihal yaptığını iddia ettiği Kastallânî'yi isim vermeden eleştirdiği eseridir. Hilâl Nâcî tarafından yapılan tahkikinin sonunda (Beyrut 1998) ayrıntılı fihristler ve Süyûtî'nin 799 eserinin listesi yer almaktadır. Hilâl Nâcî bu eseri ilk defa kendisinin neşrettiğini söylese de Kâsım es-Sâmerrâî'nin (*Âlemü'l-kütüb*, II/4 [1402/1982], s. 741-752) ve Derûbî'nin neşirleri daha eskidir.

3. *el-Mekkiyye (en-Nefhatü'l-miskiyye)*. Müellifin hac için Mekke'de bulunduğu sırada İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin *'Unvânü's-şerefi'l-Vâfi'*i tarzında bir günde telif ettiği eseridir (Cezayir 1865).

4. *el-Kâvî fi Târîhi's-Sehâvî*. Sehâvî'nin kendisine çok sert eleştiriler yönelttiği *ed-Đav'ü'l-lâmi*'deki iddialarına cevap olarak telif edilmiştir.

5. *Bülbülü'r-Ravza*. Nil üzerindeki Ravza adası hakkındadır (İstanbul 1298; nşr. Nebîl Muhammed Abdülazîz, Kahire 1981).

Süyûtî'nin diğer edebî eserleri arasında şunlar sayılabilir: *el-Vesâ'il ilâ (fi müsâmereti) ma'rifeti'l-Evâ'il* (Ebû Hilâl el-Askerî'nin *el-Evâ'il*'inin muhtasarı olmakla birlikte pek çok ilâve ile fıkıh bablarına göre yeniden düzenlenmiştir [nşr. R. Gosche, Halle 1867; nşr. Es'ad Talas, Bağdat 1950; nşr. İbrâhim Ahmed el-Adevî – Ali Muhammed Ömer, Kahire 1980; nşr. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1986; nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb, Kahire 2003]); *Reşfü'z-zülâl mine's-sehari'l-helâl* (eserde yirmi âlim evliliklerinin ilk gecesini kendi ilim dallarının terimlerini kullanarak anlatmaktadır [Fas 1319, taşbaskı; Kahire, ts.; Beyrut 1997]); *Dürerü'l-kilem ve ğureru'l-hikem* (Zemaşerî'nin *Nevâbigü'l-kelim*'i tarzında bir eserdir [*Keşfü'z-zunûn*, I, 748]); *en-Nüch fi'l-icâbe ile's-sulh* (nşr. E. M. Sartain, New York 1975, *et-Tehaddüs* içinde); *Nüzhetü'n-nedîm* (nşr. Ferec el-Huvâr, Tunus 2003); *el-Muhâdarât ve'l-muhâverât* (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5586); *Ehâsinü'l-iktibâs fi mehâsini'l-iktibâs* (Burdur İl Halk Ktp., nr. 1548-01; Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1150, Lâleli, nr. 3733); *Vak'u'l-eşel fi darbi'l-meşel* (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 7913); *İthâfü'n-nübelâ' bi-ahbâri's-sükâlâ'* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 708, 1030; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1579).

Tarih.

1. *Tabakâtü'l-huffâz*. Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ının muhtasarı olup esere Zehebî'den sonra yaşayan kırk yedi hadis hâfızı eklenmiştir (Göttingen 1833; Dımaşk 1347; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1973, 1994; Beyrut 1983, 1993). Eser ayrıca *Zeylü Tabakâti'l-huffâz* adıyla basılmıştır (Beyrut, ts., *Zeylü Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehebî* içinde, s. 345-384).

2. *Buğyetü'l-vu'ât* fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. Süyûtî önce 300 civarında kaynaktan yararlanarak yedi ciltlik bir eser kaleme almış, ardından bunu özetleyip 2209 dil âliminin biyografisini içeren eserini meydana getirmiştir (nşr. A. Meursinge, Leiden 1839; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 2004; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2005; nşr. Muhammed Abdürrahîm, Beyrut 2005).

3. *Târîhu'l-hulefâ' (Menâhilü's-şafâ' bi-tevârîhi'l-e'imme ve'l-hulefâ')*. Hz. Ebû Bekir'den müellifin devrine kadar gelen halifelerin hayatı ve bunların dönemindeki olayların kronolojik sırayla anlatıldığı bir eserdir (nşr. W. N. Lees, Kalküta 1856; Lahor 1870, 1887; Kahire 1887, 1932; nşr. Ca'fer Ali en-Necînevî, Leknev 1906; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkî, Kahire 1932; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1952, 1964, 1969; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1988; nşr. Rıdvân Câmî' Rıdvân, Kahire 2004; nşr. Muhammed Ebü'l-

Fazl İbrâhim, Kahire 1976; Beyrut 2005; nşr. İbrâhim Sâlih, Beyrut 2003; nşr. Saîd Mahmûd Ukayl, Beyrut 2005; nşr. Vâil Mahmûd eş-Şarkî, Beyrut 2008). İbn Hacer el-Heytemî'nin ihtisar ettiği eseri Abdülkerîm-i Münşî Farsça'ya çevirmiştir.

4. *Hüsni'l-muhâdara*. Eserde Mısır'ın firavunlar dönemi, müslümanlar tarafından fethi, İslâmlaşması süreci, burada kurulan devletler, ayrıca sultanlar, devlet adamları, ileri gelen âlimler, şairler, hekimler ve Mısırlılar'ın âdetleri anlatılmaktadır (nşr. C. J. Tornberg, Uppsala 1834 [kısmî neşir]; Kahire 1861, 1864, 1903, 1906, 1909; nşr. Muhammed b. Ahmed en-Neccâr, Kahire 1881; nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1967; Beyrut 2004; nşr. Halil Mansûr, Beyrut 1997). Müellif bu eseri *ez-Zeberced* adıyla ihtisar etmiştir.

5. *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*. Süyûtî'nin otobiyografisi olup hayatı hakkında en önemli kaynak sayılır. Elisabeth Mary Sartain eser üzerinde doktora tezi hazırlayıp neşretmiş (Kahire 1975), *Jalâl al-Dîn al-Suyûtî* adlı çalışmasını da bu neşrin ilk cildi olarak yayımlamıştır (Cambridge 1975).

6. *Nazmü'l-ikyân fi a'yâni'l-a'yân*. IX. (XV.) yüzyılda Mısır, Suriye, Hicaz, Irak, Endülüs gibi bölgelerde yaşamış sultan, kadı, âlim, şair ve siyaset adamlarının tanıtıldığı eser Philip Khuri Hitti tarafından neşredilmiştir (Beyrut-New York 1927; Beyrut 2001; Beyrut, ts. [New York 1927'den ofset]).

7. *eş-Şemârih fi 'ilmi't-târih*. Bu küçük hacimli eserde Süyûtî tarihlendirme, çeşitli dönemlerde kullanılan takvimlerin ve hicrî takvimin başlangıcı, tarih bilmenin faydaları, gün ve ay isimlerinin menşei gibi konulara yer vermiştir (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin – Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1890, 1892; nşr. C. F. Seybold, Leiden 1894; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, *el-Mecelletü't-târihiyye*, I, Bağdat 1970; nşr. Muhammed b. İbrâhim eş-Şeybânî, Küveyt 1978; Frankfurt am Main 1998 [Seybold 1894'ten tıpkıbasım]; Ahmet Canbek'in bu eser üzerine hazırladığı yüksek lisans tezi için aş.bk.).

8. *Mu'cemü şüyühî (el-Müncem fi'l-mu'cem)*. Süyûtî'nin önem sırasına göre üç tabakaya ayırdığı 195 hadis hocasını tanıttığı eseridir (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd, Beyrut 1995).

9. *Tebyüzü's-şahîfe bi-menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Haydarâbâd-Dekken 1317/1899, 1915; nşr. Muhammed Âşık, Beyrut, ts.; Beyrut 1989, *er-Resâ'ilü'l-aşr* içinde; nşr. Mahmûd Hasan Nassâr, Beyrut 1990; Karaçi 1990, M. Abdürreşîd Nu'mânî'nin *Mekânetü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe fi 'ilmi'l-hadîs*'i ile birlikte).

Müellifin bu konuda şu eserleri de zikredilebilir: *Tuhfetü'l-kirâm bi-aḥbâri'l-ehrâm* (nşr. Sâmi Câhîn, Kahire 1992); *Tezyînü'l-memâlik bi-menâkıbi'l-İmâm Mâlik* (I-IV, Kahire 1324, Kahire 1325); *Ṭabakâtü'l-uşûliyyîn* (Manisa İl Halk Ktp., nr. 1047/2); *el-Mültekaṭ mine'd-Düreri'l-kâmine* (İbn Hacer'in *ed-Düreri'l-kâmine*'sinin muhtasarıdır); *Târihu'l-umr* (İbn Hacer'in *İnbâ'ü'l-gumr*'una zeyildir); *'Aynü'l-İşâbe fi ma'rifeti's-şahâbe* (İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İşâbe*'sinin muhtasarıdır).

Diğer Eserleri.

1. *en-Nükâye*. 873'te (1468-69) yazılan eser (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1970) on dört ilim dalı ve on dört konuyla ilgili bir derleme olup müellif tarafından *İtmâmü'd-dirâye* adıyla şerhedilmiştir

(Tahran 1891; Bombay 1891; nşr. Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî, Kahire 1899, *Miftâhu'l-‘ulûm* ile birlikte; nşr. Muhammed Kâmil b. Muhammed el-Asyûtî, Kahire 1929, *Miftâhu'l-‘ulûm* ile birlikte). Ayrıca Muhammed Yâsîn Abdullah Mîrganî'nin *‘Unvânü'd-dirâye* adıyla şerhettiği esere Ahmed b. Ahmed es-Sinbâtî dört ilim daha ilâve edip *Ravzatü'l-fühûm* adıyla nazma çevirmiştir (a.g.e., a.y.; Brockelmann, VI, 671).

2. *el-Lüm‘a fî ecvibeti'l-es‘ileti's-seb‘a* (Kahire 1349, *et-Tezkîr bi'l-mecî ve'l-mesîr* içinde; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996).

3. *el-Kenzü'l-medfûn ve'l-fülkü'l-meşhûn* (Kahire 1288, 1303).

4. *Bezlü'l-mechûd fî Hizâneti Maĥmûd* (nşr. Fuâd Seyyid, MMMA, IV/1 [1958], s. 125-136). Süyûtî'nin diğer eserleri için Derûbî'nin neşrettiği fihristlere ve Tabbâ'ın eserine bakılabilir (bk. bibl.).

Literatür.

Süyûtî'nin öğrencileri Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî *Tercemetü'l-‘Allâme es-Süyûtî* (kısmen nşr. Muhammed Hayr el-Bikâî, Dir‘iye 2000-2001) ve Abdülkâdir b. Muhammed eş-Şâzelî *Behcetü'l-‘âbidîn bi-tercemeti ĥâfizi'l-‘aşr Celâlidîn es-Süyûtî* (nşr. Abdülilâh Nebhân, Dımaşk 1998) adıyla onun hakkında biyografiler yazmışlardır. Çağdaş müellifler de Süyûtî'nin hayatına dair birçok eser kaleme almıştır. *et-Teĥaddüs*'le ilgili doktora tezi hazırlayan Elisabeth Mary Sartain, *Jalâl al-Dîn al-Suyûtî* adlı eserinde Süyûtî'nin hayatını anlatmakta, ayrıca içerdiği notlar sebebiyle bu eser, *et-Teĥaddüs*'ün doğru anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Bu eserin bazı kısımları Hasan Nûreddin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 2002). Sa‘dî Ebû Habîb'in *Ĥayâtü Celâlidîn es-Süyûtî ma‘a'l-‘ilm mine'l-mehdi ile'l-laĥd* adlı eseri (Dımaşk 1993) onun hayatını edebî açıdan anlatması yönüyle değerlidir. Süyûtî'nin makâmeleri üzerinde yıllarca çalışan Semîr Maĥmûd ed-Derûbî yirmi dokuz makâmeyi *Şerĥu Maĥâmâti's-Süyûtî* adıyla şerhetmiştir (Beyrut 1989). Ahmed el-Hâzindâr ve Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî'nin hazırladığı *Delîlü maĥtûâtî's-Süyûtî ve emâkinü vücûdihâ* (Küveyt 1983), Süyûtî'nin eserlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğunu gösteren en kapsamlı çalışmadır. Fakat bu eserin kaynak göstermede ilmî standarda uyulmaması, bazı kitap isimlerinin yanlış okunması, iki kitabın tek kitap gibi verilmesi, Süyûtî'nin fihristlerinin görülmeden hazırlanması ve Brockelmann'dan faydalanılmamış olması gibi kusurları vardır (Derûbî, *MMLAÜr.*, XIII/56 [1999], s. 182). Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl'in *Mektebetü'l-Celâl es-Süyûtî* adlı çalışması da (Rabat 1977) alfabetik olarak sıraladığı Süyûtî'nin eserleri hakkında önemli bilgiler vermesine rağmen onun kendi fihristleri görülmeden hazırlanmıştır (a.g.e., XXIII/56 [1999], s. 180). Süyûtî'nin tefsir ilmindeki yeri hakkında, Muhammed Yûsuf eş-Şürbâcî'nin Tunus Zeytûne Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırladığı *el-İmâm es-Süyûtî ve cühûdühû fî ‘ulûmi'l-Kur‘ân* adlı eseriyle (Dımaşk 2001) *el-İtkân*'ın kaynakları üzerine Olaf Tyllack'ın *Die Quellen Des Itqân von Suyûtî* (Münih 1952) ve Kenneth E. Nolin'in *The ‘Itqân’ and Its Sources: A Study of ‘Al-Itqân fî Ulum Al-Quran’ by Jalal al-Din Al-Süyûtî with reference to ‘Al-Burhan fî Ulum Al-Quran’ by Badr al-Din Al-Zarkashi* (Hartford 1968) isimli

doktora tezleri burada zikredilmelidir. Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm'ın *el-İmâmü'l-Hâfız Celâlüddîn es-Süyûtî ve cühûdühü fi'l-hadîs ve 'ulûmihî*'si (Dımaşk 1994) Süyûtî'nin hadis ilmindeki yeri hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan biridir. Süyûtî'nin Arap dili alanındaki yerine dair önemli bir çalışma Ignaz Goldziher'e ait "Zur Charakteristik Gelâl ud-dîn us-Sujûtî's und seiner literarischen Thätigkeit" başlıklı makaledir (*Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften*, LXIX [Wien 1871], s. 7-28). Michael Barry tarafından İngilizce'ye çevrilen makaleyi J. O. Hunwick ilâve notlar ve düzeltmelerle "Ignaz Goldziher on al-Süyûtî" adıyla yayımlamıştır (*MW*, VII, [1978], s. 79-99). Tâhir Süleyman Hammûde tarafından Süyûtî hakkında yakın dönemde yapılan bir çalışma, *Celâlüddîn es-Süyûtî: 'Aşruhû ve hayâtühü ve âsâruhû ve cühûdühü fi'd-dersi'l-luğavî* adını taşımaktadır. Eser, Arap dünyasında Süyûtî hakkındaki ilk doktora tezi olup (1971) 1989'da Beyrut'ta neşredilmiştir. Mustafa Muhammed eş-Şek'a'nın "Mevsûatü'd-dirâsâti's-Süyûtiyye" serisinin ilk kitabı olarak neşredilen *Celâlüddîn es-Süyûtî: Mesîretühü'l-ilmîyye ve mebâhişühü'l-luğaviyye*'siyle (Kahire 1981) Abdülâl Sâlim Mekrem'in *Celâlüddîn es-Süyûtî ve eşeruhû fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye* adlı eseri de (Beyrut 1989) burada anılmalıdır. Muhammed Celâl Şeref, *Celâlüddîn es-Süyûtî: Menhecühü ve ârâ'ühü'l-kelâmiyye*'sinde (Beyrut, ts.) Süyûtî'nin mantık, kelâm ve akaide dair bazı görüşlerini incelemiştir. Süyûtî'nin ölümünün 500. yıl dönümü münasebetiyle Ezher Üniversitesi ile ISESCO tarafından 3-5 Nisan 1993'te düzenlenen sempozyumun tebliğleri *el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûtî: Fakîthen ve luğaviyyen ve muhaddişen ve müctehiden* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 2001). Ayrıca *et-Türâsü'l-'Arabî* (XIII/51, Nisan 1994) ve *Mecelletü Mecma'i'l-luğati'l-'Arabîyye bi-Dımaşk* (LXVII/4, Ekim 1992) dergileri Süyûtî özel sayıları çıkarmıştır.

Süyûtî hakkında Türkiye'de gerçekleştirilen akademik çalışmaların sayısı çok azdır. 2008 yılı itibariyle Süyûtî'ye dair sadece bir doktora tezi yapılmış (Recep Aslan, 2007, *Süyûtî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Süyûtî ile ilgili olarak çoğu edisyon kritik, tercüme ve eser tanıtımı türünden sekiz yüksek lisans tezi hazırlanmıştır: Mahmut Kavaklıoğlu (1989, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mevlüt Karayılan (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Şahabettin Ergüven (1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Caner Akdemir (2000, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ali Böcül (2005, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Murat Atasoy (2006, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Emel Keleş (2007, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ahmet Canbek (2008, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).⁵

⁵ Bu bölüm ilk olarak 2010 senesinde İstanbul'da basılan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 38. cildinde, 188-198 numaralı sayfalarda yer almıştır. [Matbu nüshayı pdf dosyası olarak indirmek için tıklayınız.](#)

2. KUR'AN İLİMLERİ.

Süyûtî, tefsiri derinleştirdiği ilimlerin başında saydığı gibi benzerlerinin yazılmadığını iddia ettiği eserlerinden ilk altısı da Kur'an ilimlerine dairdir (Hüsnu'l-muhâdara, I, 336-338; et-Tehaddüs, s. 105). Bu alanda en çok eser veren âlimlerden olan Süyûtî, eserlerinin tefsirde okuyucusunu başka bir esere ihtiyaç duymayacak şekilde bir bütünlük oluşturduğu kanaatindedir (Kâtfü'l-ezhâr, vr. 3^a). Doğu'da Moğol istilâsı, Batı'da Endülüs faciasının yaşandığı bir dönemin ardından bu eserlerini kaleme alırken ilmin zayi olmasından endişe ederek o güne kadar yazılmış kitapları sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Bu sebeple onun yazdıkları başta Ahmed b. Menî'in Müsned'i, İbn Mâce ve İbn Merdüye'nin tefsirleri, İbnü'l-Enbârî'nin Kitâbü'l-Meşâhif'i, Ebü's-Şeyh'in Tefsîr'i ve Şevâbü'l-a'mâl'i gibi bugüne ulaşmayan kaynaklar olmak üzere mevcut birikimi zamanımıza taşıması açısından önemlidir. Dağınık şekilde bulunan bilgileri Kur'an ilimlerinde olgunluk dönemini temsil eden eserlerinde derli toplu halde bir araya getirmesi ve çoğunlukla bu bilgilerin kaynağına işaret etmesi araştırmacılara kolaylık sağlamıştır. Süyûtî'nin el-İtkân'ı ve Tefsîrü'l-Celâleyn'i günümüze kadar tefsir öğretimi ve araştırmalarında en çok başvurulan kaynaklar arasında yer aldığı gibi müfessirlerin biyografilerine dair eseri de bu literatürün öncüsü durumundadır.

Süyûtî'nin hadisçi kimliği tefsir alanındaki eserlerinin rivayet ve nakil ağırlıklı olması sonucunu doğurmuştur. Kur'an'ın mânalarına dair Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetlere dayanmayan görüşleri "mahzâ re'y" ve bunlardan kurallara uygun olanları "te'vil", kuralların dışına çıkan ve hataya düşenleri ise "tahrif" ve "tebdil" diye nitelendiren Süyûtî tefsirde bu rivayetlerle sınırlı kalmanın gerekli ve yeterli olduğunu, onlardan daha güzel bir görüş ortaya koyacağını zannedenlerin itham altında kalacağını ve aldanacağını söyler. Yapılması gereken şey sadece bu rivayetler arasında ehli tarafından tercihte bulunmaktır (a.g.e., vr. 1^b). Süyûtî, felsefeyle uğraşp hadis ilimlerini ihmal edenlerin Kur'an tefsirinde sahih rivayetleri terkederek gereksiz yere te'vile ve mecaza yönelmelerini şiddetle eleştirir (Nevâhidü'l-ebkâr, neşreden giriş, s. 42-51). Ancak onun tefsirde karşı çıktığı asıl husus sahih nakle rağmen delile dayanmayan re'yin ileri sürülmesidir. Zira naklin bulunmadığı yerlerde sağlam delile dayanmak suretiyle Süyûtî'nin de meseleleri dirâyet yoluyla ele aldığı anlaşılmaktadır. Onun Kur'an ilimleri ve tefsir konusunda dikkat çeken görüşleri de vardır. Mensuh âyetlerin sayısını yirmi olarak tesbit etmesi (el-İtkân, II, 708-713), hurûf-ı mukattaaları müteşâbihattan kabul etmesi ve müteşâbihlerin anlamını yalnız Allah Teâlâ'nın bilebileceğini söylemesi (a.g.e., I, 642, 658), Fâtiha'daki bismelinin ispatının da nefyinin de zannî değil katî olduğunu ileri sürmesi (et-Tehaddüs, s. 229), Hz. İbrâhim'in kurban etmek istediği çocuğunun (Sâffât 37/101-102) İsmâil değil İshak olduğunu iddia etmesi (el-Hâvî, II, 34-39), Bakara sûresindeki (2/238) orta namazın ikindi değil öğle namazı olduğunu belirtmesi (et-Tehaddüs, s. 229) bunun örnekleri arasında zikredilebilir.

Kur'an ilimleri alanında çok sayıda eser veren Süyûtî bazı eleştirilere hedef olmuştur.

1. Asılsız rivayetlere ve İsrâiliyat'a yer verdiği, özellikle tefsirle ilgili bütün rivayetleri derleme amacı taşıyan ed-Dürrü'l-menşûr'unda asılsız rivayetlerin bulunduğu üzerinde durulmuştur (meselâ bk. I, 233-249; VII, 116-118, 155-165, 178-186, 191-195). Süyûtî bu rivayetlerle ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır (Şürbacî, s. 268-270).

2. Kur'an'da müphem bırakılan hususları mesnetsiz şekilde tafsil etmiştir. Tefsîrü'l-Celâleyn'de Bakara sûresinin 35. âyetinde yasaklandığı belirtilen ağacı buğday ve üzümle açıklaması, aynı sûrede (2/73) ineğin dilinden ya da kuyruk sokumundan söz etmesi, A'râf sûresinde (7/145) zikredilen levhaları ayrıntılı biçimde tasvir etmesi bu tür açıklamalardandır (Candan, sy. 3 [2000], s. 345-350).

3. Sebeb-i nüzûle dair rivayetlere dayanarak bazı âyetleri genel anlamından uzaklaştırmış ve tahsis yoluna gitmiş, Leyl sûresinin 17-18. âyetlerinin Hz. Ebû Bekir'le ilgili olduğunu ortaya koymak için el-Hablû'l-vesîk fi nuşreti's-Şiddîk adıyla bir eser kaleme almıştır.

4. Kur'an'da zâit harf ve kelimeler bulunduğunu ileri sürmüştür (eleştiriler için ayrıca bk. el-İtkân [giriş], I, 65-69; Zehebî, I, 244-245; Kâsîd Yâsir, VIII [1977], s. 399-400).

Eserleri

Süyûtî, otobiyografik eseri et-Teḥaddüs'te eserlerini önem ve hacim gibi kriterler açısından tasnif ederek sıralamıştır. Kur'an ilimlerine dair olanlar aşağıda bu sıralamaya göre verilmiş, daha sonra bu kaynakta yer almayanlar zikredilmiştir.

1. *el-İtkân* fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Süyûtî'nin, sadece Fâtiha sûresinin ilk altı âyetiyle Kevser sûresi tefsirini yazabildiği (et-Teḥaddüs, s. 129) *Mecma'u'l-bahreyn ve maṭla'u'l-bedreyn* adlı dirâyet tefsirine mukaddime olarak düşündüğü kapsamlı eseridir (Kalküta 1852-1854; Kahire 1278, 1287, 1306; nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1387/1967, 1405/1985; nşr. Ahmed b. Ali, Kahire 2005; nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, Beyrut 1407/1987; nşr. Fevâz Ahmed Zemerlî, Beyrut 1999; nşr. Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye, Ebûzabî 2003; nşr. Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, Medine 1426). Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik eseri Türkçe'ye (*el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân: Kur'an İlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1987), Hamid Algar İngilizce'ye (Comprehensive Guide to the Sciences of the Qur'an, Berkshire 2008) çevirmiştir. Eserin kaynakları üzerine Olaf Tyllach (Münih 1952) ve Kenneth E. Nolin (Hartford 1968) birer çalışma yapmıştır.

2. *Tercümânü'l-Kur'ân*. Muttasıl senedlerle Hz. Peygamber'e ulaşan 10.000 civarında rivayeti ihtiva eden (müsned) bir tefsirdir. Müellifin tamamlandığını ve beş cilt olduğunu söylediği eserin (Ḳatfû'l-ezhâr, vr. 1^b) 1314'te (1896-97) Mısır'da basıldığı zikredilmişse de (Serkîs, I, 1077) basılmış olan eser onun muhtasarı olan ed-Dürrü'l-menşûr olup asıl kitabın günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.

3. *ed-Dürrü'l-menşûr* fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. En hacimli rivayet tefsiri olarak kabul edilir (Kahire 1314; Tahran 1377; Beyrut, ts., 1972, 1983, 1991, 2001). Eser ayrıca Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (I-XVII, Riyad 2003). Ömer b. Garâme el-Amravî, Fehresü eḥâdîşi'd-Dürri'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr adıyla bir eser yayımlamıştır (Riyad 1408/1988).

4. *Ḳatfû'l-ezhâr fi keşfi'l-esrâr (Esrâri't-tenzîl)*. Kur'an'ın i'câzının ve belâgat üslûplarının, âyet ve sûreler arasındaki münasebetlerin, kıraat farklılıklarından doğan anlam zenginliğinin ele alındığı eser Tevbe sûresinin 92. âyetine kadar yazılmış olup Muhammed el-Hamâdî tarafından neşredilmiştir (I-II, Katar 1414/1994).

5. *el-İklîl fi'stinbâti't-tenzîl*. Ahkâm âyetlerinin tefsirine dairdir. Eserde kelâm konularına da girilmiş ve Ehl-i sünnet'in görüşleri savunulmuştur. Ebü'l-Fazl İbnü's-Siddîk'ın tashihleriyle (Kahire 1373/1953) ve Seyfeddin Abdülkâdir el-Kâtib'in hadis tahrîcleriyle (Beyrut 1405/1985) basılan eser üzerinde Âmir b. Ali el-Arabî doktora tezi hazırlamıştır (Cidde 1422/2002).

6. *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*. Ḳatfû'l-ezhâr'ın ilgili bölümünden ihtisar edilmiş ve 883 (1478) yılında tamamlanmıştır (Tenâsük, s. 53-54; nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1406/1986). Kitap Esrâru tertîbi'l-Kur'ân (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1396/1976) ve Tertîbü süveri'l-Kur'ân (nşr. es-Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1986) adlarıyla da yayımlanmış, Mustafa Karakoç tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Sûrelerin Sıralanışındaki Sırlar, İstanbul 2004).

7. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Konusunda en hacimli kitaplardan olup 950 civarında âyetin nüzûl sebebine yer verilen eserde zayıf rivayetler de vardır. Tefsîrî'l-Celâleyn'in kenarında (Mısır 1301, 1316, 1342) ve müstakil olarak çeşitli baskıları yapılan eser (Kahire 1951, 1954; Tunus 1984; Dımaşk, ts.) ayrıca Hâlid Şibl (Beyrut 2002) ve Muhammed el-Fâzîlî (Beyrut 2000) tarafından neşredilmiştir.

8. *Tekmiletü Tefsîri'l-Celâl el-Mahallî*. Celâleddin el-Mahallî'nin Fâtiha sûresiyle Kehf'ten Nâs sûresine kadar yazabildiği tefsirin diğer sûrelerine dair olup kırk günde yazılmıştır. Eser iki müellifinin adına işaretle Tefsîrî'l-Celâleyn diye meşhur olmuştur (bk. TEFSÎRÜ'L-CELÂLEYN). Kur'an-ı Kerim'in ve çeşitli tefsirlerin kenarında veya şerh ve hâşiyeleriyle birlikte çok sayıda baskısı bulunan eser (Delhi 1211/1796; Kalküta 1256/1840; Mısır 1280; Bombay 1282/1865) ayrıca Lübâbü'n-nükûl'le birlikte basılmış, Tefsir-i Celâleyn: Celâleyn Tefsiri Tercümesi (Ali Rıza Kaşeli v.dğr., I-III, İstanbul 1997) ve Kelime Anlamlı Celâleyn Tercümesi (Taha Alp v.dğr., I-V, İstanbul 2005) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

9. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*. Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'ini okutan müellifin bu eser üzerine Hûd sûresine kadar aldığı notlardan oluşturduğu bir hâşiyeye olup yaklaşık yirmi yıllık bir süre sonunda 900'de (1494-95) tamamlanmış (el-Fihrisü's-şâmil, VII, 1865-1873), bazı bölümleri hakkında Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde üç ayrı doktora çalışması yapılmıştır (Ahmed Hâc Muhammed Osman, Baştan Bakara sûresinin 20. âyetine kadar, 1423-1424; Muhammed Kemâl Ali, Bakara sûresinin 21. âyetinden Âl-i İmrân sûresinin 112. âyetine kadar, 1424-1425; Ahmed b. Abdullah b. Ali ed-Derûbî, Âl-i İmrân sûresinin 113. âyetinden Tevbe sûresinin 48. âyetine kadar, 1424-1425).

10. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Türünün ilk örneği olan ve 136 müfessirin biyografisini içeren eser müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamamıştır. Süyûtî'nin talebesi Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî'nin 704 biyografi ihtiva eden Tabakâtü'l-müfessirîn'i bu eserin ikmal edilmesiyle meydana gelmiş olup Süyûtî'nin eseri Meursinge (Leiden 1839) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1396/1976) tarafından neşredilmiştir.

11. *Şerhu's-Şâtıbiyye*. Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî'nin Hırzû'l-emânî (eş-Şâtıbiyye) adlı kasidesinin şerhidir. Kısa açıklamalardan oluşan ve 884'te (1479) tamamlanan eseri Ebû Âsım Hasan b. Abbas b. Kusay (Kahire 1424/2004) ve Abdullah b. Abdurrahman eş-Şeşerî – Muhammed b. Fevzân el-Ömer (Riyad 1428/2007) Şerhu Kaşîdeti'l-İmâm Ebi'l-Kâsım eş-Şâtıbî adıyla yayımlamıştır.

12. *et-Taḥbîr fî 'ulûmi't-tefsîr*. Süyûtî'nin ulûmü'l-Kur'an'a dair ilk eseri olup 872'de (1467-68) tamamlanmıştır. Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî'nin Mevâkı'u'l-'ulûm'unu esas alan kitap Züheyr Osman Ali (Katar, ts.) ve Fethî Abdülkâdir Ferîd (Riyad 1402/1982) tarafından neşredilmiştir.

13. *Mu'terekü'l-akrân fî müştereki'l-Kur'an* (*Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an*) (nşr. Muhammed el-Bicâvî, I-III, Kahire 1973; Beyrut 1988).

14. *Müfḥimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'an*. Konusunda son eser olarak kabul edilen ve çeşitli baskıları bulunan kitabı (Leiden 1839; Kahire 1309; Beyrut 1976) ayrıca İyâd Hâlid et-Tabbâ' (Beyrut 1986) ve Mustafa Dîb el-Bugâ (Dımaşk 1991) yayımlamıştır.

15. *el-Mühezzeb fimâ vaḳa'a fî'l-Kur'an mine'l-mu'arreb*. Alfabetik sıraya göre düzenlenen ve 878'de (1473) tamamlanan eser el-Mevrid dergisinde yayımlanmış (sy. 1-2 [Bağdat 1971], s. 57-126), Tihâmî Râcî el-Hâşimî (Mağrib, ts.) ve Semîr Hüseyin Halebî (Beyrut 1988) tarafından da neşredilmiştir. Süyûtî, daha sonra Mısır Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Allah Abdülazîz b. Ya'kûb'un isteği üzerine bu kitabın muhtasarını dillere göre düzenleyerek el-Mütevekkilî fimâ verede fî'l-Kur'an bi'l-luğâti'l-Habeşîyye ve'l-Fârisîyye ve'r-Rûmiyye ve'l-Hindiyye ve's-Süryâniyye ve'l-İbrâniyye

ve'n-Naba'tiyye ve't-Türkiyye ve'z-Zenciyye ve'l-Berberiyye adlı eserini meydana getirmiştir (Kahire 1306; Dimaşk 1348; nşr. Abdülkerim ez-Zebîdî, Beyrut 1988).

16. *Hamâ'ilü'z-zehr fî fezâ'ili's-süver*. Bir nüshası Berlin'de bulunmaktadır (Hâzindâr – Şeybânî, s. 36).

17. *Şerhu'l-isti'âze ve'l-besmele (Riyâzu't-tâlibîn fî şerhi'l-isti'âze ve'l-besmele)*. Müellifin 865'te (1461) tamamladığı ve hocası Bulkîni'nin takrizi dolayısıyla imha etmediğini söylediği eserin (et-Tehaddüs, s. 239) nüshalarının bulunduğu belirtilmiştir (Şerkâvî, s. 212; Hâzindâr – Şeybânî, s. 38).

18. *Kebtü'l-aqrân fî ketbi'l-Kur'an*. Kur'an'ın yazım kuralları hakkındaki eserin günümüze ulaşım ulaşmadığı bilinmemektedir.

19. *Merâşidü'l-me'tâli' fî tenâsübi'l-makâtî' ve'l-me'tâli'*. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bazmül ('İlmü'l-münâsebât fî's-süver ve'l-âyât içinde, Mekke 1423/2002, s. 121-196) ve Muhammed Yûsuf eş-Şürbacî (Mecelletü'l-Ahmediyye, Dübey, ts., sy. 4) tarafından neşredilmiş, Süleyman Mollaibrahimoğlu eseri Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1994).

20. *Fethü'l-celîl li'l-'abdi'z-zelîl fî'l-envâ'i'l-bed'iyyeti'l-müstahrece min kavlihî te'âlâ "Allâhü veli'yyüllezîne âmenû"*. Bakara sûresinin 257. âyetindeki bedî' sanatlarına dairdir. Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir'in yayımladığı eseri (Amman 1992) Rıza Halilov ve Cüneyt Eren Türkçe'ye tercüme etmiştir (Erzurum 2001).

21. *el-Ezhârü'l-fâ'iha 'ale'l-Fâtiha*. Bir nüshası Berlin'dedir (Hâzindâr – Şeybânî, s. 30).

22. *el-Kelâm 'alâ evveli sûreti'l-Feth*. Müellifin 867 (1462-63) yılında hocalığa başlaması münasebetiyle verdiği dersin metni olup âyetlerin tasavvuf ilmi açısından değerlendirildiği son kısmı eksik olduğu halde eser Mücâhid Tefvik el-Cündî tarafından yayımlanmıştır (Mecelletü'l-Ezher, LV/4 [1983], s. 490-496).

23. *el-Yedü'l-büştâ fî ta'yîni's-şalâti'l-vüştâ*. Eserde Bakara sûresinin 238. âyetinde sözü edilen "orta namaz"ın öğle namazı olduğu görüşü savunulmuştur (nüshaları için bk. Şerkâvî, s. 384; Hâzindâr – Şeybânî, s. 138-139).

24. *Mîzânü'l-ma'dele fî şe'ni'l-besmele* (nüshaları için bk. Şerkâvî, s. 362; Hâzindâr – Şeybânî, s. 44).

25. *el-Kelâm 'alâ kavlihî te'âlâ "velev yu'âhizü'llâhü'n-nâse bimâ kesebû"*. Fâtır sûresinin 45. âyetinin tefsirine dair olup muhtemelen Süyûtî'nin ilk kaleme aldığı ve daha sonra içindeki görüşlerden rücû ettiği kitapları arasında yer alır (Şürbacî, s. 229).

26. *el-Me'âni'd-dakîka fî idrâki'l-hakîka*. Bakara sûresinin 31. âyetinin tefsiriyle ilgili olup Ali b. Yûsuf'un Tarhu'd-dür adlı eseriyle birlikte basılmıştır (Mısır 1285).

27. *Dercü'l-'ulâ fî kırâ'ati Ebî Amr b. el-'Alâ*. Müellifin muhtemelen görüşlerinden rücû ettiği kitapları arasında yer aldığı belirtilmiştir (a.g.e., s. 230).

28. *ed-Dürrü'n-neşîr fî kırâ'ati İbn Keşîr*. Bu da görüşlerinden rücû ettiği kitaplarındandır (a.g.e., s. 230).

29. *el-Kavlü'l-faşıh fî ta'yîni'z-zebîh*. Hz. İbrâhim'in kurban etmek istediği oğlunun İsmâil değil İshak olduğunun ileri sürüldüğü eser el-Hâvî içinde yayımlanmıştır (II, 34-39).

30. *el-Hablü'l-vesîk fî nusreti's-Şiddîk*. Leyl sûresinin 17. âyetinin âm değil Hz. Ebû Bekir'e has olduğunun ileri sürüldüğü risâle el-Hâvî içinde neşredilmiştir (II, 44-54).

31. *Def‘u‘t-te‘assüf fi ihveti Yûsuf*. Hz. Yûsuf’un kardeşlerinin peygamber olmadığına dair olan eser el-Hâvî içinde (II, 23-26) ve Mevlevî Muhammed Hüseyin – Mevlevî Gulâm Hüseyin tarafından Süyûtî’nin on iki risâlesini bir araya getiren mecmuada (Lahor 1891) neşredilmiştir.

32. *el-Kazâze fi tahkîki mahalli‘l-isti‘âze*. Âyet iktibas ederken, “Kâle‘llâhu teâlâ ba‘de e‘ûzü billâhi mine‘ş-şeytâni‘r-racîm” demenin câiz olup olmadığına dairdir ve el-Hâvî içinde yayımlanmıştır (II, 6-10).

33. *Nefhu‘t-tîb min es‘ileti‘l-htaîb*. Bakara sûresinin 257. âyetinin i‘rabına dair olan eser Neşrü‘t-tîb ‘ale‘l-htaîb adıyla da bilinir (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959, el-Hâvî içinde).

34. *İtmâmü‘n-ni‘me fi‘htişâşi‘l-İslâm bi-hâzihî‘l-ümme*. Önceki ümmetlerin İslâm sıfatını taşıyaması hakkındadır. 888’de (1483) kaleme alınmış olup el-Hâvî içinde neşredilmiştir (II, 286-304).

35. *el-Fevâ‘idü‘l-bârize ve‘l-kâmine fi‘n-ni‘ami‘z-zâhire ve‘l-bâtine*. Lokmân sûresinin 20. âyetinin tefsiri hakkındadır (nüshaları için bk. Hâzindâr – Şeybânî, s. 274-275).

36. *el-Muharrer fi kavlihî te‘âlâ “li-yağfira lekellâhü mâ tekadde min zenbike ve mâ te‘ahhar”*. Fetih sûresinin 2. âyetinin tefsiriyle ilgili olan eseri Hüseyin Muhammed Ali Şükri Medine’de neşretmiştir (Nevâhidü‘l-ebkâr, neşredenin girişi, s. 23).

Süyûtî et-Tehaddüs’ta (s. 127-133) daha sonra rivayete önem verenlerin usulünce yazdığı ve fazla önem vermediği eserlerini sıralamıştır:

- el-Muntekâ min Tefsîri İbn Ebî Hâtim,
- el-Muntekâ min Tefsîri‘l-Firyâbî,
- el-Muntekâ min Fezâ‘ili‘l-Kur‘ân li-Ebî ‘Ubeyd,
- el-Muntekâ min Tefsîri ‘Abdirrezzâk,
- Mecma‘u‘l-bahreyn ve matla‘u‘l-bedreyn,
- Mefâtîhu‘l-ğayb,
- Meydânü‘l-fürsân fi şevâhidi‘l-Kur‘ân,
- Mecâzü‘l-fürsân ilâ Mecâzi‘l-Kur‘ân,
- el-Elfiyye fi‘l-kırâ‘ati‘l-‘aşr (son beş eser tamamlanmamıştır).

el-İtkân’da (II, 707) nâsih ve mensuh konusunda bir kitap yazdığını söyleyen, ancak et-Tehaddüs’ta bundan söz etmeyen Süyûtî eserlerine ait fihristte en-Nâsih ve‘l-mensûh adlı bir kitabını kaydetmektedir (Derûbî, XXIII/56 [1999], s. 189). Bugâ bir nüshasının bulunduğunu söylüyorsa da (el-İtkân, II, 707, 4 nolu dipnot) eserin günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmemektedir.

Süyûtî’nin el-Hâvî li‘l-fetâvî’sinde Kur‘ân’la ilgili soruların cevaplandırıldığı “el-Fetâva‘l-Kur‘âniyye” başlıklı bir bölüm yer almaktadır (II, 5-60).

Bu sayılanların dışında çeşitli kaynaklarda Süyûtî’ye nisbet edilen veya Süyûtî’nin başta el-İtkân olmak üzere çeşitli kitaplarındaki bölümlerden derlenen bazı eserler de bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, II, 181-183; Suppl., II, 179-181; Şürcacî, s. 237-241).⁶

⁶ M. Suat Mertoğlu’na ait olan Bu bölüm ilk olarak 2010 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi’nin 38. cildinde, 198-201 numaralı sayfalarda yer almıştır.

C. Celaleyn Tefsîrinin Özellikleri

Tefsîrü'l-Celâleyn (تفسير الجلالين)

Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yarım bırakıp Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tamamladığı Kur'ân-ı Kerîm tefsiri.

Celâleddin el-Mahallî, ömrünün sonlarına doğru başladığı Tefsîrü'l-Çur'ân'ın yarısını yazdıktan sonra vefat etmiş, öğrencisi Celâleddin es-Süyûtî 1 Ramazan 870 (17 Nisan 1466) tarihinde başladığı çalışmasını kırk günde tamamlamış ve eser Tefsîrü'l-Celâleyn (iki Celâl'in tefsiri) adıyla ün kazanmıştır. "Lübbü't-tefâsîr" (tefsirlerin özü) diye anılan eser çok okunan tefsirlerden biri olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. Tefsîrü'l-Celâleyn çok muhtasar şekilde yazılmış olup yapılan sayımlara göre Kur'ân-ı Kerîm âyetleriyle tefsirdeki harflerin sayısının birbirine eşit, Müddessir sûresinden sonra ise tefsir kısmındaki harflerin biraz daha fazla geldiği tesbit edilmiştir (Keşfü'z-zunûn, I, 445). Tefsirin hangi yarısının kime ait olduğu hususunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Kâtib Çelebi'nin de içinde bulunduğu birçok müellife göre Bakara sûresinden İsrâ sûresine kadar olan kısmı Mahallî, daha sonraki kısmı Süyûtî yazmıştır; Fâtiha sûresi de Süyûtî tarafından tefsir edildiği için eserin sonuna konulmuştur (a.g.e., a.y.; Kaysî, s. 78; Bilmen, II, 596). Ancak bu görüşün gerçeğe ilgisi yoktur. Zira bizzat Süyûtî'nin mukaddimede ve İsrâ sûresine ait tefsirin sonunda belirttiğine göre Mahallî, Kur'ân-ı Kerîm'i Kehf sûresinden başlayıp Nâs sûresine kadar tefsir etmiş, ardından Fâtiha sûresinin tefsirine başlamış, fakat ömrü yetmediğinden eserini bitirememiştir. Süyûtî de Bakara sûresinden İsrâ sûresinin sonuna kadar gelen sûreleri tefsir etmiş ve Mahallî'ye ait olan Fâtiha'yı tefsirin sonuna koymuştur (Cemel, I, 7; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, IV, 626).

Eser dil, üslûp ve ihtisar bakımından bir bütünlük arzeder; bazı kelimelerin açıklamasında görülen az sayıdaki değişiklikten başka temelde önemli bir fark yoktur. Meselâ "sırât-ı müstakîm" ibaresini Mahallî "cennete götüren yol" (Meryem 19/36), "senden önceki peygamberlerin de yolu olan tevhid yolu" (Yâsîn 36/4); Süyûtî ise "İslâm dininin yolu" (el-Bakara 2/142) ve "hak yol" (el-Bakara 2/213); "ruh" kelimesini Mahallî "insanın içine işlemeyle onu hayat sahibi kılan latif bir cisim" (es-Secde 32/9; Sâd 38/72), Süyûtî "bedenin kendisiyle canlandığı şey" (el-İsrâ 17/85) diye açıklamıştır. Sade bir dille yazılan Tefsîrü'l-Celâleyn'de âyetler, ilâhî maksadın ayrıntılar içinde kaybolmasına meydan vermeyecek biçimde kısa ve anlaşılır bir üslûpla tefsir edilmiştir. Bir dirâyet tefsiri olan eserde izlenen metot Süyûtî tarafından mukaddimede şöyle açıklanmıştır: Allah'ın kelâmından anlaşılana zikretmek, tercih edilen görüşe dayanmak, gerekli görülen yerlerin i'rabını yapmak, meşhur kıraatlerdeki farklılığa dikkat çekmek ve bütün bunları özlü biçimde vermek. Tefsîrü'l-Celâleyn'in kaynakları arasında Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı, Tabersî'nin Mecma'u'l-beyân'ı, Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-ğayb'ı, Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Bağrû'l-muhî'ti ile Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Hâkim'in hadis mecmuaları zikredilebilir.

Tefsîrü'l-Celâleyn'de Kur'an'ın Kur'an'la ve sünnetle açıklanması metodundan büyük ölçüde yararlanılmış, hadisler bazan mânen rivayetle verilmiş, bazan da bilinen hadislere atıfta bulunulmuştur. Âyetlerin nüzûl sebeplerinin belirtildiği eserde çoğu zaman, "Sebebin özel olması hükmün genel olmasına engel değildir" prensibi uygulanırken zaman zaman nüzûl sebebine dayanılarak âyetlerin özelleştirildiği görülür (Zeydî, V [1974], s. 133; VIII [1977], s. 397).

Tefsirin en başta gelen özelliği kelimelerin eş anlamlılarıyla ve hemen hemen âyetlerdeki kalıplarıyla açıklanmasıdır. Müelliflerin aynı zamanda dilci olmaları eserlerine de yansımış, sarf ve nahivle ilgili

açıklamalara bolca yer verilmiştir. Yer yer kelime ve cümlelerin i‘rabı yapılmış, bu durumda anlamlar nahiv kaidelerine göre değil nahiv kaideleri onlara tâbi kılınarak verilmiştir (a.g.e., VIII [1977], s. 370). Farklı kıraatlere dikkat çekilen eserde kıraat imamlarının isimleri zikredilmeden kıraat farklılıklarının mânaya yansımaları üzerinde durulmuş, bunlardan kaynaklanan çeşitli i‘rab şekillerine işaret edilmiş, zaman zaman şâz kıraatlere de temas edilmiştir. Her iki müfessir ahkâm âyetlerinin tefsirinde fikhî birikimlerini ortaya koymuş ve açıklamalarda mensubu buldukları Şâfiî mezhebini öne çıkarmıştır. Neshin kabul edildiği eserde Kur’an’ın Kur’an’la ve Kur’an’ın sünnetle neshine yer verilmiştir (meselâ bk. en-Nisâ 4/33; el-Bakara 2/180). Tefsirde bazı müteşâbih âyetler te’vil edilmiş, bunların bir kısmı Selef’in anlayışına aykırı olmakla eleştirilmiştir (Zeynû, s. 3-82). Hurûf-ı mukattaa hakkında ise, “Bunlardan murat olunanı en iyi Allah bilir” denilerek bu konuda Selef âlimlerinin yolu izlenmiştir. Müstakil bir âyet sayıldığı halde bismelenin tefsiri yapılmamış ve bismelenin herkes tarafından bilindiği kaydedilmiştir (Cemel, IV, 616). Tefsîrû’l-Celâleyn bazı açılardan eleştirilmiştir. Bunların başında bazı gereksiz ayrıntılara ve İsrâiliyat’a yer verilmesi gelmektedir. Tefsirin her iki müellif tarafından yazılan kısımlarında bu tür örneklerle rastlanmaktadır (el-Bakara 2/248, tâbût ve bakıyye; el-Hac 22/52, garânik kıssası; en-Neml 27/23, Sebe melikesi; el-Ahzâb 33/37-38, Zeyneb kıssası; Sâd 38/23-24, Hz. Dâvûd’a muhakeme için gelen iki hasmın kıssası; et-Tahrîm 66/11, Firavun’un müslüman hanımının kıssası).

Tefsir öğretimi için uygun bir metin olması dolayısıyla yaygınlık kazanan Tefsîrû’l-Celâleyn üzerine çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bedreddin Muhammed b. Muhammed el-Kerhî’nin Mecma‘u’l-bahreyn’i (nüshaları için bk. el-Fihrisü’s-şâmil, IX, 2360-2363), Ali el-Kârî’nin Cemâleyn’i (nüshaları için bk. a.g.e., IX, 2384-2389; eserin çeşitli bölümleri 2006’da Muhammed Münkız Asîl, 2007’de Ahmed Ali el-Huzeyfi ve aynı yıl Abdülkâdir Nâsir eş-Şeyh tarafından Medine’deki el-Câmiatü’l-İslâmiyye’de ve 2009’da Mebrûk el-Hânî tarafından Trablusşam’daki Câmiatü’l-cinân’da yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır), Süleyman b. Ömer el-Cemel’in el-Fütûhâtü’l-ilâhiyye’si (kenarında Tefsîrû’l-Celâleyn olduğu halde, Kahire 1275, 1282, 1283, 1287, 1293, 1308; eser üzerine Abdülfettâh Hıdır Ezher’de doktora çalışması yapmıştır, Menûfiye 1996) ve Ahmed b. Muhammed es-Sâvî’nin tasavvuf ağırlıklı Hâşiyetü’s-Sâvî ‘alâ Tefsîri’l-Celâleyn’i (Dehli 1284; Mısır 1303, 1318, 1345) bunlardan bazılarıdır (diğer hâşiyeler için bk. Brockelmann, GAL, II, 114, 145; Suppl., II, 179-180; Bilmen, II, 597).

İlki Delhi’de olmak üzere (1211/1796) Kur’ân-ı Kerîm’in ve çeşitli tefsirlerin kenarında yahut şerh ve hâşiyeleriyle birlikte çok sayıda baskısı yapılmıştır (Kalkûta 1256; Kahire 1280; Kahire 1302, el-Fütûhâtü’l-ilâhiyye ve Tefsîru İbn ‘Abbâs ile birlikte; Kahire 1303, 1308, el-Fütûhâtü’l-İlâhiyye ve Ebû’l-Bekâ el-Ukberî’nin İmlâ‘ü mâ menne bihi’r-rahmân’ı ile Süyûtî’nin Müfahhamâtü’l-Ḳur’ân’ı kenarında; Bombay 1282; Delhi, ts.). Muînüddin el-İcî’nin Cevâmî‘u’t-tibyân’ı ve Ukberî’nin et-Tibyân’ı ile birlikte bulunan Tefsîrû’l-Celâleyn, Sabri Muhammed Mûsâ ve Muhammed Fâyiz Kâmil’in yanı sıra (Beyrut, ts.) Ebû Fâris ed-Dahdâh (Beyrut 2000) tarafından neşredilmiştir. Eser Türkçe’ye (Tefsîr-i Celâleyn: Celâleyn Tefsiri Tercümesi [Ali Rıza Kaşeli v.dğr., I-III, İstanbul 1997]; Kelime Anlamlı Celâleyn Tercümesi [Taha Alp v.dğr., I-V, İstanbul 2005]) ve İngilizce’ye (trc. Feras Hamza, Tafsir Al-Jalalayn, Fons Vitae [Louisville], 2008) çevrilmiştir. Abdürraûf es-Sinkilî’nin (ö. 1105/1693 [?]) ilk Malayca Kur’an tefsiri kabul edilen Tercümânü’l-müstefid’inin (I-II, İstanbul 1302) aslını Tefsîrû’l-Celâleyn’den yapılmış kısmî tercüme oluşturur (Riddell, s. 49, 146). Eser üzerine İbrâhim Muhammed Ebû Süleyman Tahricü eḥâdîsi’l-merfû‘a fi Tefsîri’l-Celâleyn (1403, Mekke Ümmülkurâ

Üniversitesi) ve Abdurrahman Altuntaş Celâleyn Tefsiri ve Metodu (2004, Ankara Üniversitesi) başlıklı birer yüksek lisans tezi hazırlamıştır (ayrıca bk. SÜYÛTÎ [Tefsirciliği]).⁷

---

⁷ Ali Akpınar'a ait olan bu madde ilk olarak 2011 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 40. cildinde, 294-295 numaralı sayfalarda yer almıştır.

{بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ}

إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (1): {إنا أرسلنا نوحاً إلى قومه أن أنذر { أي بإنذار { قومك من قبل أن يأتيهم { إن لم يؤمنوا { عذاب أليم { مؤلم في الدنيا والآخرة .

قَالَ يُقَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ (2): { قال يا قوم إني لكم نذير مبين { بين الإنذار .

أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا (3): { أن { أي بأن أقول لكم { اعبدوا الله واتقوه وأطيعوا { .

يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (4): { يغفر لكم من ذنوبكم { من زائدة فإن الإسلام يغفر به ما قبله ، أو تبعية لإخراج حقوق العباد { ويؤخركم { بلا عذاب { إلى أجل مسمى { أجل الموت { إن أجل الله { بعذابكم إن لم تؤمنوا { إذا جاء لا يؤخر لو كنتم تعلمون { ذلك لا منتم .

قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا (5): { قال رب إني دعوت قومي ليلاً ونهاراً { أي دائماً متصلاً

فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا (6): { فلم يزدني دعائي إلا فراراً { عن الإيمان .

وَإِنِّي كَلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِيُغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أُصْبِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَأَسْتَعْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَأَصْرُوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا (7): { واني كلما دعوتهم لتغفر لهم جعلوا أصابعهم في آذانهم { لئلا يسمعوا كلامي { واستعشوا ثيابهم { غطوا رؤوسهم بما لئلا ينظروني { وأصروا { على كفرهم { واستكبروا { تكبروا عن الإيمان { استكباراً { .

ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جَهَارًا (8): { ثم إني دعوتهم جهاراً { أي بأعلى صوتي .

ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا (9): { ثم إني أعلنت لهم { صوتي { وأسرت { الكلام { لهم إسراراً { .

فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا (10): { فقلت استغفروا ربكم { من الشرك { إنه كان غفراً { .

يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (11): { يرسل السماء { المطر وكانوا قد منعه { عليكم مدراراً { كثير الدور .

وَيُؤَدِّدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَيَبْنِيَنَّ وَيَجْعَلَ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلَ لَكُمْ أَنْهَارًا (12): { ويمددكم بأموال وبنين ويجعل لكم جنات } بساتين { ويجعل لكم أنهاراً } جارية .

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (13): { ما لكم لا ترجون لله وقاراً } أي تأملون وقار الله إياكم بأن تؤمنوا .

وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا (14): { وقد خلقكم أطواراً } جمع طور وهو الحال ، فطوراً نطفة وطوراً علقة إلى تمام خلق الإنسان ، والنظر في خلقه يوجب الإيمان بخالقه .

أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا (15): { ألم تروا } تنظروا { كيف خلق الله سبع سماوات طباقاً } بعضها فوق بعض .

وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا (16): { وجعل القمر فيهن } أي في مجموعهن الصادق بالسماء الدنيا { نوراً وجعل الشمس سراجاً } مصباحاً مضيئاً وهو أقوى من نور القمر .

وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا (17): { والله أنبتكم } خلقكم { من الأرض } إذ خلق أباكم آدم منها { نباتاً } .

ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا (18): { ثم يعيدكم فيها } مقبورين { ويخرجكم } للبعث { إخراجاً } .

وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ بِسَاطًا (19): { والله جعل لكم الأرض بساطاً } مبسوطة .

لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا (20): { لتسلكوا منها سبلاً } طرقاً { فجاجاً } واسعة .

قَالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالَهُ وَوَلَدَهُ إِلَّا خَسَارًا (21): { قال نوح رب إنهم عصوني واتبعوا } أي السفلة والفقراء { من لم يزدده ماله وولده } وهم الرؤساء المنعم عليهم بذلك ، وولد بضم الواو وسكون اللام وبفتحهما ، والأول قيل جمع ولد بفتحهما كخشب وخشب وقيل بمعناه كبنخل وبنخل { إلا خساراً } طغياناً وكفراً .

وَمَكْرُؤًا مَكْرًا كَبِيرًا (22): { ومكروا } أي الرؤساء { مكرًا كبيراً } عظيماً جداً بأن كذبوا نوحاً وآذوه ومن اتبعه .

وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا (23): { وقالوا { للسفلة { لا تَذَرُنَّ
آلهتكم ولا تذرنا وداً { بفتح الواو وضمها { ولا سواعاً ولا يغوث ويعوق ونسراً { هي أسماء أصنامهم .

وَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَلَالًا (24): { وقد أضلوا { بها { كثيراً { من الناس بأن أمرهم بعبادتهم
{ ولا تزد الظالمين إلا ضلالاً { عطفاً على قد أضلوا دعا عليهم لما أوحى إليه أنه لن يؤمن من قومك إلا من
قد آمن .

مِمَّا خَطَبْتَهُمْ أُعْرِقُوا فَأَدْخَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا (25): { مما { ما صلة { خطاياهم { وفي
قراءة خطيبتهم بالهمز { أغرقوا { بالطوفان { فأدخلوا ناراً { عوقبوا بما عقب الإغراق تحت الماء { فلم يجدوا
لهم من دون { أي غير { الله أنصاراً { يمنعون عنهم العذاب .

وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا (26): { وقال نوح رب لا تذرني على الأرض من الكافرين
ديئاراً { أي نازل دار ، والمعنى أحداً .

إِنَّكَ إِنْ تَذَرْتَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا (27): { إنك إن تذرهم يضلوا عبادك ولا يلدوا إلا
فاجراً كفاراً { من يفجر ويكفر ، قال ذلك لما تقدم من الإيحاء إليه .

رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا (28): { رب اغفر
لي ولوالدي { وكانا مؤمنين { ولمن دخل بيتي { منزلي أو مسجدي { مؤمناً وللمؤمنين والمؤمنات { إلى يوم
القيامة { ولا تزد الظالمين إلا تباراً { هلاكاً فأهلكوا .

X. HAFTA 9. DERS	Ebussuud (ö. 982/1574), İrşâdü'l-Akli's-Selîm	Fetih Sûresi: 48/28-29. Ayetlerin Tefsiri V/167-169.
-----------------------------------	--	---

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Osmanlı'da Tefsir İlimine dair ne tür çalışmalar hatırlıyorsunuz?
2. Ebussuûd Efendi'nin hangi padişahlar döneminde yaşayıp hangi görevlerde bulunduğunu biliyor musunuz?
3. Ebussuûd Efendi'nin Tefsir ilmindeki yeri ve konumu hakkında neler biliyorsunuz?
4. Ebussuûd Efendi tefsir ilmi dışında hangi alanlarda ilmi faaliyetlerde bulunmuştur?
5. Ebussuûd Efendi'nin ilmi eserlerinden neleri sayabilirsiniz?

B. Ebussuud'un (ö. 982/1574) Hayatı

Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessir.

“Müftilenâm, şeyhülislâm, sultânü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn, muallim-i sâni, allâme-i kül, Hoca Çelebi, Ebû Hanîfe-i Sâni” unvanlarıyla anılır. Ebüssuûd kelimesi onun adı gibi görünmekteyse de tefsirinin mukaddimesinde kendisinden Ebüssuûd Muhammed şeklinde bahsettiği dikkate alınırsa asıl adının Muhammed, Ebüssuûd'un da bir künye veya lakap olduğu anlaşılır. Bu künyeyi niçin aldığı konusunda kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Ebüssuûd Efendi, yaygın görüşe göre 17 Safer 896'da (30 Aralık 1490) İstanbul yakınlarındaki Meteris (Metris-Müderis) köyünde dünyaya geldi. Ailesi o zaman Amasya'ya, bugün Çorum'a bağlı bulunan İskilip'ten olup babası Şeyh Muhyiddin Muhammed Yavsî İskilip'e bağlı İmâd (Direklibel) köyünde doğmuştur. İskilibî nisbesinden hareketle onun da İskilip'te doğduğu ileri sürülmüşse de bu ihtimal zayıftır. Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzade Bayezid'in Amasya sancak beyliği sırasında sevgisini ve dostluğunu kazanan Şeyh Muhyiddin, Bayezid'in padişah olmasından kısa bir süre sonra İstanbul'a davet edilmiş ve Sultanselim civarında kendisi için bir tekke inşa ettirilmiştir (bu tekke daha sonra Sivâsî Tekkesi diye tanınmıştır). Ebüssuûd, II. Bayezid'in tahta çıkmasından yaklaşık dokuz yıl sonra dünyaya geldiğine göre İstanbul'da doğmuş olması daha muhtemel görünmektedir. Ebüssuûd'un babası Şeyh Yavsî Sultan II. Bayezid'e yakınlığı dolayısıyla “hünkâr şeyhi” diye de bilinir. Annesi Sultan Hatun, Ayderûsî ve Mecdî Efendi'nin kaydettiğine göre Ali Kuşçu'nun kardeşinin, Atâî ve Âlî'nin belirttiğine göre ise bizzat Ali Kuşçu'nun kızıdır. Dedesi Mustafa el-İmâd da (İmâdî) Ali Kuşçu'nun kardeşidir. Mustafa el-İmâd bazı kaynaklarda Ebüssuûd Efendi'nin babası olarak gösterilmekteyse de (meselâ bk. Sicill-i Osmânî, I, 169; Ayderûsî, s. 215) bu doğru değildir. Bazı şarkiyatçılar İmâd'ı Âmid ile karıştırıp Ebüssuûd Efendi'nin Diyarbakırlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Âlî Mustafa Efendi ve Peçuylu İbrâhim'in İmâd'ı İmâdiye ile karıştırarak Ebüssuûd Efendi'yi Kürt asıllı göstermeleri de yanlıştır. Zira Ebüssuûd Efendi'nin ailesinin şimdi Irak topraklarında kalmış bulunan İmâdiyeli değil İskilip'e bağlı İmâdlı olduğu, çağdaşı bazı kaynaklar da dahil olmak üzere (meselâ bk. Hısım Ali, s. 440 vd.) hemen bütün kaynaklarca belirtilmektedir. Öte yandan bazı araştırmacılar, dedesinin İmâd lakabının İmâdüddin'in kısaltılmış şekli olduğunu ileri sürmüşlerse de ailesinin aslen İmâdlı olduğu göz önüne alındığında bu yorumun isabetli olmadığı görülür.

Ebüssuûd Efendi ilk tahsilini babasının yanında yaptı. Ondaki Seyyid Şerif el-Cürçânî'nin kelâma dair Hâşiyetü't-Tecrid ve Şerhu'l-Mevâkif, belâgata dair Hâşiyetü 'ale'l-Mutavvel adlı eserleriyle çeşitli tefsir kitaplarını okudu. Daha sonra Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Mevlânâ Seydî-i Karamânî ve

bazı kaynakların verdiği bilgilere göre İbn Kemal'den ders aldı. Hocası Mevlânâ Seydî-i Karamânî'nin kızı Zeyneb Hanım'la evlenen Ebüssuûd Efendi ilk olarak Yavuz Sultan Selim döneminde 922'de (1516) Çankırı Medresesi'ne, buraya gitmekte tereddüt göstermesi üzerine de İnegöl İshak Paşa Medresesi'ne tayin edildi. 926'da (1520) buradaki görev süresi sona erince ertesi yıl Dâvud Paşa Medresesi'nde, bir yıl sonra da Mahmud Paşa Medresesi'nde görevlendirildi. 931 (1525) yılında Vezir Mustafa Paşa'nın Gebze'de inşa ettirdiği medreseye tayin edildi. Bir yıl sonra Bursa Sultâniye pâyesine lâıyk görülen Ebüssuûd Efendi 934'te (1528) Medâris-i Semâniyye'den Müftü Medresesi'ne müderris oldu. Beş yıl bu vazifede kaldıktan sonra önce Bursa, 940 Rebûlâhirinde de (Kasım 1533) İstanbul kadılığına getirildi. Korfu seferi sırasında Rumeli Kazaskeri Muhyiddin Efendi ve Anadolu Kazaskeri Kadri Efendi'nin Maktul İbrâhim Paşa konusunu açmalarından hoşnut olmayan Kanûnî Sultan Süleyman'ın her iki kazaskeri de azletmesi üzerine Rebûlevvel 944'te (Ağustos 1537) Rumeli kazaskerliğine tayin edildi ve hemen sefere katıldı. Kara Boğdan, Estergon ve Budin seferlerinde padişahın yanında yer aldı. Budin'in fethinden sonra şehirde ilk cuma namazı onun tarafından kıldırıldı. Sekiz yıl Rumeli kazaskeri olarak görev yapan Ebüssuûd Efendi Şâban 952'de (Ekim 1545) Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'nin yerine şeyhülslâm oldu.

Ebüssuûd Efendi kazaskerliği ve şeyhülslâmlığı sırasında özellikle ilmî rütbe, mevki ve kademeleri sistematik bir düzene kavuşturmaya çalıştı. Onun Rumeli kazaskerliğine kadar sistemli bir mülâzemet usulü yoktu. Bu durum birtakım şikâyetlere yol açınca Kanûnî'nin emriyle meselenin halli için görevlendirildi. Ebüssuûd Efendi önce her pâyede âlimlerin ne kadar mülâzım vereceklerini tesbit etti, daha sonra da yedi yılda bir mülâzemet usulünü kanunlaştırdı. Medreselerden mezun olan dânişmendlerin kazaskerlerin meclisindeki "matlab" veya "rûznâme" denilen deftere kaydolarak sıra beklemeleri şartını getiren bu usul bazan ihlâl edilmişse de uzun yıllar düzenli şekilde uygulanmıştır.

Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülslâm olması bu kurumu diğer ilmî müesseselerin üstüne çıkarmıştır. Ondan önce şeyhülslâm maaşı günlük 200 akçe iken *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı tefsirinin bir bölümünü Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim etmesi üzerine Bayezid müderrisliğiyle beraber 300 akçe zam yapılarak maaşı günlük 500 akçeye çıkarıldı. Tefsirini tamamlayınca maaşı 100 akçe daha arttırılarak şeyhülslâm yevmiyesi 600 akçe oldu. Böylece şeyhülslâmlık hem maddeten hem de mânen kazaskerliğin üstüne çıkarıldı. Ayrıca yüksek seviyedeki müderrislerle mevleviyet kadılarını tayin etme yetkisi şeyhülslâmlara verildi. Şeyhülslâmlığın önemi artınca kazasker, mevleviyet kadıları veya müderrislerden uygun görülen birinin bu makama gelebilmesi için önce Rumeli kazaskeri olması şartı kondu. İlmiye teşkilâtına çeki düzen veren İlmiye Kanunnâmesi de muhtemelen Ebüssuûd Efendi tarafından hazırlanmıştır (Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, IV, 661-666).

Öte yandan ilmiye mesleğindeki ilk bozulmalar da Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülslâmlığı döneminde görülmeye başlandı. İstanbul, Edirne ve Bursa'da kadı olanların oğullarının 30 akçeli miftah müderrisliklerine tayinleri ilk defa onun zamanında yapıldı. Torunu ve Mehmed Çelebi'nin oğlu Abdülkerim Efendi, mülâzım olduktan sonra dedesine hürmeten hariç müderrisliğiyle Mahmud Paşa Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Bu tayin daha sonra bu alandaki olumsuz gelişmelere uygun bir ortam hazırladı.

Yirmi sekiz yıl on bir ay şeyhülslâmlık yapan ve bu arada bazı siyasî olaylarda ağırlığını hissettiren, Kıbrıs seferinin açılmasını fetvasıyla destekleyen Ebüssuûd Efendi 5 Cemâziyelevvel 982 (23 Ağustos 1574) tarihinde vefat etti. Cenaze namazı Fâtih Camii'nde Kâdî Beyzâvî tefsirine hâşiye yazan Muhaşşî Sinan Efendi tarafından kıldırılıp Eyüp Camii civarında kendisinin inşa ettirdiği sıbyan mektebinin

hazîresine defnedildi. Haremeyn’de de gıyabında cenaze namazı kılınan Ebüssuûd Efendi için birçok mersiye yazılmış, ölümüne tarihler düşürülmüştür.

Ahmed, Mehmed, Mustafa adlarında üç oğlu ile Hatice, Rahime ve Kerime adlarında üç kızı olan Ebüssuûd Efendi’nin oğullarından Ahmed Efendi Şehzâde Medresesi’nde müderris iken 970 (1562-63) yılında yirmi altı yaşında vefat etmiş ve daha sonra babasının gömüldüğü hazîreye defnedilmiştir. Diğer oğullarından Mehmed Çelebi Halep kadılığına kadar yükselmiş, Mustafa Çelebi de Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır. Mahmud Çelebi adlı bir oğlundan daha bahsedilmekteyse de hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ebüssuûd Efendi, kız kardeşinin oğlu olan Şeyhülislâm Müeyyedzâde Abdülkadir Şeyhî Efendi ile Şeyhülislâm Mâuluzâde Mehmed Efendi’nin kayınpederidir. Bazı kaynaklarda Ali Cemâlî Efendi’nin oğlu Fudayl Çelebi’nin de Ebüssuûd Efendi’nin damatları arasında bulunduğu belirtilmektedir (Atâî, II, 186, 275; Suûd, s. 946).

Ebüssuûd Efendi’nin soyu en küçük oğlu Mustafa Çelebi ile devam etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar on batın halinde gelen bu aile Hoca Sâdeddin, Karaçelebizâde Abdülaziz, Babaî ve Bosnalı Îsâ efendilerle akrabalık bağı kurmuştur. Hatta Ebüssuûd’un torunlarına son bağdan dolayı Îsâzâdelere de denmiştir. Ailenin en son halkalarından biri de onuncu batından torunu ve hattat Vahdetî Efendi’nin eşi Ayşe Sıddîka Hanım’dır. Bu konuda en önemli kaynaklardan biri, onun torunlarından olan Nûri Bey’in elindeki 973 (1565) ve 977 (1569) tarihlerini taşıyan Ebüssuûd’a ait iki ayrı Arapça vakfiyedir (İA, IV, 97-98).

Ebüssuûd Efendi birçok hayır eseri yaptırmıştır. Eyüp Sultan’daki zâviye, sıbyan mektebi ve sebilden oluşan külliyesinde kendi mezarının da yer aldığı aile hazîresi bulunmaktadır. İstanbul’da Macuncu Odabaşı mahallesinde kendi adıyla anılan bir çeşme ve hamamla İskilip’te babasının türbesi yanında cami, imaret ve mektep inşa ettiren Ebüssuûd Efendi’nin bu külliye ile ilgili 977 tarihli Arapça vakfiyesi İstanbul Evkaf İdaresi’nde kayıtlıdır. Ebüssuûd Efendi ayrıca Kırım’ın Kefe şehrinde bir cami, İnebahtı’da bir mescidle Şehremini Ereğli mahallesinde bir sıbyan mektebi inşa ettirmiştir (Vâmık Şükrü, IV, 392; VII, 382).

Şahsiyeti

Ebüssuûd Efendi kaynaklarda uzun boylu, ince yapılı, uzun sakallı, güleç yüzlü, vakur, faziletli bir kişi olarak tanıtılır ve etrafındakilere oldukça yumuşak davrandığı halde heybetinden meclisinde kimsenin ağzını açamadığı, sözlerinin hürmetle dinlenildiği, müderrisliği sırasında bayram tatilleri dışında dersini asla ihmal etmediği, müftülüğü zamanında her gün yüzlerce fetva vermesiyle meşhur olduğu nakledilir.

Kanûnî Sultan Süleyman’ın kendisine büyük bir saygı duyduğu ve Süleymaniye Camii’nin temelini teberrüken ona attırdığı bilinmektedir. Padişahın Sigetvar seferinde iken yolda yazdığı ve hasta olan Ebüssuûd’un hatırını sorduğu mektubuna, “Halde haldaşım, sinde sindaşım, âhret karındaşım, tarîk-i hakda yoldaşım Molla Ebüssuûd Efendi Hazretleri” diye başlaması ve “bende-i hudâ Süleyman Hân-ı bî-riyâ” diye bitirmesi onun padişah nezdindeki itibarını göstermektedir. Kanûnî’nin oğlu II. Selim de Ebüssuûd’a gereken saygıyı göstermiş, hatta Hurûfilik’le suçlanan çok sevdiği musâhibi Celâl Çelebi’yi onun isteği üzerine saraydan uzaklaştırmıştır. İlim ve fazilet bakımından devrinin en önemli şahsiyetlerinden biri olduğu halde siyasî işlere pek müdahale etmeyen Ebüssuûd Efendi, Kanûnî Sultan Süleyman ile münasebetlerinde yeri gelince nüktedan, yeri gelince de izzetli davranmasını bilmıştır. Meselâ Ayasofya vakıfları kiracılarının, kira bedellerini ecr-i misle yükseltmekten kaçınarak vakıf

dükkânların mevcut gelirlerinin giderlere fazlasıyla yettiğini, bu sebeple kira bedellerinin ecr-i misle yükseltilmesine ihtiyaç bulunmadığını padişaha arz etmeleri ve padişahın da gerekli meşverette bulunarak kiracıların istekleri doğrultusunda ferman vermesi üzerine Ebüssuûd Efendi'nin, "Olmaz! Emr-i sultânî ile, nâmeşrû olan nesne meşrû olmaz; haram olan nesne helâl olmak yokdur" (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1036, vr. 48a-49b) demesi ilminin yüceliğini koruduğunun en önemli delillerinden biridir. Öte yandan Nâmık Kemal Evrâk-ı Perîşân'da onu padişahın huzurunda hoşagidecek şeyler söyleyen bir "müdâhin" olarak vasıflandırır. Bazı tarihçiler, haklı bir sebeple gücendiği Arabzâde Muhyiddin Efendi'yi bütün ricalara rağmen Bursa'ya sürgün eden Ebüssuûd'u makamını korumakta haris ve sert olmakla itham etmişler ve İbn Kemal'deki zarafetin kendisinde bulunmadığını ileri sürmüşlerdir (Peçuylu İbrâhim, I, 55).

Ebüssuûd Efendi Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde şeyhülislâmlık, kazaskerlik yapan ve diğer ilmî mevkiilerde bulunan birçok âlimin hocası olmuştur. Şeyhülislâm Mâlulzâde Seyyid Mehmed, Abdülkadir Şeyhî, Hoca Sâdeddin, Bostanzâde Mehmed ve Sun'ullah efendilerle Bostanzâde Mustafa, Cenâbî Mustafa Efendi, Şair Bâkî, Hâce-i Sultânî Atâullah, tezkireci Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi, Ebülmeyâmin Mustafa Efendi ve Ali Cemâlî Efendi'nin oğlu Fudayl Çelebi gibi âlimler bunlar arasında sayılabilir.

Şeyh Bedreddin'in Vâridât'ına şerh yazan irfan sahibi bir Bayramî şeyhinin oğlu olan Ebüssuûd Efendi babasının yoluna ilgi duymadığı gibi tasavvufu bilgi seviyesinde dahi meşgul olmamış, kelâm ve felsefe konuları da yeterince alâkasını çekmemiştir. Onun tasavvufa bakışı klasik bir zâhir ulemâsından farksızdır. Tekkelerde Yûnus Emre'nin şiirlerinin okunmasını "küfr-i sarîh" görece kadar katı bir tutum içinde olması, sûfîlerin devranını "kâfirlerin horoz tepmesi" olarak nitelendirmesi ve onları kâfirlere benzemekle itham etmesi, devranı ibadet olarak gören sûfîlerin mürted olduğunu beyan eden fetvası (bk. Düzdağ, s. 85-87), Ebüssuûd'un tasavvuf ve mutasavvıflar hakkındaki düşüncelerini göstermesi bakımından önemlidir. Öte yandan Âlî'nin onu tasavvufa intisap etmediği için eleştirmesi haksız bir davranıştır. Evliya Çelebi'nin, Ebüssuûd'un başlangıçta sûfîlerin aleyhinde iken Kanûnî'nin huzurunda Şeyh İbrâhim Gülşenî tarafından irşad edildiği ve sûfîler aleyhindeki görüşlerini değiştirdiği yolundaki rivayeti doğru değildir. Çünkü İbrâhim Gülşenî'nin ölüm tarihi (940/1534), Ebüssuûd'un haklarında şeriata aykırı görüşlere sahip oldukları iddiasıyla idam fetvası verdiği üç şeyh, İsmâil Ma'sûkî (ö. 945/1538), Muhyiddin Karamânî (ö. 957/1550) ve Hamza Bâlî'nin (ö. 969/1561-62) vefat tarihlerinden öncedir.

Ebüssuûd Efendi devrin geleneğine uyararak Türkçe ve Arapça bazı şiirler kaleme almışsa da onda bir sanat kabiliyeti olduğunu söylemek oldukça güçtür. Arapça şiirlerinin en tanınmışsı, Ebü'l-Alâ el-Maarrî'ye muâraza niyetiyle kaleme aldığı el-Kasîdetü'l-mîmiyye'dir. Kendisine sorulan sorulara aynı dil ve üslûpla cevap vermesi, ayrıca tefsiri ve Arapça fetvaları onun bu dile hâkimiyetini göstermektedir. Oğullarından biri ve Kanûnî için kaleme aldığı iki Türkçe mersiye ile gençliğinde yazdığı bir manzumeden, şiire pek kabiliyeti olmasa da bazı hissî parçalar yazdığı anlaşılmaktadır. Türkçe nesirde zamanın en ağır üslûbundan en sade ifadesine kadar çeşitli üslûplar kullanan Ebüssuûd Efendi'nin Kara Ahmed Paşa'ya sadâret tebriki için yazdığı mektubun üslûbu eski inşâ hünerlerine örnek olabilecek kadar ağdalı, oğlu Ahmed Efendi'ye yazdığı tezkiresiyle Duânâme'sinin dili ise oldukça sadedir.

Tefsir İlmindeki Yeri

Osmanlı döneminde yetişen tefsir âlimlerinin çoğu Kur'an'ın tamamını tefsir etmeyip daha önce yazılan tefsirlere hâşiye veya ta'lik yazmakla yetinmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in bütünü tefsir edenlerin başında yer alan Ebüssuûd Efendi'nin "sultânü'l-müfessirîn, hatîbü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn" gibi unvanları onun tefsir ilmindeki yerini belirlemesi bakımından önemlidir. Arapça olarak kaleme aldığı ve Kanûnî Sultan Süleyman'a sunduğu *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı eserinde Ebüssuûd Efendi Kur'an'ın Kur'an ve hadisle tefsirine önem vermiş, esbâb-ı nüzûl, nesih, kıssalar, fikhî ve kelâmî meseleler, dil, kıraat, İsrâiliyat, muhkem ve müteşâbih gibi konular üzerinde durmuştur. Şiirle istişhâd yolunu kullanmış, belâgat ve i'câz, âyetler arasındaki münasebetler gibi tefsir ilminin inceliklerini ele almıştır. Ehl-i sünnet akîdesine sıkı sıkıya bağlı kalması, zekâ ürünü buluşlarının çokluğu, âyetler arasındaki tenâsübün mükemmel şekilde incelenip açıklanmış olması sebebiyle onun eserinin Zemahşerî'nin el-Keşşâf, Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl adlı tefsirlerinden daha üstün olduğunu söyleyenler de vardır. Esasen Ebüssuûd Efendi de Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerine hayranlık duyduğunu belirtmiş ve bu iki eserle Râzî'nin Mefâtihu'l-gayb ve Neseî'nin el-Medârik'inden geniş ölçüde faydalanmıştır (geniş bilgi için bk. *İRŞÂDÜ'L-AKLİ'S-SELÎM*).

Eserleri.

A) Tefsir.

1. *İrşâdü'l-'akli's-selîm**. Türkiye kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunan eser sekiz cilt (İstanbul 1294, 1307, 1308; Kahire 1284, 1307, 1308, 1324), üç cilt (Kahire 1347), iki cilt (Kahire 1275) ve beş cilt (Riyad 1974) halinde olmak üzere çeşitli zamanlarda basılmıştır.

2. *Ma'âkîdü't-tarrâfî evveli sûreti'l-Feth minel-Keşşâf*. Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı tefsirinin Feth sûresiyle ilgili bölümünün hâşiyesidir (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5374/4, vr. 146-154, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2035/3, vr. 20-26, Lâleli, nr. 3711, vr. 41-46; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8025).

3. *Tefsîru sûreti'l-Furkân* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1026/3, vr. 20-49).

4. *Tefsîru sûreti'l-Mü'minîn* (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1026/4, vr. 50-83).

5. *Risâle fî bahsi îmâni'l-Fir'avn*. Firavun'un imanı ile ilgili olup son nefesinde iman eden kimsenin imanının sahit olduğunu söyleyen âlimlere karşı yazdığı bir reddiyedir (Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Sultan, nr. 930).⁸

B) Hukuk

1. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi**. İstanbul kütüphanelerinde Ebüssuûd Efendi'ye nisbet edilen fetvaların derlenmesiyle meydana gelmiş birçok fetva mecmuası vardır (yazma nüshaları için bk. Atsız, s. 28-33; Düzdağ, s. 27). M. Ertuğrul Düzdağ, Millet (Ali Emîrî, nr. 80) ve Beyazıt Devlet (nr. 2757) kütüphanelerinde bulunan Ebüssuûd Efendi'ye ait iki fetva mecmuasını yeniden düzenleyerek yayımlamıştır (İstanbul 1972, 1983).

2. *Ma'rûzât**. Ebüssuûd Efendi'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a arzetmiş olduğu fetvalardır. Padişahın iradesi alındığı için kadıları bağlayan ve uyulması mecburi hale gelen bu fetvalar, muhtemelen Ebüssuûd Efendi'nin ölümünden sonra Şeyhülislâm Hâmid Efendi tarafından toplanarak II. Selim'e yeniden arzedilmiş ve uzun yıllar mahkemelerde yürürlükte kalmıştır. Millî Tettebbûlar Mecmuası'nda eksik bir nüshası neşredilen eserin (II, 337-348) daha tam bir nüshası Almanca tercümesiyle birlikte

⁸ Ahmet Akgündüz'e ait olan bu madde ilk olarak 1994 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 10. cildinde, 365-371 numaralı sayfalarda yer almıştır.

Paul Horster (Zur Anwendung des İslamischen Rechts im 16. Jahrhundert, Stuttgart 1935) ve Ahmet Akgündüz tarafından (Osmanlı Kanunnâmeleri, IV, 35-75) yayımlanmıştır.

3. *Arâzî-yi Harâciyye ve Öşriyye Hakkında Kanun ve Fetvâlar*. Kanunnâme, Kanûnü'l-muâmelât adlarıyla da kaydedilen bu eser, Ebüssuûd Efendi'nin Osmanlı mîrî arazi hukukunun temelini teşkil eden on kadar uzun fetvası veya bu fetvaların mukaddimesini teşkil ettiği "kanûn-ı cedîd" nüshalarıdır. Tamamı Ahmet Akgündüz tarafından neşredilmiştir (Osmanlı Kanunnâmeleri, IV, 78-91).

4. *Risâle fi vakfi'l-menkûl ve'n-nukûd*. Mevkîfî'l-'ukûl fi vakfi'l-menkûl veya Risâle fi cevâzi vakfi'n-nukûd gibi adlarla da anılan bu Arapça risâlede taşınır malların ve paranın vakfedilmesi konusu ele alınmıştır. Risâle İstanbul'da tarihsiz ve taşbasması olarak yayımlanmıştır (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1177/13, vr. 133-142, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 477/2, Şehid Ali Paşa, nr. 2830/15, vr. 61-64, İbrâhim Efendi, nr. 372, vr. 20-32, Yenicami, nr. 126, vr. 192-206; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2139, vr. 59-66). Bu eserin Para Vakfı ile Alâkalı Risâle ve Fetvâlar adlı Türkçe bir nüshası daha vardır (Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 449/12, vr. 105^b-119^b).

5. *Bidâ'atü'l-kadî li'htiyâcihi fi'l-müstakbel ve'l-mâzî*. Osmanlı kadılarının uyması gereken usul ve erkânı anlatan önemli bir risâledir (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3711, vr. 30-39; Hacı Mahmud Efendi, nr. 6314, vr. 31-44).

6. *Fetâvâ Kâtiblerine Tenbih*. Fetva müsevvidlerinin uyması gereken kurallarla ilgili bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 656/53, vr. 246).

7. *el-Fetva'l-müteallika bi-beyânî'l-vakti'l-mu'tebere li'l-hasâd ve istihkâki'l-gallât*. Osmanlı hukukunda araziden alınan ürünlerin hasat vakitleriyle vergi tahsil zamanlarını anlatan ve daha sonra kanunnâmelerin temel kaynağı haline gelen bir fetvanın hem Arapça'sı hem de Türkçe'si mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 11.152/32, vr. 163-167; nr. 1036/21, vr. 181-183; 1036/6, vr. 41-42).

8. *Gamezâtü'l-melîh fi evveli mebâhisi kasri'l-'âmm mine't-Telvîh*. Hanefî hukukçusu Sadrüşşerîa Ubeydullah'ın et-Tavzîh 'ale't-Tenkîh, adlı fıkıh usulüne dair eserine Seyyid Şerîf el-Cürçânî tarafından et-Telvîh, adıyla yapılan hâşiyeye Ebüssuûd Efendi tarafından yazılmış bir ta'likdir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 792; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8025, vr. 20^b-25^a).

9. *Sevâkıbü'l-enzâr fi evâ'ili Menâri'l-envâr*. Hanefî hukukçusu Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin usûl-i fıkha dair Menârü'l-envâr adlı eserinin ilk kısımlarının Arapça şerhidir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2035/5, vr. 31-37; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8025, vr. 11^b-18^a).

10. *Hasmü'l-hilâf fi'l-mesh 'ale'l-hifâf*. Ebüssuûd Efendi'nin, oğlu Mustafa Çelebi için yazdığı mest üzerine mesh ile alâkalı bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 876/1, vr. 1-12; Şehid Ali Paşa, nr. 2795, vr. 9597).

11. *Risâle fi vakfi'l-arâzî ve ba'zı ahkâmi'l-vakf*. Osmanlı arazi hukukunu, arazinin nasıl vakfedileceğini ve özellikle irsâdî vakıfları konu edinen bir risâledir. Bazı kütüphane kayıtlarına Risâle fi taksîmi'l-arâzî diye de geçen bu risâlenin Türkçe'si de vardır (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 156^b-158^a; Esad Efendi, nr. 3459/4, vr. 185-187, nr. 3785/19, vr. 116).

12. *Risâle fi tescîli'l-evkaf*. Özellikle nakit para vakıflarının tesciliyle vakfının tamamlandığını anlatmak için kaleme alınmıştır (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 835, vr. 7-17).

13. *Risâle fi vakfi't-tavâhîn 'ale'l-arzi'l-mevkufe li'l-gayr*. Başkasına ait vakıf arazi üzerinde bulunan değirmenlerin vakıf yapıp yapılmayacağına tartışıldığı bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 376/4, vr. 155-165).

14. *Öşür Hakkında Risâle*. Osmanlı vergi hukukunun şer'î esaslarını açıklayan bu risâle Ahmet Akgündüz tarafından neşredilmiştir (Osmanlı Kanunnâmeleri, IV, 95-104). Ebüssuûd Efendi ayrıca Burhâneddin el-Mergînânî'nin meşhur eseri el-Hidâye'nin birçok bölümüne ta'lik ve hâşiyeler yazmıştır (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2035, Şehid Ali Paşa, nr. 936/3, vr. 47-106, nr. 724/3, vr. 36; Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 706, vr. 9-13; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 299).

C) Dil ve Edebiyat

1. *Galatât-ı Ebüssuûd (Galatât-ı 'Avâm)*. Risâle fi tashîhi'l-elfâzi'l-mütedâvile beyne'n-nâs ve Şakâtâtü'l-'avâm adlarıyla da kaydedilen bu risâle halk arasında yanlış kullanılan bazı kelimelere dairdir (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3755/2; Tirnovalı, nr. 1865/3; Reşid Efendi, nr. 1053, vr. 4243; Şehid Ali Paşa, nr. 2768/3). Eser Mustafa Şevket tarafından şerhedilmiştir (İstanbul 1318).

2. *el-Kasîdetü'l-mîmiyye* (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3725, vr. 185-186; Şehid Ali Paşa, nr. 1390/11, vr. 181-186). Doksan küsur beyitten meydana gelen bu kasideye İzzeddin Abdülazîz ez-Zemzemî, Muslihuddîn-i Lârî ve Ümmüveledzâde'nin oğlu Ali Efendi nazîre, Abdurrahman Alemşah, Garsüddin Ahmed b. İbrâhim el-Halebî ve Radyüddin Muhammed b. İbrâhim el-Halebî gibi âlimler şerh yazmışlardır (Keşfü'z-zunûn, II, 1347, 1919; Atâî, II, 170, 178, 259).

3. *el-Kasâ'idü'l-'Arabiyye*. Ebüssuûd Efendi'nin çeşitli Arapça kasidelerini toplayan bir mecmuadır (yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3741/9, vr. 297-308; Hâlet Efendi, nr. 799/27, vr. 327-329).

4. *Kasîde fi risâi's-Sultân Süleymân*. Kanûnî'ye yazdığı Türkçe mersiye'dir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3507/2, vr. 8; Hacı Beşir Ağa, nr. 676/3, vr. 41-42). 5. *Münşeât-ı Ebüssuûd*. Ebüssuûd'un resmî mensur yazılarıdır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3291).

Ebüssuûd Efendi'nin ayrıca akaide dair Risâle fi beyâni'l-kazâ ve'l-kader (İstanbul 1764), tıbbâ dair Risâle li-ecli't-tâûn (Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 416/10, vr. 180-189) adlı iki risâlesiyle Vezir Semiz Ali Paşa'nın arzusu üzerine kaleme aldığı duanın önemini anlatan, bir mukaddime ve yedi babdan meydana gelen bir dua mecmuası vardır. Duânâme-i Ebüssuûd, Risâle fi ed'iyeti'l-me'sûre, Risâle-i Mergube ve Mecmûa-i Deavât adlarıyla anılan bu eserde dualar sade bir dille Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1260, 1277, 1344).

C. İrşâdü'l-Akli's-Selîm Tefsîrinin Özellikleri

İRŞÂDÜ'L-AKLİ'S-SELÎM (إرشاد العقل السليم)

Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri.

Tam adı İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm'dir. Ebüssuûd Efendi, bir tefsir yazmayı öteden beri düşündüğü halde yoğun meşguliyetleri sebebiyle eserini ancak ömrünün sonlarına doğru telif etmeye başlamış ve Sâd sûresinin nihayetine geldiğinde Kanûnî Sultan Süleyman'ın isteği üzerine temize çekerek padişaha göndermiştir (972/1565); bir yıl sonra da tefsirini tamamlayıp yine padişaha takdim etmiş ve büyük miktarda mükâfata nâil olmuştur.

Eserine yazdığı kısa mukaddimedede müfessir pek çok tefsir kitabı okuyup istifade ettiğini, bunlar arasında bilhassa Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı ile Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'inin özel bir önem taşıdığını belirttikten sonra yazacağı tefsirin özelliklerinden bahsetmiştir. Buradaki ifadesinden anlaşıldığına göre müellif, söz konusu iki eserde önemli gördüğü bilgilerle diğer tefsirlerdeki bilgileri ve kendi zihninde hâsıl olan işaretleri bir araya getirmek suretiyle bir tefsir yazmaya karar vermiştir.

Özellikle Kur’ân-ı Kerîm’in fesahat ve belâgatı üzerinde durulan eserde, âyetler arasındaki münasebetler açıklanıp cümlelerin taşıdığı ince ve gizli anlamların ortaya çıkarılmasına özen gösterilir. Bazan gramerle ilgili açıklamalar yapılarak âyetlerdeki i‘rab vecihleri belirtilir. Yer yer mânanın anlaşılmasına yardımcı olacak ölçüde kıraat farklarına da işaret edilir. Tefsirde şiirlerin de delil olarak kullanıldığı görülür. Bütün bu özellikleriyle eser nahvî-edebî tefsirlerden kabul edilir.

Ebüs-suûd Efendi, İsrâiliyat türünden rivayetlere de yer vermiş, ancak bunlardan bazılarının uydurma olduğunu, akıl ve nakille bağdaşmadığını ifade etmiştir. Hârût ile Mârût hakkında nakledilen rivayet (el-Bakara 2/102) bunun bir örneğini teşkil eder. Müellif böyle bir rivayete güvenilemeyeceğini, bu tür hikâyelerin sadece irşad amacıyla nakledilen mesellerden ibaret olduğunu kaydetmiştir (I, 107-108). Müfessir, bazı İsrâilî rivayetler hakkında ise doğru olup olmadığı hususundaki kuşkuyu belirtmek için “denildi, rivayet edildi” şeklinde ifadeler kullanmıştır (IV, 131, 229). Bu arada nâdiren işârî yorumlara da temas edilmiştir.

Ahkâm âyetlerinin tefsirinde bağlı bulunduğu Hanefî mezhebini öne çıkarmakla birlikte Ebüsuûd Efendi, zaman zaman diğer mezheplerin temel görüşlerini de özet halinde verir, kendi mezhebiyle diğer mezheplerin görüşleri arasında karşılaştırmalar yapar.

Ebüsuûd Efendi kitabının mukaddimesinde tefsirini kaleme alırken Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Kâdî Beyzâvî’den yararlandığını zikretmekle yetiniyorsa da dönemindeki telif geleneğine uyararak gerek rivayet gerekse dirayetle ilgili konularda başka tefsirlerden de faydalanmıştır (Aydemir, s. 92). Kaynaklardan aldığı bilgileri bazan özetleyerek, bazan da şahsî görüş ve düşüncelerini ilâve etmek suretiyle kendi üslûbuna dökmüştür. el-Keşşâf’ı esas almakla birlikte Zemahşerî’nin i‘tizâlî görüşlerine katılmamış, fakat Zemahşerî tarafından sûrelerin faziletiyle ilgili olarak kaydedilen ve çoğu uydurma veya zayıf olan hadisleri aynen almıştır. Müellif, dil ve belâgat yönüyle Arap edebiyatının doruk noktasında bulunan tefsirinden dolayı, “Zamanın görmediği, kulakların duymadığı sözler söylemiştir” şeklinde övgüyle anılmıştır (Hısım Ali Çelebi, s. 444). Kâtib Çelebi de tefsirin nüshalarının İslâm dünyasına yayıldığını, ifade ve üslûbunun güzelliği sebebiyle büyük âlimlerin kabulüne mazhar olduğunu, el-Keşşâf ve Envârü’t-tenzil’den başka hiçbir tefsirin bu ölçüde itibar görmediğini kaydeder (Keşfü’z-zunûn, I, 65). Bununla birlikte eser, üslûp ve belâgat özellikleri dışında orijinal bir telif olarak kabul edilmemiştir. Ayrıca yalancılıkla suçlanan Kelbî ve Mukâtil b. Süleyman’dan gelen nakillerle zayıf ve uydurma hadislere yer verdiğinden dolayı eleştirilmiştir (Aydemir, s. 89, 92, 259).

İrşâdî’l-‘aqli’s-selîm, başta Şevkânî ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî olmak üzere daha sonraki müfessirlere örnek olmuştur. Âlûsî, hemen hemen her âyetin tefsirinde Ebüsuûd’un ibaresini alıp bazı değişiklikler yaptıktan sonra kendisinden kattığı kelimelerle ifadeye yeni bir şekil kazandırmakta, zaman zaman kaynağını göstermekle birlikte çok defa buna işaret etmemektedir.

Eser üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Kâtib Çelebi’nin tesbitine göre Zeyrekzâde diye meşhur olan Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî 1003 (1595) yılında Ebüsuûd tefsirine uzun bir önsöz yazmıştır. Akhisarlı Şeyh Ahmed er-Rûmî de 1041’de (1631) bu tefsirin Rûm sûresinden Duhân sûresine kadar olan kısmını şerhetmiştir. Radyüddin Yûsuf el-Makdisî, eserin yarısına kadar olan kısmına yazdığı şerhi Kudüs’e gelen Es‘ad b. Sa‘deddin’e hediye etmiştir (Keşfü’z-zunûn, I, 65). Tefsir üzerinde akademik çalışmalar da yapılmış olup Abdullah Aydemir’in 1968 yılında hazırladığı doktora tezi (bk. bibl.) bunların ilk örneklerinden birini teşkil eder. Bedriyye bint Sâlih b. Gadûn, ed-Dağîl fi tefsiri Ebi’s-Su‘ûd el-müsemma (bi-)İrşâdî’l-‘aqli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-‘Qur’âni’l-Kerîm adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1409/1989, Külliyyetü’t-terbiye li’l-benât [Riyad]).

Türkiye’de çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan tefsir (Brockelmann, GAL, II, 579-580; Suppl., II, 651) ilk defa iki cilt (Kahire 1275), daha sonra Fahreddin er-Râzî’ye ait Mefâtîhu’l-gayb’ın kenarında sekiz cilt (İstanbul 1294, 1307, 1308; Kahire 1307, 1308, 1327), yine müstakil olarak beş cilt (Kahire 1327, 1347, 1372/1952; Riyad 1971, 1974) ve dokuz cilt (Beyrut, ts.) halinde basılmıştır.⁹

---

⁹ Süleyman Ateş’e ait olan bu madde ilk olarak 2000 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi’nin 22. cildinde, 456-458 numaralı sayfalarda yer almıştır.

D. Örnek Metin- Fetih Sûresi: 48/28-29. Ayetlerin Tefsiri

من سورة الفتح

{بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ}

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا (28)

{هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ} أي ملتبسًا به أو بسببه ولأجله {وَدِينِ الْحَقِّ} ودين الإسلام {لِيُظْهِرَهُ} عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} ليعليه على جنس الدين بجميع أفرادهِ التي هي الأديانُ المختلفةُ بنسخ ما كان حقًا من بعض الأحكامِ المتبدلة بتبدلِ الأعصارِ وإظهارِ بطلانِ ما كان باطلاً أو بتسليطِ المسلمينَ على أهلِ سائرِ الأديانِ إذ ما من أهلِ دينٍ إلا وقد قهرهم المسلمونَ وفيه فضل تأكيدٍ لما وعد من الفتح وتوطينِ لنفوسِ المؤمنينَ على أنه سبحانه سيفتحُهم من البلادِ ويتيحُ لهم من الغلبةِ على الأقاليمِ ما يستقلونَ إليه فتح مكة {وكفى بالله شهيداً} على أن ما وعده كائنٌ لا محالة أو على نبوته عليه الصلاة والسلام بإظهارِ المعجزاتِ.

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا (29)

{مُحَمَّدٌ} خبرٌ مبتدأٌ محذوفٍ وقوله تعالى {رَسُولُ اللَّهِ} بدلٌ أو بيانٌ أو نعتٌ أي ذلك الرسولُ المرسلُ بالهدى ودينِ الحقِّ محمد رسول الله وقيل محمدٌ مبتدأٌ رسولُ الله خبرُهُ والجملةُ مبينةٌ للمشهودِ به وقوله تعالى {والذين مَعَهُ} مبتدأٌ خبرُهُ {أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ} وأشداءٌ جمعٌ شديدٍ ورحماءٌ جمعٌ رحيمٍ والمعنى أنهم يُظهِرُونَ لِمَنْ خَالَفَ دِينَهُمُ الشَّدَّةَ وَالصَّلَابَةَ وَلَمَنْ وَافَقَهُمْ فِي الدِّينِ الرَّحْمَةَ وَالرَّأْفَةَ كَقَوْلِهِ تَعَالَى أَدِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَءَ عَلَى الْكَافِرِينَ¹⁰ وَقُرَىءَ أَشِدَّاءُ وَرُحَمَاءُ بِالنَّصْبِ عَلَى الْمَدْحِ أَوْ عَلَى الْحَالِ مِنَ الْمُسْتَكِنِ فِي "مَعَهُ" لَوْقُوعِهِ

¹⁰ المائدة 54/5.

صلةً فالخبرُ حينئذٍ قوله تعالى {تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا} أي تشاهدُهم حالَ كونهم رَاكِعِينَ ساجدينَ لمواظبتهم على الصَّلواتِ وهو على الأولِ خبرٌ آخرٌ أو استئنافٌ وقوله تعالى {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا} أي ثوابًا ورضًا إما خبرٌ آخرٌ أو حالٌ من ضميرِ تراهم أو من المُستترِ في ركعا سجدا أو استئنافا مبني على سؤالِ نشأ من بيان مواظبتهم على الركوعِ والسجودِ كأنه قيلَ ماذا يريدون بذلك؟ فقيلَ يبتغون فضلًا من الله إلخ {سيماهم} أي سمّتهم وقرىء سيمياؤهم بالياءِ بعد الميمِ والممدِّ وهما لغتانِ وفيها لغةٌ ثالثةٌ هي السيماءُ بالممدِّ وهو مبتدأ خبره {في وجوههم} أي في جباههم وقوله تعالى {مِنْ أَثَرِ السَّجُودِ} حالٌ من المُستكنِّ في الجارِ أي من التأثيرِ الذي يُؤثره كثرةُ السجودِ وما رُوي عن النبيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ من قوله عليه الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لا تعبدوا صوركم أي لا تسموها إنما هو فيما إذا اعتمدَ بجهته على الأرضِ ليحدثَ فيها تلكَ السمةَ وذلك محضُ رياءٍ ونفاقٍ والكلامُ فيما حدثَ في جبهةِ السَّجَادِ الذي لا يسجدُ إلا خالصًا لوجهِ اللهِ عزَّ وجلَّ كان الإمامُ زينُ العابدينِ وعليُّ بن عبد الله بن العباسِ رضِيَ عَنْهُمَا يُقالُ لهما ذُو الثَّفَنَاتِ لِمَا أَحْدَثَتْ كَثْرَةُ سَجُودِهِمَا فِي مَوَاقِعِهِ مِنْهُمَا أَشْبَاهَ ثَفَنَاتِ البَعِيرِ.

قال قائلهم:

ديارُ عليِّ والحسينِ وجعفرِ ..... وحمزةُ والسَّجَادِ ذِي الثَّفَنَاتِ.

وقيلَ صفرةُ الوجهِ من خشيةِ اللهِ تعالى وقيلَ ندى الطَّهَورِ وترابُ الأرضِ وقيلَ استنارةُ وجوههم من طولِ ما صلَّوا بالليلِ قال عليه الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ من كثرتْ صلَّاتُه بالليلِ حسُنَ وجهُه بالنهارِ وقرىءَ من آثارِ السجودِ ومن إثرِ السجودِ بكسرِ الهمزةِ {ذلك} إشارةٌ إلى ما ذكر من نعوتهم الجليلةِ وما فيه من معنى البعدِ مع قربِ العهدِ بالمُشارِ إليه للإيدانِ بعلوِّ شأنه وبُعدِ منزلتهِ في الفضلِ وهو مبتدأٌ خبره قوله تعالى {مَثَلُهُمْ} أي وصفهم العجيبُ الشَّانِ الجارِي في الغرابةِ مجرَى الأمثالِ وقوله تعالى {في التوراة} حالٌ من مثلهم والعاملُ معنَى الإشارةِ وقوله تعالى {ومَثَلُهُمْ في الإنجيلِ} عطفٌ على مثلهم الأولِ كأنه قيلَ ذلك مثلهم في التوراةِ والإنجيلِ وتكريرٌ

مثلهم لتأكيد غرابته وزيادة تقريرها وقوله تعالى {كَرَعَ أَخْرَجَ شَطَاءَهُ} الخ تمثيل مستأنف أي هم كزرع أخرج فراخه وقيل هو تفسير لذلك على أنه إشارة مبهمّة وقيل خبر لقوله تعالى ومثلهم في الإنجيل على أن الكلام قد تمّ عند قوله تعالى مثلهم في التوراة وقرىء شَطَاءَهُ بفتح الطاء وتخفيف الهمزة شَطَاءَهُ بالمدّ وَشَطَهُ بحذف الهمزة ونقل حركتها إلى ما قبلها وشَطَوَهُ بقلبها واو {فَارَزَهُ} فقوّاه من المؤازرة بمعنى المعاونة أو من الإيزار وهي الإعانة وقرىء فَارَزَهُ بالتخفيف وَأَزَرَهُ بالتشديد أي شدّ أزره وقوله تعالى {فاستغلظ} فصار غليظاً بعد ما كان دقيقاً {فاستوى على سوقه} فاستقام على قصبه جمع ساقٍ وقرىء سُوِّقَهُ بالهمزة {يُعْجِبُ الزَّرْعَ} بقوته وكثافته وغلظه وحسن منظره وهو مثل ضربته الله عزّ وجلّ لأصحابه عليه الصلاة والسلام قُلُوا في بدء الإسلام ثم كثروا واستحكموا فترقى أمرهم يوماً فيوماً بحيث أعجب الناس وقيل مكتوب في الإنجيل سيخرج قوم يبتون نبات الزرع يأْمُرُونَ بالمعروفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وقوله تعالى {لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ} علة لما يعرب عنه الكلام من تشبههم بالزرع في زكائه واستحكامه أو لما بعده من قوله تعالى {وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا} فَإِنَّ الْكُفَّارَ إِذَا سَمِعُوا بِمَا أَعَدَّ لِلْمُؤْمِنِينَ فِي الْآخِرَةِ مع ما لهم في الدنيا من العزة غاظهم ذلك أشدّ غيظٍ ومنهم للبيان.

عن النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْفَتْحِ فَكَأَنَّمَا كَانَ مِّنْ شَهِدٍ مَّعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ

وسلم فتح مكة."

XI. HAFTA 10. DERS	Alusî (ö. 1270/1854) Rûhu'l-Meânî	Hucurât Suresi 49/6. Ayetin Tefsîri (26/144-147)
-------------------------------------	--	---

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Âlûsî'nin yaşadığı coğrafi bölge ve dönem hakkında neler biliyorsunuz?
2. Âlûsî'nin tefsîri tefsir türlerinden hangi çeşit içinde yer almaktadır?
3. Rivâyet, Dirâyet ve İşâret Tefsir Türleri hakkında neler biliyorsunuz? Bu alanlardaki temel eserlerden kaçını söyleyebilirsiniz?
4. Âlûsî'nin ilmi kişiliği ve eseri hakkında neler biliyorsunuz?
5. Âlûsî tefsîrin dışında ne tür eserler yazmıştır?

B. Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) Hayatı

ÂLÛSÎ, Şehâbeddin Mahmûd (شهاب الدين محمود الألوسي)

Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854)
Âlûsî ailesinden müfessir, fakih, edip ve şair.

1217'de (1802) Bağdat'ta doğdu. Nesebi baba tarafından Hz. Hüseyin'e, ana tarafından Hz. Hasan'a ulaşmaktadır. Hülâgû'nun Bağdat'ı istilâsı üzerine oradan göç edip Fırat nehri üzerindeki Âlûs adasına yerleşmiş olduğu için Âlûsî nisbesiyle anılan ve birçok âlim ve edip yetiştiren bir aileye mensuptur. Tahsil hayatına reîsülmüderrişin olan babasının yanında başlayarak ondan Arap dili, Hanefî ve Şâfiî fikhî ile hadis okudu. Ayrıca devrin meşhur âlimlerinden de ders aldı. Ali es-Süveydî, Alâeddin Ali el-Mevsîlî ve Hâlidîyye tarikatının kurucusu Hâlid el-Bağdâdî onun hocaları arasında yer alır. On üç yaşında kitap yazmaya ve ders okutmaya başladı. Aralarında Abdülfettâh eş-Şevvâf ve Ahmed b. Mahmûd Sâlih (Kaymakçı) gibi âlimlerin de bulunduğu pek çok öğrenci yetiştirdi. Birçok medresede ders verdikten sonra Saltanat-ı Dâr-ı Âliyye müderrişî unvanını aldı. Diğer taraftan Bağdat'ın en büyük âlimi olmasından dolayı, vakfiyesinde bu hususun şart olarak zikredildiği Mercâniye Medresesi vakıflarına mütevellî tayin edildi. Otuz yaşında Bağdat'ın Hanefî müftüsü oldu. Yaklaşık on beş yıl kadar kaldığı bu vazifeden hakkındaki dedikodular yüzünden azledildi (1847). Bunun üzerine Âlûsî, daha önce başlayıp yedi cildini yazdığı meşhur tefsiri Rûhu'l-meânî'yi tamamlamak için köşesine çekildi. 1851 yılına kadar iki cilt daha ilâve ederek tamamladığı eserini padişah Abdülmecid'e takdim etmek ve bu vesile ile iftiraya uğradığı için müftülükten azledildiğini anlatarak hakkını aramak üzere aynı yıl İstanbul'a gitti. Orada Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey ve bazı meşhur âlimlerle görüştü, onlarla ilmî sohbetlerde bulundu. Getirdiği resmî yazıları takdim etmek için Sadrazam Reşid Paşa'nın huzuruna çıktı ve sadâret müsteşarı Fuad Paşa'yı da tanıma fırsatı buldu. Yirmi bir ay kadar kaldığı İstanbul'da hüsnükabul gördü, âlimlerin ve devlet adamlarının takdir ve teveccühlerini kazandı. Ancak arzu ettiği sonucu alamadan Bağdat'a döndü. İstanbul'a gidişini, oradaki temaslarını ve Bağdat'a dönüşünü edebî bir üslûpla anlatan üç ayrı eser yazdı.

İstanbul'dan Bağdat'a dönerken yolda sıtmaya yakalanan ve ömrünün son dönemini bu hastalıkla mücadele ederek geçiren Âlûsî Bağdat'ta öldü ve Ma'rûf-i Kerhî Kabristanı'na defnedildi.

Âlûsî keskin zekâsı, kuvvetli hâfızası, sağlam mantığı ve muhakemesi sayesinde devrinin en büyük âlimlerinden biri oldu. Hâfızasının kendisini hiç yanıltmadığını ve en zor meseleleri dahi halledebilecek fikrî güce sahip olduğunu bizzat kendisi ifade etmektedir. Vakarı ve hayır severliği ile de temayüz etti. Öğrencilerini çok sever ve onların çeşitli ihtiyaçları ile yakından ilgilenirdi. Gündüzleri ders okuttuğu

ve fetva işleriyle meşgul olduğu için eserlerini ancak geceleri yazardı. Süratle yazdığı müsveddeler ertesi gün kâtipleri tarafından saatlerce temize çekilirdi. Mükemmel bir üslûp ve ifadeye sahip olan yazıları birer fesahat ve belâgat örneğidir. İlmî ve edebî alanlarda pek çok eser verdi. Öte yandan hikmet ve tasavvufa dair yazdığı güzel şiirleriyle bu alanda da üstat olduğunu gösterdi. Bağdat'ta duraklamış bulunan ilmî hayat ve fikrî hareket, onun sayesinde yeniden canlandı.

Ebü's-Senâ el-Âlûsî, amelde Şâfiî mezhebine bağlı olmakla beraber bazı meselelerde Hanefî mezhebine uymuş ve ona göre fetva vermiştir. İbn Teymiyye, İbn Kudâme, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi meşhur âlimleri takdir ve müdafaa etmesi yanında onların kendi kanaatine ve müctehidlerin icmâ'ına aykırı bulduğu fikirlerini tenkit etmekten çekinmezdi. Hatta kaynaklarda ömrünün son yıllarına doğru ictihada temayül ettiği de zikredilmektedir. Bu sebeple, ilgisi bulunmadığı halde bazı kimseler tarafından kendisine yapılan Vehhâbîlik isnadı doğru değildir. İtikadda selefi olduğunu söyler ve çocuklarına, en doğru yol kabul ettiği selef akîdesini tavsiye ederdi. Bununla beraber Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerini müdafaa etmekten de geri durmamıştır. O, gerek Şiîler'in sorularına verdiği cevapları ihtiva eden el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye adlı eserinde, gerekse Rûhu'l-me'ânî adlı tefsirinde kelâmî meseleleri dirayetle ele alışından anlaşıldığı üzere kelâm ilmi ile de meşgul olmuştur.

Âlûsî'nin Necmeddin Muhammed Hâmid, Bahâeddin Abdullah, Sa'deddin Abdülbâkî, Ebü'l-Berekât Hayreddin Nu'mân ve Ahmed Şâkir adlarında beş oğlu vardır. Bunlardan ilk dördü eser sahibi birer âlimdir.

Eserleri

Âlûsî yirminin üzerinde eser kaleme almış olup bunları ilmî ve edebî olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür (bk. Muhsin Abdülhamîd, s. 85 vd.).

A) İlmî Eserleri

1. *Rûhu'l-me'ânî* fi tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. Âlûsî'nin en değerli eseri sayılan meşhur tefsiridir. Otuz dört yaşında iken yazmaya başladığı bu eseri on altı yılda tamamlamıştır. İlk defa dokuz cilt halinde Bulak'ta (1301), daha sonra on iki cilt halinde Kahire'de (1346/1927) ve on beş cilt (otuz cüz) olarak Beyrut'ta (ts.) basılmıştır.

2. *Havâşî Şerhi'l-Ḳaṭr*. İbn Hişâm'ın nahve dair Ḳaṭrü'n-nedâ adlı eserinin şerhi üzerine ilk gençlik yıllarında yazmaya başladığı hâşiye olup oğlu Nu'mân Hayreddin'in tamamladığı kısımla birlikte Kudüs'te basılmıştır (1320).

3. *Ġāyetü'l-iḥlâs bi-tehẓîbi nazmi Dürreti'l-ġavvâş (Keşfü't-turre 'ani'l-ġurre)*. Harîrî'nin Dürretü'l-ġavvâş adlı eserinin şerhidir. Âlûsî bu eseri ile Arap dili ve edebiyatı alanında da üstat olduğunu ispat etmiştir (Dımaşk 1301).

4. *eṭ-Ṭurâzü'l-müzehheb fi Ḳaşıdeti'l-Bâzi'l-eşheb*. Abdülbâkî el-Ömerî'nin Abdülkâdir-i Geylânî için yazdığı kasidenin şerhidir (Mısır 1313).

5. *el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye 'ale'l-(li'l-)es'ileti'l-İrânîyye*. Kelâm, felsefe, fıkıh gibi çeşitli konularda İranlılar tarafından sorulan otuz sorunun cevabını ihtiva eder. Vahdet-i vücûd*, ilk sorunun cevabı olarak bütün tafsilâtıyla anlatılmıştır. Âlûsî'nin tefsirinden sonra ikinci önemli eseri kabul edilir (Bağdat 1301; Kahire 1314, Ali Dede el-Mevlevî'nin Havâtîmü'l-ḥikme adlı eserinin kenarında; İstanbul 1317).

6. *el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye 'ale'l-es'ileti'l-Lâhûriyye*. Lahorlular'ın ricası üzerine yazılmış olup ashâb-ı kirâm hakkındadır. Âlûsî bu eseri ile II. Mahmud'un takdirlerine mazhar olmuştur (Bağdat 1301; Kahire 1307).

7. *el-Feyzü'l-vârid 'alâ ravzi Mersiyyeti Mevlânâ Hâlid*. Nakşibendî şeyhi Mevlânâ Hâlid'in ölümü üzerine Muhammed el-Cevâd tarafından kaleme alınan kasidenin şerhidir (Kahire 1278, 1287).

8. *Şerhu'l-Kaşîdeti'l-Kâdiriyye* (Kahire 1313).

B) Edebî Eserleri

1. *İnbâ'ü'l-ebnâ' bi-atyâbi'l-ebnâ*. Edebî üslûpla kaleme alınmış bir vasiyetnamedir. Çocuklarına yapmış olduğu nasihatları ve tavsiyeleri ihtiva eder. Eserin bir nüshası, hemen aşağıda zikredilen üç eseriyle birlikte Ali Emîrî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 2564).

2. *Neşvetü's-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl*. Âlûsî'nin İstanbul seyahatine dair bir eseridir. Burada seyahatinin sebebini, giderken uğradığı yerleri, görüştüğü kişileri ve intibalarını anlatmaktadır (Bağdat 1291, 1293).

3. *Neşvetü'l-müdâm fi'l-'avd ilâ medîneti's-selâm*. İstanbul'dan Bağdat'a dönüşünü, bu sırada uğradığı yerleri, âlim ve ediplerle olan sohbetlerini ve çeşitli intibalarını edebî üslûp içinde dile getirmektedir (Bağdat 1293).

4. *Garâ'ibü'l-igtirâb ve nüzhetü'l-elbâb fi'z-zehâb ve'l-iķâme ve'l-iyâb*. Bu eser de Âlûsî'nin İstanbul seyahatine, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey ve diğer âlimlerle yaptığı ilmî sohbetlere ve meşhurlardan bazılarının hal tercümelerine dairdir (Bağdat 1327).

5. *el-Makâmâtü'l-hayâliyye*. Gençliğinde kaleme aldığı manzum bir hikâyedir (Kerbelâ 1273).

6. *Kaşîdetü'r-Rifâ'iyye*. Torunu Mahmûd Şükrî el-Âlûsî tarafından el-Esrârü'l-ilâhiyye şerhu'l-Kaşîdeti'r-Rifâ'iyye adıyla şerhedilmiştir (Kahire 1305).¹¹

C. Rûhu'l-Meânî Tefsîrinin Özellikleri

Rûhu'l-Meânî (روح المعاني)

Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) Kur'an-ı Kerîm tefsiri.

Tam adı Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî olup Tefsîrü'l-Âlûsî diye de anılır. 16 Şâban 1252 - 4 Rebü'lâhir 1267 (26 Kasım 1836 - 6 Şubat 1851) tarihleri arasında kaleme alınmıştır. Âlûsî mukaddimede uzun yıllar Kur'an'ı mütalaa ettiğini ve gördüğü bir rüya üzerine eseri yazmaya başladığını anlatır. Kur'an'ı tefsir etmenin önemine ve zorluğuna dikkat çekerek İslâmî ilimlerde geniş bilgi birikimi yanında Allah'ın inâyeti olmadan iyi bir tefsir yazmanın mümkün olamayacağını söyler. Bu arada re'y tefsirinin meşruluğunu delillerle ispat etmeye çalışır ve tasavvuf ehlinin Kur'an yorumlarının değeri üzerinde durur. Mukaddimede ayrıca halku'l-Kur'an, yedi harf, Kur'an'ın cem'i ve tertibi, Kur'an-ı Kerîm'in i'câz yönleri gibi konulara yer verilir.

Eserde Kur'an'ın Kur'an ve Sünnet'le yorumu esas alınmış, nüzûl sebepleri zikredilmiş, âyetler ve sûreler arasındaki irtibat gösterilmeye çalışılmış, kıraatlerden doğan anlam farklılıkları belirtilmiş ve kıraatler arasında tercih yapılmıştır. Âlûsî, hurûf-ı mukattaanın anlamıyla ilgili çeşitli yorumlar nakletmiş, bu harflerin ebced değerlerinden hareketle bazı sonuçlar elde edenlerin görüşlerine yer vermiştir. Eserde nesih âyetinin tefsirinde nesih konusu geniş biçimde anlatılmış, Kur'an ile hadiste neshin vuku bulabileceği belirtilerek âyet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Kelâm konularında Selef yolunun daha sağlam olduğu, dolayısıyla Selef'in te'vile gitmediği mevzularda müfessirin de gitmemesinin daha isabetli olacağı görüşü benimsenerek (XXVII, 168) bu konuda İbn Teymiyye ve İbn

¹¹ Muhammed Eroğlu'na ait olan bu madde ilk olarak 1989 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2. cildinde, 550-551 numaralı sayfalarda yer almıştır.

Kayyim el-Cevziyye çizgisine yakın bir yol takip edilmiştir. Ancak bu durum Âlûsî'nin Vehhâbîlik'le suçlanmasına sebep olmuştur. Eserde farklı düşüncelere sahip âlimlere karşı genellikle ılımlı bir üslup kullanılır. Fakat Şiîler'in özellikle imâmetle ilgili görüşleri sert bir dille eleştirilir (I, 377) ve onların bazı sahâbîlerle ilgili tenkitlerinin taassuptan kaynaklandığı belirtilir (IV, 217-220).

Âlûsî âyetleri yorumlarken şiirden önemli ölçüde yararlanmış, dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirini dikkate alarak çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecaz, istiare gibi sanatları ayrıntılı biçimde incelemeye çalışmıştır (meselâ bk. IV, 7; XI, 123, 178). Tefsirde fıkıh, fıkıh usulü ve mezheplerle ilgili birçok konu ele alınmış, zaman zaman tenkitler yapılmış ve tercihlerde bulunulmuştur. Bazı kevnî âyetleri yorumlarken zamanın fen bilimlerinden yararlanan müfessir kendi dönemi açısından oldukça isabetli açıklamalar yapar (XI, 17, 69). İsrâiliyat'la ilgili rivayetlere genelde tenkitçi bir gözle baktığı halde bazı âyetlerin yorumunda İsrâilî nakillerden istifade ettiği görülür (meselâ bk. XII, 51; XIII, 34-35; XIX, 168; ayrıca bk. Muhsin Abdülhamîd, s. 282-287). Âlûsî eserinde belli başlı tefsir, kıraat, belâgat, şiir, kelâm, felsefe ve fıkıh kitaplarından nakillerde bulunmuş, ancak bunları tenkitçi bir yöntemle incelemiştir. Rûhu'l-me'ânî'nin kaynakları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ı, İbn Cerîr et-Taberî'nin Câmi'u'l-beyân'ı, Zemaşşerî'nin el-Keşşâf'ı, Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-ğayb'ı, Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Bahrü'l-muht'ı, Ebüssuûd Efendi'nin İrşâdü'l-'akli's-selîm'i, Süyûtî'nin ed-Dürrü'l-menşûr'u, Tabersî'nin Mecma'u'l-beyân'ı sayılabilir (diğer kaynakları için bk. a.g.e., s. 208-210).

Rûhu'l-me'ânî'de âyetler rivayet ve dirayet metoduyla tefsir edildikten sonra “âyetlerdeki işârî yorumlar”, “dış âlemdekilerin iç âlemdekilere tatbik edilmesi”, “sûfîyye topluluğunun görüşleri” gibi başlıklar altında işârî olarak da yorumlanır. Fakat bunların büyük bir kısmında kaynak zikredilmemiştir. Eserin işârî tefsir kaynaklarının başında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'si gelir. Ancak Âlûsî, İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd konusundaki görüşlerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtir ve bazı düşüncelerinden dolayı onu eleştirir. Sülemî'nin Hâkâ'ıku't-tefsîr'i, Kuşeyrî'nin er-Risâle'si, Gazzâlî'nin İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn'i, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin el-Yevâkîf ve'l-cevâhir'i ve İmam-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ı da Rûhu'l-me'ânî'nin tasavvufî-işârî tefsir kaynakları arasında zikredilebilir (Çelik, s. 41).

Ansiklopedik bir tefsir olan Rûhu'l-me'ânî'nin ait olduğu tefsir grubunu belirleme noktasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazıları onu işârî tefsirlerden saymışsa da dirayet tefsirleri grubu içerisinde sayan görüşün daha isabetli olduğu kabul edilmektedir (a.g.e., s. 40). Eser daha sonraki tefsirleri etkilemiş, Muhsin Abdülhamîd'in söylediği gibi tefsir yazarların vazgeçilmez kaynakları arasında yer almıştır (el-Âlûsî müfessiren, s. 334). Reşîd Rızâ, Rûhu'l-me'ânî'yi tefsirlerin en değerlilerinden biri olarak nitelmiş ve ondan çokça nakilde bulunmuş, yer yer de eleştiriler yöneltmiştir (Tefsîrü'l-menâr, I, 40; VII, 8, 62, 520). Okuyucuya eski ve yeni mezheplerin rivayetlerini bir arada sunmasından dolayı Rûhu'l-me'ânî bu konudaki çalışmaların en kapsamlısı sayılmıştır (M. Abdülazîm ez-Zürkânî, I, 552).

1851 yılında İstanbul'a giden Âlûsî, daha önce bir kısmını Sultan Mahmud Kütüphanesi'ne hediye ettiği tefsirinin diğer bölümlerini Sultan Abdülmecid'e takdim etmiştir (Muhsin Abdülhamîd, s. 158-159). Eserin halen Bağdat'ta bulunan yazmaları yanında bir nüshası da İstanbul'da Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 185-193). M. Zâhid Kevserî, tefsirin yazma nüshaları ile matbu nüshası arasında bazı farklılıklar bulunduğunu söylemişse de bunların hangi konularla ilgili olduğunu belirtmemiştir. Tefsirin iki baskısı ile (I-XII, Kahire, ts.; I-XV, Beyrut 1985) Râgıb Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshası ve diğer yazmaları karşılaştırılmış ve iddia edildiği türden farklılıkların

olmadığı sonucuna varılmıştır (a.g.e., s. 164-165; Çelik, s. 68, 69). Rûhu'l-me'ânî'nin ilk baskısı dokuz cilt olarak yapılmıştır (Bulak 1301-1310). Bu baskının başında Âlûsî'nin çağdaşı on dokuz âlim ve edibin takrizleri yer alır. Eserin ikinci baskısı daha itinalı bir şekilde ve on iki cilt (otuz cüz) halinde gerçekleştirilmiştir (Kahire 1345-1346) (tefsirin diğer baskıları: nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, I-VI, Kahire 1383/1964; I-XXX, Beyrut 1980, 1982, 1983, 1985, 1987; Muhammed Hüseyin el-Arab, I-XVI, Beyrut 1414/1994; nşr. Mahmûd eş-Şerkâvî, I-VIII, Kahire 1996; nşr. Muhammed Ahmed el-Emed - Ömer Abdüsselâm es-Selâmî, I-XXX, Beyrut 1999-2000).

Rûhu'l-me'ânî üzerinde birçok çalışma yapılmış olup başlıcaları şunlardır:

Muhsin Abdülhamîd, el-Âlûsî müfessiren (bk. bibl.);

Mahmûd Saîd et-Tantâvî, Menhecü'l-Âlûsî (bk. bibl.);

Ahmet Çelik, Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî İsimli Eserinde İşari Tefsir (doktora tezi, 1996, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Tasavvufî Tefsir, Âlûsî Örneği, Erzurum 2002]);

Alican Dağdeviren, Âlûsî: Kişiliği ve Tefsiri (yüksek lisans tezi, 1996, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü);

Abdülkerim Seber, Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Tasavvuf (yüksek lisans tezi, 2000, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü);

Vehbi Karakaş, Âlûsî'nin Tefsiri'nde Âyetlerin İşârî Açısından Yorumu (doktora tezi, 2002, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü);

Mehmet Ergün, Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Âdem ve Yaratılış Kıssası Çerçevesinde İsrâiliyyat (yüksek lisans tezi, 2006, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

M. Mustafa Göksu (I, XII), İsmail Apaydın (II, IX), Hüseyin Akyüzoğlu (III, VI), Hamza Ermiş (V, XIII), Murat Tayyar (VII, XI) ve Osman Kara (XIV, XVI) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yaptıkları yüksek lisans çalışmalarında tefsirin değişik ciltlerinin fihristini hazırlamışlardır.¹²

---

¹² Ahmet Çelik'e ait olan bu madde ilk olarak 2008 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 35. cildinde, 213-214 numaralı sayfalarda yer almıştır.

D. Örnek Metin- Hucurât Suresi 49/6. Ayetin Tefsîri

من سورة الحجرات

{بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ}

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ

نَادِمِينَ (6)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا... / أخرج أحمد وابن أبي الدنيا والطبراني وابن منده وابن

مردويه بسند جيد عن الحارث بن أبي ضرار الخزاعي قال: قدمت على رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فدعاني

إلى الإسلام فدخلت فيه وأقررت به ودعاني إلى الزكاة فأقررت بها وقلت: يا رسول الله أرجع إلى قومي فأدعوهم

إلى الإسلام وأداء الزكاة فمن استجاب لي جمعت زكاته وترسل إلي يا رسول الله رسولا لإِبَّانِ كَذَا وكذا ليأتيك

بما جمعت من الزكاة فلما جمع الحارث الزكاة ممن استجاب له وبلغ الإِبَّانَ الذي أراد رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

أن يبعث إليه اخْتِيسَ (عليه) الرسول فلم يأت فظن الحارث أن قد حدث فيه سخطة من الله تعالى

ورسوله عليه الصلاة والسلام فدعا سراوات قومه فقال لهم: رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كان وقتَ لي وقتًا

يُرسل إليَّ رسوله ليقبض ما كان عندنا من الزكاة وليس من رسول الله عليه الصلاة والسلام الخُلْفُ ولا أرى

حبس رسوله إلا مِنْ سَخِطَةٍ فَانْطَلَقُوا بنا نأتي رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وبعث رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وسلم الوليد بن عقبة بن أبي معيط (وهو أخو عثمان رضي الله تعالى عنه لأمه) إلى الحارث ليقبض ما كان عنده

مما جمع من الزكاة فلما أن سار الوليد إلى أن بلغ بعض الطريق فَرَقَ -أَي: خَافَ- فرجع فأتى رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

الله عليه وسلم فقال: إن الحارث منَعني الزكاة وأراد قتلي فضرب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ البعث إلى

الحارث فأقبل الحارث بأصحابه حتى إذا استقبله الحارث وقد فصل عن المدينة قالوا: "هذا الحارث" فلما

غشيهم قال لهم: إلى مَنْ بُعِثْتُمْ؟ قالوا: إليك. قال: ولم؟ قالوا: إن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بعث إليك

الوليد بن عقبة فزعم أنك منعتك الزكاة وأردت قتله قال: لا والذي بعث محمدا بالحق ما رأيته بتة ولا أتاني فلما دخل الحارث على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: منعت الزكاة وأردت قتل رسول الله؟ قال: لا والذي بعثك بالحق ما رأيته ولا رأي ولا أقبلت إلا حين احتسب عليّ (رسول) رسول الله صلى الله عليه وسلم خشية أن يكون سخطة من الله تعالى ورسوله صلى الله عليه وسلم فنزل { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ إِلَى قَوْلِهِ سبحانه: {حَكِيمٌ}

وأخرج عبد بن حميد عن الحسن قال: أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا نبي الله إن بني فلان (حيا من أحياء العرب وكان في نفسه عليهم شيء وكان حديث عهد بالإسلام) قد تركوا الصلاة وارتدوا وكفروا بالله تعالى فلم يعجل رسول الله صلى الله عليه وسلم الصلاة والسلام ودعا خالد بن الوليد فبعثه إليهم ثم قال: ارمقهم عند الصلوات فإن كان القوم قد تركوا الصلاة فشأنك بهم وإلا فلا تعجل عليهم فدنا منهم عند غروب الشمس فكمن حتى يسمع الصلاة فرمقهم فإذا هو بالمؤذن قد قام عند غروب الشمس فأذن ثم أقام الصلاة فصلوا صلاة المغرب فقال خالد: ما أراهم إلا يصلون فلعلهم تركوا صلاة غير هذه ثم كمن حتى إذا جنح الليل وغاب الشفق أذن مؤذنه فصلوا فقال: لعلهم تركوا صلاة أخرى فكمن حتى إذا كان في جوف الليل تقدم حتى أطل الخيل بدورهم فإذا القوم تعلموا شيئا من القرآن فهم يتهجدون به من الليل ويقرؤونه ثم أتاهم عند الصبح فإذا المؤذن حين طلع الفجر قد أذن وأقام فقاموا وصلوا فلما انصرفوا وأضاء لهم النهار إذا هم بنواصي الخيل في ديارهم فقالوا: ما هذا؟ قالوا: خالد بن الوليد قالوا: يا خالد ما شأنك؟ قال: أنتم والله شأني أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقبل له: إنكم تركتم الصلاة وكفرت بالله تعالى فحجثوا يكون فقالوا: نعوذ بالله تعالى أن نكفر أبدا فصرف الخيل وردّها عنهم حتى أتى النبي صلى الله عليه وسلم وأنزل الله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الآية...

قال الحسن: فو الله لئن كانت نزلت في هؤلاء القوم خاصة إنها لمرسلة إلى يوم القيامة ما نسخها شيء،
والرواية السابقة أصح وأشهر، وكلام **صاحب الكشف¹³** مصرح بأن بعث خالد بن الوليد كان في قضية الوليد
بن عقبة، وأن النبي عليه الصلاة والسلام بعثه إلى أولئك الحي من خزاعة بعد رجوع الوليد وقوله ما قال،
والقائل بذلك قال: إنهم سلموا إليه الصدقات فرجع، **والخطاب بقوله تعالى: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شامل للنبي**
صلّى الله عليه وسلّم والمؤمنين من أمتة الكاملين منهم محاسن آداب وغيرهم، وتخصيص الخطاب بحسب ما
يقع من الأمر بعده إذ يليق بحال بعضهم لا يخرجهم عن العموم لوجوده فيما بينهم فلا تغفل، **والفاسق** الخارج
عن حجر الشرع من قولهم: فسق الرطب إذا خرج عن قشرة، قال الراغب: والفسق أعم من الكفر ويقع
بالقليل من الذنوب والكثير لكن تعورف فيما كانت كثيرة، وأكثر ما يقال الفاسق لمن التزم حكم الشرع وأقر
به ثم أخل بجميع أحكامه أو بعضها، وإذا قيل للكافر الأصلي فاسق فلأنه أخل بحكم ما ألزمه العقل واقتضته
الفترة.

ووصف الإنسان به - على ما قال ابن الأعرابي - لم يسمع في كلام العرب، والظاهر أن المراد به هنا المسلم
المخل بشيء من أحكام الشرع أو المروءة بناء على مقابله بالعدل وقد اعتبر في العدالة عدم الإخلال
بالمروءة، والمشهور الاقتصار في تعريفه على الإخلال بشيء من أحكام الشرع فلا تغفل، **والنبيين** طلب البيان
والتعرف وقريب منه التثبت كما في قراءة ابن مسعود وحمزة، والكسائي «فتثبتوا» وهو طلب الثبات والتأني
حتى يتضح الحال.

¹³ Bilgi için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 9/77. Konunun ayrıntısı ilgili eserde yer almaktadır. Eser 10 cilt olup Mektebetü's-Şamile'de de yer almaktadır.

الكتاب: الكشف والبيان عن تفسير القرآن / المؤلف: أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي، أبو إسحاق (المتوفى: 427هـ)
تحقيق: الإمام أبي محمد بن عاشور / مراجعة وتدقيق: الأستاذ نظير الساعدي / الناشر: دار إحياء التراث العربي، بيروت - لبنان
الطبعة: الأولى 1422، هـ - 2002 م / عدد الأجزاء: 10 / 77: 9

وقد أخرج عبد بن حميد وابن جرير عن قتادة «أن النبي صَلَّى الله عليه وسلّم قال يومَ نزلت الآيةُ: التثبت

من الله تعالى والعجلة من الشيطان»

وتنكير "فاسق" للتعميم لأنه نكرة في سياق الشرط وهي كالنكرة في سياق النفي تفيد العموم كما قرر في

الأصول وكذا "نبأ"، وهو - كما في القاموس - الخبر، وقال الراغب: لا يقال للخبر في الأصل نبأ حتى يكون

ذا فائدة عظيمة، يحصل به علم أو غلبة ظن، وقوله تعالى: إِنْ جَاءَكُمْ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا تنبيهه على أنه إذا كان

الخبر شيئاً عظيماً وما له قدر فحقه أن يتوقف فيه وإن علم أو غلب صحته على الظن حتى يعاد النظر فيه

ويتبين فضل تبين، ولما كان رسول الله صَلَّى الله عليه وسلّم والذين معه بالمنزلة التي لا يجسر أحد أن يخبرهم

بكذب وما كان يقع مثل ما فرط من الوليد إلا في الندرة قيل: إِنْ جَاءَكُمْ بِحَرْفِ الشُّكِّ، وفي النداء بـ "يا أَيُّهَا

الَّذِينَ آمَنُوا" دلالة على أن الإيمان إذا اقتضى التثبت في نبأ الفاسق فأولى أن يقتضي عدم الفسق، وفي إخراج

الفاسق عن الخطاب ما يدل على تشديد الأمر عليه من باب «لا يزي الزاني وهو مؤمن والمؤمن لا يكذب»،

واستدل بالآية على أن الفاسق أهل للشهادة وإلا لم يكن للأمر بالتبين فائدة، ألا ترى أن العبد إذا شهد ترد

شهادته ولا يتثبت فيها خلافاً للشافعي. وعلى جواز قبول خبر العدل الواحد، وقرره الأصوليون بوجهين:

أحدهما أنه لو لم يقبل خبره لما كان عدم قبوله معللاً بالفسق، وذلك لأن خبر الواحد على هذا التقدير يقتضي

عدم القبول لذاته وهو كونه خبر واحد فيمتنع تعليل عدم قبوله بغيره لأن الحكم المعلل بالذات لا يكون معللاً

بالغير إذ لو كان معللاً به اقتضى حصوله به مع أنه حاصل قبله لكونه معللاً بالذات وهو باطل لأنه تحصيل

للحاصل أو يلزم توارد علتين على معلول واحد في خبر الفاسق، وامتناع تعليله بالفسق باطل للآية فإن ترتب

الحكم على الوصف المناسب يغلب على الظن أنه علة له والظن كاف هنا لأن المقصود هو العمل فثبت أن

خبر الواحد ليس مردوداً وإذا ثبت ذلك ثبت أنه مقبول يعمل به. ثانيهما أن الأمر بالتبين مشروط بمجيء

الفاسق ومفهوم الشرط معتبر على الصحيح فيجب العمل به إذا لم يكن فاسقاً لأن الظن يعمل به هنا، والقول

بالواسطة منتف والقول بأنه يجوز اشتراك أمور في لازم واحد فيعلق بكل منهما بكلمة "إن" مع أنه لا يلزم من انتفاء ذلك الملزوم انتفاء اللازم غير متوجه لأن الشرط مجموع تلك الأمور وكل واحد منها لا يعد شرطاً على ما قرر في الأصول. نعم قال ابن الحاجب وعضد الدين: قد استدل من قبلنا على وجوب العمل بخبر الواحد بظواهر لا تفيد إلا الظن ولا يكفي في المسائل العلمية وذكرنا من ذلك الآية المذكورة، ثم إن للقائلين بوجوب العمل به اختلافاً كثيراً مذكوراً في محله.

واستدل الحنفية بها على قبول خبر المجهول الذي لا تعلم عدالته وعدم وجوب الثبوت لأنها دلت على أن الفسق شرط وجوب الثبوت فإذا انتفى الفسق انتفى وجوبه وهاهنا قد انتفى الفسق ظاهراً ونحن نحكم به فلا يجب الثبوت.

وتعقب بأن لا نسلم أنه هاهنا انتفى الفسق بل انتفى العلم به ولا يلزم من عدم العلم بالشيء عدمه والمطلوب العلم بانتفائه ولا يحصل إلا بالخبرة به أو بتزكية خبير به له، قال العضد: إن هذا مبني على أن الأصل الفسق أو العدالة والظاهر أنه الفسق لأن العدالة طارئة ولأنه أكثر. واستدل بها على أن من الصحابة رضي الله تعالى عنهم من ليس يعدل لأن الله تعالى أطلق الفاسق على الوليد بن عقبة فيها، فإن سبب النزول قطعي الدخول وهو صحابي بالاتفاق فيرد بها على من قال: إنهم كلهم عدول ولا يبحث عن عدالتهم في رواية ولا شهادة، وهذا أحد أقوال في المسألة وقد ذهب إليه الأكثر من العلماء السلف والخلف. وثانيها أنهم كغيرهم فيبحث عن العدالة فيهم في الرواية والشهادة إلا من يكون ظاهراً أو مقطوعاً كالشيخين. وثالثها أنهم عدول إلى قتل عثمان رضي الله تعالى عنه ويبحث عن عدالتهم من حيث قتله لوقوع الفتن من حينئذ وفيهم الممسك عن خوضها. ورابعها أنهم عدول إلا من قاتل علياً كرم الله تعالى وجهه لفسقه بالخروج على الإمام الحق وإلى هذا ذهب المعتزلة.

والحق ما ذهب إليه الأكثرون وهم يقولون: إن من طرأ له منهم قاذح ككذب أو سرقة أو زنا عما بمقتضاه في حقه إلا أنه لا يصبر على ما يخجل بالعدالة بناء على ما جاء في مدحهم من الآيات والأخبار وتواتر من محاسن الآثار، فلا يسوغ لنا الحكم على من ارتكب منهم مفسقا بأنه مات على الفسق. ولا ننكر أن منهم من ارتكب في حياته مفسقا لعدم القول بعصمتهم وأنه كان يقال له قبل توبته فاسق لكن لا يقال باستمرار هذا الوصف فيه ثقة ببركة صحبة النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ومزيد ثناء الله عز وجل عليهم كقوله سبحانه وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا [البقرة: 143] أي عدولا وقوله سبحانه: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [آل عمران: 110] إلى غير ذلك، وحينئذ إن أريد بقوله: إن من الصحابة من ليس يعدل ان منهم من ارتكب في وقت ما ما ينافي العدالة فدلالة الآية عليه مسلمة لكن ذلك ليس محل النزاع، وإن أريد به أن منهم من استمر على ما ينافي العدالة فدلالة الآية عليه غير مسلمة كما لا يخفى فتدبر فالمسألة بعد تتحمل الكلام وربما تقبل زيادة قول خامس فيها. هذا ثم اعلم أن الفاسق قسمان: فاسق غير متأول وهو ظاهر ولا خلاف في أنه لا يقبل خبره وفاسق متأول كالجبري والقدري ويقال له المبتدع بدعة واضحة، فمن الأصوليين من رد شهادته وروايته للآية ومنهم الشافعي والقاضي، ومنهم من قبلهما، أما الشهادة فلأن ردها لتهمة الكذب والفسق من حيث الاعتقاد لا يدل عليه بل هو إمارة الصدق لأن موقعه فيه تعمقه في الدين، والكذب حرام في كل الأديان لا سيما عند من يقول بكفر الكاذب أو خروجه من الإيمان وذلك يصده عنه إلا من يدين بتصديق المدعي المتحلي بحليته كالخطابية، وكذا من اعتقد بحجية الإلهام، وقد قال عليه الصلاة والسلام: نحن نحكم بالظاهر...

وأما الرواية فلأن من احترز عن الكذاب على غير الرسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فاحترازه من الكذب عليه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أولى إلا من يعتقد حل وضع الأحاديث ترغيبا أو ترهيبا كالكرامية أو ترويجا لمذهبه كابن الراوندي، وأصحابنا الحنفية قبلوا شهادتهم لما مر دون روايتهم إذا دعوا الناس إلى هواهم، وعلى هذا جمهور أئمة الفقه والحديث لأن الدعوة إلى ذلك داعية إلى النقول فلا يؤتمنون على الرواية ولا كذلك الشهادة. ورجح

ما ذهب إليه الشافعي والقاضي بأن الآية تقتضيه والعمل بها أولى من العمل بالحديث لتواترها وخصوصها،
والعام يحتمل التخصيص ولأنها لم تخصص إذ كل فاسق مردود، والحديث خص منه خبر الكافر.

وأجيب بأن مفهومها أن الفسق هو المقتضي للثبوت فيراد به ما هو إمارة الكذب لا ما هو إمارة الصدق
فافهم، وليس من الفسق نحو اللعب بالشطرنج من مجتهد يحله أو مقلد له صوبنا أو خطأنا لوجوب العمل
بموجب الظن ولا تفسيق بالواجب. وحد الشافعي عليه الرحمة شارب النبيذ ليس لأنه فاسق بل لجره لظهور
التحريم عنده، ولذا قال: أحده وأقبل شهادته، وكذا الحد في شهادة الزنا لعدم تمام النصاب لا يدل على
الفسق بخلافه في مقام القذف فليحفظ.

أَنْ تُصِيبُوا تَعْلِيلَ لِلأَمْرِ بِالتَّبِينِ أَنْ فَتَبِينُوا كَرَاهَةَ أَنْ تُصِيبُوا أَوْ لِثَلَا تُصِيبُوا قَوْمًا أَي قَوْمِ كَانُوا بِجَهَالَةٍ مُلْتَبِسِينَ
بِجَهَالَةِ حَالِهِمْ، وَمَالَهُ جَاهِلِينَ حَالِهِمْ، فَتُصْبِحُوا فَتُصِيرُوا بَعْدَ ظَهْوَرِ بَرَاءَتِهِمْ عَمَّا رَمَوْا بِهِ عَلَى مَا فَعَلْتُمْ فِي حَقِّهِمْ
نَادِمِينَ مَغْتَمِينَ غَمًا لِأَزْمَا مُتَمَنِّينَ أَنَّهُ لَمْ يَقَعْ، فَإِنَّ النَّدَمَ الْغَمَ عَلَى وَقُوعِ شَيْءٍ مَعَ تَمَنِّيِ عَدَمِ وَقُوعِهِ، وَيَشْعُرُ
بِاللُّزُومِ وَكَذَا سَائِرُ تَصَارِيفِ حُرُوفِهِ وَتَقَالِيْبِهَا كَمَدْنٍ بِمَعْنَى لَزْمِ الْإِقَامَةِ وَمِنْهُ الْمَدِينَةُ وَأَدْمَنَ الشَّيْءُ أَدَامَ فَعَلَهُ،
وَزَعَمَ بَعْضُهُمْ أَنَّ فِي الْآيَةِ إِشَارَةً إِلَى أَنَّهُ يَجِبُ عَلَى الْإِنْسَانِ تَجْدِيدَ النَّدَمِ كُلَّمَا ذَكَرَ الذَّنْبَ وَنَسَبَ إِلَى الزَّمْحَشْرِ
وَلَيْسَ بِشَيْءٍ، وَفِي الْكَشْفِ التَّحْقِيقُ أَنَّ النَّدَمَ غَمٌ خَاصٌ وَلِزُومِهِ قَدْ يَقَعُ لِقُوتِهِ فِي أَوَّلِ الأَمْرِ وَقَدْ يَكُونُ لِعَدَمِ
غَيْبَةِ مُوجِبِهِ عَنِ الْخَاطِرِ، وَقَدْ يَكُونُ لِكثْرَةِ تَذَكْرِهِ وَلِغَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الأَسْبَابِ، وَإِنْ تَجْدِيدَ النَّدَمِ لَا يَجِبُ فِي التَّوْبَةِ
لَكِنَّ النَّائِبَ الصَّادِقَ لَا يَدُلُّهُ مِنْ ذَلِكَ.

XII. HAFTA 11. DERS	el-KĀSİMÎ (ö. 1332/1914), Mehâsinü't-te'vîl	Kâfirûn 109/1-6. Ayetlerin Tefsiri IX/556-559
------------------------	--	--

CEMÂLEDDİN el-KĀSİMÎ (جمال الدين القاسمي)

İlim ve fikir adamı, müfessir.

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Cemaleddin el-Kâsımî adını daha önce duymuş veya hakkında herhangi bir şey okumuş muydunuz?
2. Cemaleddin el-Kâsımî'nin yaşadığı dönemi, coğrafi mekânları ve ulemanın birbiriyle irtibatı hakkında ne biliyorsunuz?
3. Cemaleddin el-Kâsımî'nin eserlerini biliyor musunuz? Tefsire dair eserleri nelerdir?
4. [Mehâsinü't-te'vîl](#) adlı tefsirinin temel özellikleri ve nitelikleri nelerdir?
5. Cemaleddin el-Kâsımî'nin [Mehâsinü't-te'vîl](#) adlı tefsirini daha önce gördünüz veya okudunuz mu?

B. Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî (1866-1914)

Doğduğu yere nisbetle Dımaşkî ve âlim bir zat olan dedesinden dolayı da Kâsımî nisbeleriyle tanındı. Babasının teşvikiyle ilme yöneldi. İlk öğreniminden sonra Zâhiriyye Medresesi'ne girdi. Burada akaid, sarf, nahiv, mantık, beyan, tecvid vb. ilimleri okudu. Sâlim Attâr'ın derslerine devam etti. Tefsir, hadis, fıkıh gibi çeşitli ilimleri değişik hocalardan okuyarak her birinden icâzet aldı. On dört yaşında iken ders okutmaya, babasının cami derslerinde ona yardımcı olmaya başladı. Dört yıl süre ile ramazan aylarında Suriye'nin çeşitli yerlerinde vaazlar verdi. Babasının vefatı üzerine onun yerine geçerek irşad derslerini devam ettirdi (1317/1899-1900). Sinan Paşa Camii'ndeki imamlık ve vâizlik görevleriyle ders okutmayı ölümüne kadar sürdürdü. Bir ara Mısır'a gitti ve 1903'te tekrar Şam'a döndü. 1910 yılında da Medine'yi ziyaret etti.

Kâsımî bazı görüş ve düşüncelerinden dolayı birkaç defa takibata uğradı. Mezheb-i Cemâlî adında bir mezhep kurmakla suçlanarak tevkif edildiyse de (1897) suçsuz olduğu anlaşıldığından serbest bırakıldı ve Şam valisi kendisinden özür diledi. Daha sonra yine aynı mahiyetteki suçlamalarla özel olarak kurulan mahkemeye sevk edildi. Bir ara imamlık yaptığı cami ile evinde bulunan kitaplarına el konuldu. Osmanlı idaresinde meşrutiyetin ilânından (1908) birkaç yıl sonra Şam'da gizli cemiyet kurmak, Vehhâbiliğin Şam'daki üyeleriyle iş birliği yapmak suçlarından tekrar hâkim huzuruna çıkarıldı.

Kâsımî 23 Cemâziyelevvel 1332'de (19 Nisan 1914) Şam'da vefat etti ve Makberetü'l-bâbi's-sagîr'e defnedildi.

Dedesinden ve babasından kalan özel kütüphane sayesinde ilmî ve fikrî hareketleri ve gelişmeleri yakından takip etme imkânını bulan Kâsımî'nin [Mehâsinü't-te'vîl](#) adlı tefsiri onun dinî ilimlerdeki üstünlüğünü göstermeye yetecek mahiyettedir. Ayrıca matematik, felsefe, tıp, sosyoloji, hukuk, ziraat vb. sahalarda yazılmış pek çok kitap okudu. İslâmiyet'le diğer sistemleri karşılaştırdı; tarih, edebiyat ve ahlâk üzerine araştırmalar yaptı ve eserler kaleme aldı. Sosyalizmi inceledi. Kazandığı bu ilmî ve fikrî seviyeden dolayı Şam'ın önde gelen âlimleri arasında yerini aldı.

İslâmî esasların izah ve tefsirinde hür düşüncüyü savunan ve ictihadın önemi üzerinde duran Kâsımî, bu hususta Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yolunu benimsedi. Ona göre

itikadda Selef yolu takip edilmelidir. Âlimler ve mezhepler arasında ihtilâf olsa da mezheplerin hepsi aynı kaynaktan beslenmiş ve bu hususta İslâm adına hayırlı ve faydalı çalışmalar yapılmıştır. İhtilâf aslında değil fer'î meselelerdedir. Bu ise İslâm'ın gücünü ve canlılığını gösterir. İslâmiyet fikir hürriyetine önem verir, taklidi ve hurafeyi reddeder. Gerçek, herhangi bir görüş veya mezhebin inhisarında değildir. Her devirde müslümanlar arasından müctehidler çıkacak ve bunlar yeni gelişmeler karşısında fikir üretecekler, İslâm'ı yorumlayacaklardır. Bu ise yeni bir mezhep kurmak demek değildir. Asıl hedef İslâm'ın özünü ortaya çıkarmak ve ondan donukluk, taklit, hurafe ve bid'atları gidermektir. İslâm ile çağın arası bulunmalıdır. Akıl İslâm'ın anlaşılmasında önemli bir vasıtaadır. **Akıl ile nakil çelişmez; çelişirse nakil te'vil edilir.**

İrkçılığı şiddetle reddeden ve zencilerin köleleştirilmesine karşı çıkan Kâsımî, ayrıca çeşitli eserlerinde devlet, ülke, siyaset ve Araplar'la ilgili görüşlerine yer vermiş, Kur'ân-ı Kerim'in cihad emrini, vatan sevgisi gibi konuları etraflıca işlemiş, içinde bulunduğu asrın ve bu asırda yaşayan müslümanların meselelerini tesbit ve teşhis etmiş, bunlara hal çareleri bulmaya çalışmıştır.

Dili yumuşak, kimseyi incitmeyen bir kişi olarak bilinen Kâsımî, evine sırf ekşiğini bulmak üzere gelenleri bile hoşgörü ile karşılar, onların da takdirini kazanırdı. Kitaplarında ilmî-edebî münakaşayı esas almıştır. Muhaliflerine cevap verirken onları küçük düşürecek bir üslûp kullanmamış, sadece doğrunun ortaya çıkmasını amaçlamıştır.

C. Eserleri

100'e yakın eseri bulunduğu belirtilen Kâsımî'nin belli başlı eserleri şunlardır:

1. *Mehâsinü't-te'vil*. On yedi ciltlik bir Kur'an tefsiri olup Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Kahire 1376/1957; Beyrut 1398/1978).

الكتاب: محاسن التأويل / المؤلف: محمد جمال الدين بن محمد سعيد بن قاسم الخلاق القاسمي (المتوفى: 1332هـ)

المحقق: محمد باسل عيون السود / الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت / الطبعة: الأولى - 1418 هـ. 559=556/5

2. *İrşâdü'l-halk ile 'l-'ameli bi-haberi 'l-berk* (Dımaşk 1329). Eserde kazâi meselelerde telgrafla amel etmenin cevazı tartışılmıştır.

3. *Evâmiru mühimme fî işlâhi'l-kazâ'i's-şer'i* (Dımaşk, ts.). Osmanlı mahkemelerinin ıslahına yönelik teklifler çerçevesinde Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplere göre de hüküm verilebileceği üzerinde durulmuştur.

4. *Mecmû'atü huṭab* (Dımaşk 1325). Eserde Hz. Peygamber'le ashabın ve bazı âlimlerin hutbelerinden örnekler bir araya getirilmiştir.

5. *Cevâmi'u'l-âdâb fî ahlâkı'l-encâb* (Mısır 1926). Genel anlamda bir ahlâk kitabı olup eserde parlamenterlerin uyması gereken kurallar da ahlâkî açıdan ele alınmıştır.

6. *Delâ'ilü't-tevhîd*. Bir girişle dört bölümden meydana gelen eserin giriş kısmında bilgi kaynağı olarak akıl ve aklî tefekkürün önemine temas edildikten sonra birinci bölümde Allah'ın varlığı, ikinci bölümde yaratıcı ile kâinat arasındaki münasebet, üçüncü bölümde materyalizmin tenkidi ve din-ilim ilişkileri, sonuncu bölümde de nübüvvet konuları ele alınmıştır. Yeni ilm-i kelâm devri ürünlerinden sayılan ve ilmî bir değer taşıyan eserin iki baskısı tesbit edilmiştir (Dımaşk 1330; Beyrut 1405/1984).

7. *Şerefü'l-esbât* (Dımaşk 1331). Eserde nesebin şerefine baba tarafından olduğu gibi anne tarafından da intikalinin mümkün olduğu üzerinde durulmuş, müellif bu eseriyle anne tarafından seyyid olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

8. *Fetâvâ mühimme fi 'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye* (Muhammed Abduh'la birlikte, Kahire 1331). Osmanlı şeyhülislâmlarının ihtiyaç karşısında dört mezhebin hangisine göre hüküm verilebileceğine dair fetvalarını ihtiva etmektedir.

9. *el-Fetvâ fi'l-İslâm*. Daha çok müftü ve hâkimler için yazılmış bir usul kitabı olup eserde fetva, müftü ve müsteftî ile ilgili konular işlenmiştir. Müftülerin matematik bilmelerinin zarureti üzerinde de duran kitap önce Dımaşk'ta (1329), daha sonra da Muhammed Abdülhakîm el-Kādî'nin tahkikiyle Beyrut'ta (1406/1986) neşredilmiştir.

10. *Mezâhibü'l-A'râb ve felâsifetü'l-İslâm fi'l-cin* (Dımaşk 1328). *Larousse* ve *Encyclopaedia Britannica*'daki "Cin" maddesinin Arapça'ya tercümesidir.

11. *Mev'izatü'l-mü'minîn min İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* (Kahire 1331). Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinin iki cilt halinde özetidir. Kitap Ali Özek tarafından *Zübdetü'l-İhyâ* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1973).

12. *Naqdü'n-neşâ'ihî'l-kâfiye 'alâ ta'dîli Mu'âviye* (Dımaşk 1328). Muhammed b. Akîl'in *Kitâbü'n-Neşâ'ihî'l-kâfiye 'an tevelli Mu'âviye* adlı eserine reddiyedir.

13. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni muştalâhi'l-hadîs*. Hadis usulüne dair bir eser olup Muhammed Behcet el-Baytâr'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Dımaşk 1352; Kahire 1380/1961).

Diğer Eserleri

Kâsımî'nin bunların dışında;

el-Ecvibetü'l-merdıyye (Dımaşk 1326);

el-İsrâ' ve'l-mi'râc (Dımaşk 1331);

el-Evrâdü'l-me'sûre (Beyrut 1320);

Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile (Sayda 1320; Kahire 1321; Beyrut 1981);

Tenbîhü't-tâlib ilâ ma'rifeti'l-farz ve'l-vâcib (Kahire 1326);

Hayâtü'l-Buhârî (Sayda 1330);

eş-Şây ve'l-kahe ve'd-duhân (Kahire 1320);

Şezratün mine's-sîreti'l-Muhammediyye (Kahire 1321);

el-Meş'ale'l-cevrabeyn (Dımaşk 1332);

en-Nefhatü'r-rahmâniyye şerhu metni'l-Meydâniyye fi't-tecvîd (Dımaşk 1323);

el-Cerh ve't-ta'dîl (Kahire, ts.; Beyrut 1985) adlı eserleri de zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA

Serkîs, *Mu'cem*, II, 1483-1486.

Şekîb Arslan, "Önsöz" (Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs* [nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr] içinde), Dımaşk 1353/1935, s. 5-7.

Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 777.

Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 135.

Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, 157-158; XI, 220; XIII, 420.

a.mlf., *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 175-176.

Zâfir el-Kâsımî, *Ebî: Cemâlüddîn el-Kâsımî*, Dımaşk 1380/1961, s. 20-32.

Enver el-Cündî, *Terâcimü'l-a'lâmi'l-mu'âşirîn fi'l-âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1970, s. 69-78.

Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 773-774.

Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1975, s. 211.

Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 299, 476-477.

Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 127.

Abdülkâdir Ayyâş, *Mu'cemü'l-mü'ellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ğarnî'l-ışrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 408-409.

Muhammed Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abâza, *Târîhu 'ulemâ'i Dımaşk*, Dımaşk 1406/1986, I, 298-311.

Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *A'lâmü Dımaşk*, Dımaşk 1408/1987, s. 61-62.

Not Bu madde ilk olarak ALİ TURGUT tarafından yazılmış olup, 1993 senesinde İstanbul'da basılan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 7. cildinde, 311-312 numaralı sayfalarda yer almıştır.

Kâsimî ve eserleriyle ilgili ayrıntı için bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, 2/131; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 3/157-158; Serkîs, *Mu'cemu'l-Matbuât*, 1483-1486; Kasimî, *Kavâidü't-Tahdîs*, Şekib Arslan'ın Önsözü, 5-7 ve Zafir el-Kâsimî'nin *Babam Cemâleddin el-Kâsimî*" adlı kitabından alınan özet yazı, 20-32, Dımeşk, 1380/1961, Kettâni, *Fihrisü'l-Fehâris*, 1/299,476-477, Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/773; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 305-306; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 211, İstanbul, 1989, Ali Turgut, *K. Kerîm Ansiklopedisi*, 2/182-183.

Kasimi ve Eserini Tanıtan Türkçe İki Makale vardır:

Günay, H. Mehmet-*Cemâlüddîn el-Kâsimî, Hayatı ve İlmî Kişiliği*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, sayı: 1, s. 253-272.

Kılıç, Mustafa - *Son Dönem Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kıraat-Tefsir İlişkisi -Mehâsinü't-Te'vîl Örneği-*, Osmanlı'da İlm-i Tefsir, 2019, s. 479-503

D. Tefsir İlmindeki Yeri ve Mehâsinü't-te'vîl Adlı Tefsiri

Mehâsinü't-Te'vîl (محاسن التأويل): Cemâleddin el-Kâsimî'nin (ö. 1914) Kur'an-ı Kerîm tefsiri.

Daha çok Tefsîrî'l-Kâsimî olarak bilinen eserin mukaddimesinde müellif Kur'an'da mevcut ilim ve fenleri öğrenmek, ondaki sırları keşfetmek için büyük bir çaba gösterdiğini, ömrünün çoğunu bu uğurda harcadığını belirtmiş, bu amaçla daha önce yazılmış tefsirleri incelediğini, hepsinin kendi çapında Kur'an'ın maksatlarını araştırarak ortaya bir şeyler koymaya çalıştığını söylemiştir. Ancak Kur'an'ın mâna derinliklerinin tefsirlere sığmayacak kadarengin, sırlarının ve hikmetlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu gören müellif ona hizmet amacıyla müfessirlerin safında yer almak istemiş ve 1316 yılı Şevval ayında (Şubat 1899) tefsirini yazmaya başlamıştır.

Eserin I. cildi tefsir usulüne ayrılmış olup usulün ana konuları “kâide” başlığıyla verilmiş, ayrıca “fasıl” ve “matlab” alt başlıkları altında incelenmiştir. Burada müellif, çeşitli görüşleri naklederken çoğunlukla bunları yorumlamasa da tercihi bu görüşleri veriş şeklinden anlaşılmaktadır. İkinci cüzdün başlayan tefsir metninde önce tefsir edilen sûrenin mushaftaki sıra numarası, adı ve adlandırma sebebi açıklanmış, Mekkî veya Medenî olduğu, âyet sayısı belirtilmiş, sûrelerin faziletine dair hadisler kaynaklarıyla birlikte zikredilmiştir. Âyetlerin tek tek veya gruplar halinde ele alındığı eserde önce “*el-Kavlü fî kavlihî Teâlâ*” ibaresine yer verilmiş, ardından âyet metnine ve tefsire geçilmiştir. **Kâsimî'nin tefsirinde nasıl bir metot izlediğini ve eserin ne tür bir tefsir olduğunu söylemek güçtür. Zira bazan rivayet tefsirlerinin usulüne uygun bir yol izlemiş, bazan dirayet müfessirleri gibi davranmış, bazan da çeşitli tefsirlerden bol nakilde bulunarak derleme bir metin ortaya koymuştur.**¹⁴

¹⁴ Kasimî'nin *Mehâsinü't-Te'vîl* adlı eseri Tefsir Usulü kitaplarının çoğunda Rivayet Tefsirlerine örnek verilmiştir. Her ne kadar bu bilgiler usûl kitaplarında elden ele tevârus etse de genelde dirayet tefsirlerini esas alan, yeri geldiğince lügavi açıklamalara yer veren, asrın ihtiyaçlarına çözüm arayışlarında bulunan hatta içinde bilimsel

Her âyeti uzun uzun tefsir etmek yerine Kâsımî daha çok gerekli gördüğü noktalar üzerinde durur. Genellikle önce âyetlerde geçen, açıklanmasını gerekli gördüğü kelime veya kavramların dil yönünü kısaca ele alır, bazan Arapça'daki kullanılışlarına değinir, kısa örnekler verir, yer yer eski şiirlerden yararlanır. Az da olsa kıraat ve i'rab konularına da girmiştir. Kâsımî, âyetin âyetle ve sahih gördüğü hadis ve sahâbe kavilleriyle tefsirine önem vermişse de birçok âyetin tefsirinde rivayetleri belirtmemiş, hadis ve eserlerin isnadını kaydetmeyip çoğunlukla kaynağını zikretmekle yetinmiştir. Bazı istisnalar dışında eserde İsrâiliyat'a rastlanmamaktadır. Yirmiden çok yerde Kitâb-ı Mukaddes'ten iktibaslar yapmıştır (II, 128; III, 650-654; IV, 848, 850). Kâsımî âyetlerin nüzûl sebebinin çok defa ayrıntılı biçimde kaydetmiştir.

Kâsımî, âyetlerin tefsiriyle doğrudan ilgisi bulunmayan bilgileri veya dil yapısından çıkarılan bazı incelikleri "latife" yahut "fâide" başlığı altında verir. Dikkat çekmek istediği bilgileri de "tenbih" başlığıyla zikreder. Bazı yerlerde değişik ihtimal ve görüşleri serdederek tartışır. Ayrıca tefsiri geniş yer tutan âyetlerin izahında farklı görüşleri fasıllar halinde ele aldığı görülür. Kâsımî'nin nesih konusunda itidalli davrandığını söylemek mümkündür. Bu hususu rivayetlere dayanarak özlü bir şekilde vermeye çalışmıştır.

Selefi olan ve tefsirinde mezhebinin görüşlerine geniş yer veren Kâsımî, İbn Teymiyye ile İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerinden uzun iktibaslarla bulunur, Mu'tezile gibi fırkaların görüşlerini ise kısaca belirtir, bazı görüşleri isim zikretmeden tenkit ettiği olur. Nâdiren Sûfiyye'nin görüşlerini yorumsuz zikreder (meselâ bk. VI, 1896-1898). Kâsımî, ahkâm âyetlerinin tefsirinde sadece konuyla ilgili hadis veya sahâbî sözlerini nakletmekle yetinirken bir kısım fikhî hükümleri cumhurun görüşü olarak takdim eder. Bazı yerlerde ise Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Zeydiyye gibi mezheplerin görüşlerini ayrıntıya girmeden ve genellikle aralarında tercih yapmaksızın verir, fakat daha çok İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşlerini benimser, nâdiren kendi fikrini belirttiği de olur. Hurûf-ı mukattaayı tefsir etmek yerine bunların ilk geçtiği Bakara sûresinde bazı görüşleri nakletmekle yetinir, diğer yerlerde ise buraya atıfta bulunur.

Sahâbe ve tâbiinden başlayarak kendi dönemine kadarki tefsir literatüründen geniş şekilde faydalanan Kâsımî çoğunlukla yararlandığı kaynakları belirtmiştir. En çok istifade ettiği müfessirler İbn Kesîr, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Ebüssuûd Efendi, İbn Kayyim el-Cevziyye olup tefsir usulünde güvendiği müelliflerden biri İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî'dir. Lugat, cümle bilgisi ve kıraat konularında fazla kaynak gösterme yoluna gitmediği gözlenmekle beraber lugatla ilgili açıklamalarında genellikle Zemahşerî ve Râgıb el-İsfahânî'den yararlandığı söylenebilir.

Mehâsinü't-te'vil'e yöneltilen eleştiriler arasında bazı âyetlerin tefsirinin çok kısa tutulmasına veya hiç değinilmemesine karşılık bazılarının tefsirinde pek çok rivayete yer verilmesi, çeşitli müfessirlerin

---

tefsire yer yer vurgu yapan bir eseri sırf rivayet tefsiri olarak değerlendirmek doğru olmasa gerektir. Aslında bu dönemde yazılan pek çok tefsir çok yönlü olup tefsir ekollerinden tek bir kategoriye indirgemek oldukça zordur. Rivâyet Tefsiri diyenler:

a) Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirin*, İstanbul 1973, II, 589-596.

b) İsmail Cerrağoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 230

c) M. Akif Koç vd., *Tefsir El Kitabı*, s. 185.

d) Doç. Dr. H. Mehmet Soysaldı, *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr Yayınları: 158-167.

e) Doç. Dr. Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: 322.

Bazıları ise onu dirayet tefsirlerine örnek saymışlardır:

Prof. Dr. Mustafa Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu*, Zemzem Yayınları: s. 117.

görüşleri uzun uzun nakledilerek konunun gereğinden fazla uzatılması (meselâ bk. III, 589-607; IV, 774-799; VI, 1876-1899) gibi hususlar vardır. Kâsımî'nin tenkide açık yönlerinden biri de yaşadığı dönemde pozitif bilimlerdeki gelişmelerin tesiri altında kalarak bazı varsayımları ilmî gerçekmiş gibi eserine almış olmasıdır. Diğer gezegenlerde insana benzer akıllı canlıların bulunabileceği faraziyesini âyetlerle irtibatlandırması ve eski müfessirlerin bunu bilmediklerini söylemesi bunun bir örneği olarak zikredilebilir (bk. I, 233-234).

Eser, M. Fuâd Abdülbâkî'nin tahkikiyle on ciltte on yedi cüz halinde basılmıştır (Kahire 1376-1380/1957-1960; Beyrut 1386/1987, 1398/1978; 1415/1994). Nâşir, müellifin tefsir mahiyetinde veya şahit olarak zikrettiği âyetlerin sûre adlarıyla numaralarını dipnotta vermiş, hadisleri tahriç etmiş, şiirleri tamamlayıcı bilgilerle beraber yine dipnotta göstermiştir. On yedinci cüzün sonuna Şahîh-i Buḥârî'deki kitap başlıkları (konular) esas alınarak hazırlanmış bir konu fihristi eklenmiştir. Eserin tefsir usulüne ayrılan birinci cüzü Sezai Özel tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Tefsir İlminin Temel Meseleleri adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1990).

BİBLİYOGRAFYA

- Cemâleddin el-Kâsımî, Meḥâsinü't-te'vîl (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî), Beyrut 1398/1978, I, 4-6; II, 128; III, 589-607, 650-654; IV, 774-799, 848-850; VI, 1876-1899;
Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1974, II, 773;
Mehmed Sofuoğlu, Tefsire Giriş, İstanbul 1981, s. 305-306;
Ali Turgut, Tefsir Usûlü ve Kaynakları, İstanbul 1991, s. 248.¹⁵

---

¹⁵ Şükrü Arslan, "Cemâleddin el-Kâsımî (جمال الدين القاسمي)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/363-364.

E. Örnek Metin- Kâfirûn 109/1-6. Ayetlerin Tefsiri

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سورة الكافرون / مكية، وآيها ست.

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ (1) لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (2) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (3) وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ (4) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (5) لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (6)

القول في تأويل قوله تعالى: [سورة الكافرون (109) : الآيات 1 الى 6]

قال ابن كثير: ثبت في صحيح مسلم: عن جابر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ بهذه السورة وبـ "قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ" في ركعتي الطواف.

وفي صحيح مسلم من حديث أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ بهما في ركعتي الفجر. وروى الإمام أحمد¹⁶ «1» عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ في الركعتين قبل الفجر والركعتين بعد المغرب بضعا وعشرين مرة أو بضع عشرة مرة قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. وروى الإمام أحمد¹⁷ «2» عن الحارث بن جبلة قال: قلت: يا رسول الله! علمني شيئا أقوله عند منامي. قال: إذا أخذت مضجعتك من الليل فاقرا: قل يا أيها الكافرون، فإنها براءة من الشرك. وقد تقدم في الحديث أنها تعدل ربع القرآن. قال في (اللباب)¹⁸: ووجه ذلك أن القرآن مشتمل على الأمر والنهي، وكل واحد منهما ينقسم إلى ما يتعلق بعمل القلوب وإلى ما يتعلق بعمل الجوارح، فحصل من ذلك أربعة أقسام وهذه السورة مشتملة على النهي عن عبادة غير الله تعالى، وهي من الاعتقاد، وذلك من أفعال القلوب. فكانت هذه السورة ربع القرآن على هذا التقسيم. وسيأتي في تفسير الإخلاص سر آخر.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ (1) لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ (2) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (3) وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ (4) وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ (5) لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (6)

¹⁶ (1) أخرجه في المسند 2/ 58. والحديث رقم 5215.

¹⁷ (2) أخرجه عن فروة بن نوفل الأشجعي عن أبيه، 5/ 456.

¹⁸ الكتاب: لباب التأويل في معاني التنزيل.

المؤلف: علاء الدين علي بن محمد بن إبراهيم بن عمر الشيشي أبو الحسن، المعروف بالخازن (المتوفى: 741هـ)
المحقق: تصحيح محمد علي شاهين / الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت / الطبعة: الأولى - 1415 هـ.

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ أي المشركون الجاحدون للحق، الذي وضحت حجته واتضح محجته لا أَعْبُدُ ما تَعْبُدُونَ أي من الآلهة والأوثان الآن وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ ما أَعْبُدُ أي الآن وَلَا أَنَا عَابِدٌ أي فيما أستقبل ما عِبَدْتُمْ أي فيما مضى وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ أي فيما تستقبلون أبدا ما أَعْبُدُ أي فيما أستقبل ما عِبَدْتُمْ أي الآن وفيما أستقبل - هكذا فسره الإمام ابن جرير رحمه الله. ثم قال: وإنما قيل ذلك كذلك، لأن الخطاب من الله كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في أشخاص بأعيانهم من المشركين، قد علم أنهم لا يؤمنون أبدا، وسبق لهم ذلك في السابق من علمه، فأمر نبيه صلى الله عليه وسلم أن يؤيسهم من الذين طمعوا فيه وحدثوا به أنفسهم. وإن ذلك الغير كائن منه ولا منهم في وقت من الأوقات. وآيس نبي الله صلى الله عليه وسلم مع الطمع في إيمانهم، ومن أن يفلحوا أبدا فكانوا كذلك لم يفلحوا ولم ينجحوا. إلى أن قتل بعضهم يوم بدر بالسيف، وهلك بعض قبل ذلك كافرا. ثم روى رحمه الله عن ابن إسحاق عن سعيد ابن مينا قال: لقي الوليد بن المغيرة والعاص بن وائل والأسود بن المطلب وأممية بن خلف، رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا محمد! هلم، فلنعبد ما تعبد وتعبد ما نعبد، ونشركك في أمرنا كله. فإن كان الذي جنت به خيرا مما بأيدينا، كنا قد شركناك فيه وأخذنا بحظنا منه. وإن كان الذي بأيدينا خيرا مما في يديك كنت قد شركتنا في أمرنا وأخذ منه بحظك. فأنزل الله قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ... السورة.

وفي رواية: وأنزل الله في ذلك هذه السورة، وقوله: قُلْ أَفَعَبَّرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ [الزمر: 64-66] ، بَلِ اللَّهُ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ. انتهى.

وقيل: الجملتان الأخيرتان لنفي العبادة حالا كما أن الأوليين لنفسها استقبالا قال أبو السعود: وإنما لم يقل (ما عبت) ليوافق (ما عبتم) لأنهم كانوا موسومين قبل البعثة بعبادة الأصنام وهو عليه السلام لم يكن حينئذ موسوما بعبادة الله تعالى. وإيثار (ما) في ما أَعْبُدُ على (من) لأن المراد هو الوصف كأنه قيل: ما أَعْبُدُ من المعبود العظيم الشأن الذي لا يقدر قدر عظمته. وقيل: إن ما مصدرية. أي لا أعبد عبادتكم ولا تعبدون عبادتي. وقيل: الأوليان بمعنى (الذي) والأخريان مصدريتان. وقيل: قوله تعالى: وَلَا أَنَا عَابِدٌ ما عِبَدْتُمْ تأكيد لقوله تعالى: لَا أَعْبُدُ ما تَعْبُدُونَ وقوله تعالى: وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ ما أَعْبُدُ ثانيا تأكيداً لمثله المذكور أولا. انتهى.

ونقل ابن كثير عن الإمام ابن تيمية أن المراد بقوله: لَا أَعْبُدُ ما تَعْبُدُونَ نفي الفعل، لأنها جملة فعلية وَلَا أَنَا عَابِدٌ ما عِبَدْتُمْ نفي قبوله لذلك بالكلية، لأن النفي بالجملة الاسمية أكد، فكأنه نفي الفعل وكونه قابلا لذلك. ومعناه نفي الوقوع ونفي الإمكان الشرعي أيضا وهو قول حسن. واختار الإمام كون (ما) في الأوليين موصولة وفيما بعدها مصدرية، قال: فمفاد الجملتين الأوليين الاختلاف التام في المعبود. ومفاد الجملتين الأخريين تمام الاختلاف في العبادة. فلا معبودنا واحد ولا عبادتنا واحدة، لأن معبودي ذلك الإله الواحد المنزه عن الند والشفيع، المتعالي عن الظهور في شخص معين، الباسط فضله لكل من أخلص له، الآخذ قهره بناصية كل من نابذ المبلغين الصادقين عنه. والذي تعبدونه على خلاف ذلك. وعبادتي مخلصه لله

وحده، وعبادتكُم مشوبة بالشرك مصحوبة بالغفلة عن الله تعالى، فلا تسمى على الحقيقة عبادة. فأين هي من عبادتي؟ وقوله تعالى: لَكُمْ دِينُكُمْ تقرير لقوله تعالى: لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وقوله تعالى: وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ كما أن قوله تعالى: وَلِي دِينِ تَقْرِير لقوله تعالى: وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ والمعنى أن دينكم، الذي هو الإشراك، مقصور على الحصول لكم، لا يتجاوزهُ إلى الحصول لي أيضاً، كما تطمعون فيه. فإن ذلك من المحالات. وأن ديني الذي هو التوحيد، مقصور على الحصول لي، لا يتجاوزهُ إلى الحصول لكم، فلا مشاركة بينه وبين ما أنتم عليه.

تنبيه: قال ابن كثير استدلل الإمام الشافعي وغيره بهذه الآية الكريمة لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِي دِينِ على أن الكفر كله ملة واحدة فوزت اليهود من النصارى وبالعكس، إذا كان بينهما نسب أو سبب يتوارث به. لأن الأديان، ما عدا الإسلام، كلها كالشيء الواحد في البطلان. وذهب أحمد بن حنبل ومن وافقه إلى عدم توارث النصارى من اليهود، وبالعكس لحديث عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم (لا يتوارث أهل ملتين شتى)¹⁹

¹⁹ الكتاب: محاسن التأويل / المؤلف: محمد جمال الدين بن محمد سعيد بن قاسم الخلاق القاسمي (المتوفى: 1332هـ)

الحقق: محمد باسل عيون السود / الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت / الطبعة: الأولى - 1418 هـ. 559-556/9

XIII. HAFTA 12. DERS	Tâhir b. Âşûr (ö. 1394/1973), et-Tahrîr ve't-Tenvîr	Mâide Suresi 5/38-39. Ayetlerin Tefsîri VI/189-194.
---------------------------------------	--	--

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Tâhir b. Âşûr'un şahsiyeti ve ilmî hayatı hakkında neler biliyorsunuz?
2. Tâhir b. Âşûr'un ve tefsîrinin hangi tefsîr ekolüne ait olduğunu bilir misiniz?
3. Tâhir b. Âşûr'un ait olduğu tefsir ekolünün özellikleri hakkında neler bilirsiniz?
4. et-Tahrîr ve't-Tenvîr adlı eserin tam adını ve kaç cilt olduğunu bilir misiniz?
5. Bahsi geçen Tefsir türüne dair öncelikle ne tür kaynakları okumak gerekir? Örnek bir metin üzerinde çalışınız...

B. Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1394/1973) Hayatı

İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (ابن عاشور ، محمد الطاهر)

Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (1879-1973)

Tunuslu ilim ve fikir adamı, müfessir, fakih, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Tunus'ta doğdu. Fas asıllı olup gittikleri Endülüs'ten göç ederek Selâ'ya (Fas), daha sonra bir kolu Tunus'a yerleşen Âşûr ailesine mensup olduğundan dedeleri gibi İbn Âşûr lakabıyla anıldı. Yetişmesinde, Cem'iyetü'l-evkâf reisi olan babası Muhammed b. Muhammed Tâhir ile anne tarafından dedesi olan başbakan Muhammed el-Azîz Bû Attûr'un ayrı bir yeri vardır. İlk öğrenimini Muhammed Bû Attûr'un gözetimi altında tamamladı; 1892'de bir orta ve yüksek öğretim kurumu olan Zeytûne Camii'ne girdi. Zekâsı ve üstün kabiliyetiyle dikkati çektiği için kendisine özel bir program uygulandı. Önce Şeyh Sâlih eş-Şerîf'in derslerine devam etti. Daha sonra Şeyh Sâlim Bû Hâcib'den Kastallânî'nin İrşâdü's-sârî'sini, İbnü's-Şeyh diye bilinen Ömer b. Ahmed'den Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl'ini, Muhammed b. Neccâr'dan kelâma dair el-Mevâkıf'ı okudu. İbrâhim el-Mârginî, Muhammed b. Yûsuf, Muhammed en-Nahlî, Mahmûd İbnü'l-Hôca gibi daha pek çok âlimin derslerine devam etti. 1899'da tamamladığı yüksek öğrenimi esnasında Fransızca öğrendi. 1903 yılında Zeytûne Üniversitesi'nde ikinci derece öğretim elemanı kadrosuna tayin edildi. O sırada Tunus'a gelen Muhammed Abduh'un konferans ve sohbetlerine katıldı. Alışverişte muhayyerlik konusunda yaptığı çalışmayı tamamlayarak aynı üniversitede birinci derece kadroda öğretim üyesi oldu (1905). Bundan sonra da önde gelen âlimlerden ders okumayı sürdürdü ve icâzetler aldı. Üniversitede daha çok Arap dili ve edebiyatı, fıkıh usulü, hukuk felsefesi (makâsîdü's-şerîa), hadis ve tefsir okuttu. Ayrıca Sâdıkiyye Medresesi'nde 1905-1932 yılları arasında fâsılalı olarak on altı yıl kadar hocalık yaptı. Bu arada oğlu Muhammed Fâzıl ve Cezayirli Abdülhamîd b. Bâdîs gibi pek çok öğrenci yetiştirdi. Zeytûne Üniversitesi öğretim üyeliğine tayin edildikten bir yıl sonra aynı üniversitenin eğitim ve öğretiminden sorumlu heyette hükümet temsilcisi oldu. 1908'de Tunus Millî Eğitim programlarının ıslah edilmesi için kurulan komisyonun üyeliğine, 1911'de Yüksek Vakıflar Meclisi ve Toprak Karma Komisyonu üyeliklerine getirildi. Üniversite reformu için çeşitli tarihlerde (1910, 1924, 1933) kurulan komisyonlarda çalıştı; ıslahatçı fikirleriyle yeni düzenlemelerin yolunu açtı.

İbn Âşûr, üniversitedeki görevi ve akademik faaliyetleri yanında 1913'ten itibaren on yıl Mâlikî kadılığı yaptı. 1924'te Meclis-i Şer'î'de Mâlikî müftüsü ve başmüftü vekili, üç yıl sonra da başmüftü

oldu; aynı zamanda Zeytûne Üniversitesi'nin eğitim ve öğretiminden sorumlu dört kişiden oluşan ilmî kurulun da üyeliğine getirildi. Osmanlılar'ın Tunus'u fethinden itibaren şeyhülislâmlık makamına Hanefî başmüftü tayin etme geleneğine 1932'de son verilmesi üzerine ilk Mâlikî şeyhülislâmı oldu. Aynı yıl Zeytûne Üniversitesi'ne rektör tayin edildi. Üniversitede yapmak istediği yeniliklere karşı çıkanların başlattığı öğrenci hareketleri yüzünden bir yıl sonra rektörlükten alındıysa da 1945'te aynı göreve yeniden getirildi ve 1952'ye kadar bu görevde kaldı. Ülkede cereyan eden siyasî olaylar ve bunların üniversite çevresindeki etkileriyle baş gösteren kargaşa ve huzursuzluğa rağmen reform faaliyetlerinden tâviz vermediği için ikinci defa rektörlük görevine son verildiyse de 1956'da üçüncü defa rektörlüğe getirildi. Aynı projeyi uygulamaya devam ederek 1960 yılına kadar görevini sürdürdü.

1950'de Kahire Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'ye, 1955'te Şam el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî'ye üye seçilen İbn Âşûr, Küveyt Vezâretü'ş-şuûni'l-İslâmiyye tarafından hazırlanan el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye'nin telif çalışmalarına katıldı. 1951'de İstanbul'da yapılan milletlerarası müsteşrikler kongresinde bulundu. Hac farîzasını ifa ettikten sonra çeşitli İslâm ülkelerine ve Avrupa'ya seyahatler yaptı. 1968'de arkadaşı Hasan Hüsnî Abdülvehhâb ile birlikte en yüksek seviyede kültür liyakat nişanı aldı. İslâmî konulardaki başarılarından dolayı 1972 ve 1973 yıllarında Tunus cumhurbaşkanlığı tarafından ödüllendirildi. Hayatı boyunca ilmî çalışmalarını, fikrî mücadeleleri ve faaliyetlerini aralıksız sürdüren İbn Âşûr 12 Ağustos 1973'te başşehir Tunus'ta vefat etti ve Zellâc Mezarlığı'na defnedildi.

İbn Âşûr, ilmî ehliyeti yanında düşünceleriyle de dikkat çekmiş, çalışmalarını Kur'an ve Sünnet'in anlaşılması ve müslümanların çeşitli meselelerinin çözümü üzerinde yoğunlaştırmıştır. Kur'an-ı Kerim'in ilmî tefsirini benimseyenler arasında yer almış, Kur'an'ın her çağda muhataplarının kültür ve anlayış seviyelerine uygun düşen bir üslûba sahip olduğuna inanmıştı (Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr, I, 44-45). Kur'an-ı Kerim'in, hitaplarında çoğunluğu ümmî olan Araplar'ı ve onların anlayış seviyelerini esas aldığını, dolayısıyla sonradan ortaya çıkan ilimleri ona izâfe etmenin yanlış olacağını iddia eden Şâtîbî'yi (ö. 790/1388) eleştirmiştir. İbn Âşûr'a göre Kur'an, Araplar'ın ümmîliğini onaylamak için değil onların seviyelerini yükseltmek için gelmiş sonsuz bir mûcizedir; onda, her çağdaki ilmî inkişafın kazandığı anlayışlara uygun bilgilerin bulunması tabiidir. Her devrin ve her toplumun insanları ondan nasibini almalıdır. Engin ve derin mânaları çok özlü olarak ifade etmesi ve günü gelince bunların daha iyi anlaşılır olması Kur'an'ın bir başka mûcizevî yönünü teşkil eder (a.g.e., a.y.).

Onun ısrarla üzerinde durduğu hususlardan biri de dinin hükümlerinde gözetilen ana gayeler ve hikmetler şeklinde özetlenebilecek olan makâsîdü'ş-şerîa konusudur. Maqâşîdü'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye adlı eseriyle Şâtîbî'den yaklaşık altı asır sonra bu konuya tekrar dikkat çeken İbn Âşûr, gerek Kur'an ve Sünnet lafızlarının (nas) anlaşılmasında ve olaylara uygulanmasında gerekse hakkında nas bulunmayan durumlarla ilgili hükümlere ulaşmada makâsîd ilmine ayrı bir önem atfeder. Şâriin hükümleri sevkederken gözettiği ana gayeler ve hikmetler bilinmediği takdirde nasları anlama, yorumlama ve ictihad faaliyetinin eksik olacağını belirtir. Onun anılan eseri bu önemi vurgulamayı, Uşûlü'n-nizâmi'l-ictimâ'î fi'l-İslâm adlı eseri de aynı bakış açısını içtimaî hayatı düzenleme ve ıslah etme projesinde bir metot olarak uygulamayı amaçlar. İbn Âşûr, şâriin hükümleri koyarken belli amaçlar gözettiği noktasından hareketle Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının da hukukî gayeleri açısından bazı ayrımlara tâbi tutulması gereğinden söz eder; dinin taabbüdî nitelikteki hükümlerinin öylece korunması, muâmelât alanında taabbüfîlik sınırının en aza indirilmesi gerektiği üzerinde durur. Muâmelâtla ilgili hükümlerde ta'lîlin yapılmayışının ve hukukun ana gayesinin göz ardı edilmesinin içtimaî hayatı sıkıntıya düşüreceğine inanır (Maqâşîdü'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye, s. 13-14, 22-23, 44-47).

İbn Âşûr'a göre fıkıh usulü, kendisinden yaklaşık iki yüzyıl önce tedvin edilen fûrûa ait hükümleri teyit ve temellendirmeyi, şâriin lafızlarını ve bu lafızların niteliklerini dil ve mantık kurallarına ağırlık vererek açıklamayı konu edindiğinden şer'î hükümlerin hikmetlerini ve hukukun ana gayelerini izah etmeyi amaçlayan makâsıd ilmine ayrıca ihtiyaç vardır. Klasik fıkıh usulü kitapları makâsıd ilmine çok az yer verir ve hukukun hikmet ve gayesini anlamada yetersiz kalır. Öte yandan fakihlerin istidlâl ve ta'lîlleri usul kaidelerini örneklendirmede, hukuk mantığını ve cedel tekniğini geliştirmede yardımcı olabilirse de özellikle muâmelât alanında hukukun amaçlarını araştıranlar ve içtimaî ıslahat projeleri üretenler açısından yararlı olmayabilir (a.g.e., s. 5-9).

İbn Âşûr makâsıd konusuna, İzzeddin İbn Abdüsselâm ve Şehâbeddin el-Karâfi gibi az sayıda ilim adamının eğildiğini hatırlattıktan sonra bu konuda sadece Şâtıbî'nin müstakil bir eser ortaya koyduğunu, onun da gereksiz açıklamalarla sözü uzatıp bazı meseleleri birbirine karıştırdığını ve bir kısım mühim gayeleri dikkatten kaçırdığını, bu yüzden hedeflenen amacın gerçekleşmemiş olduğunu söyler. Şâtıbî'nin bu konudaki ciddi katkılarını ve kendisinin onu izlediğini inkâr etmemekle beraber onun yaptıklarını nakletme veya özetleme gibi bir yol da tutmayacağına dikkat çekerek kendi çalışmasının bu alanda yenilik getirme hedefini vurgular. Gerçekten de İbn Âşûr'un Maķāşidü's-şerî'ati'l-İslâmiyye'yi üç bölüme ayırıp ilk bölümde hukukta gaye probleminin önemine ve hükümlerin gayelerini belirleme çalışmalarının metodolojisiyle ilgili bazı temel meselelere dikkat çekmesi, ikinci bölümde hukukî düzenlemelerin tamamına veya büyük çoğunluğuna hâkim olan amaçları, üçüncü bölümde de belli başlı hukuk dallarında ön plana çıkan hedefleri ayrı ayrı ele alması, bu alanda sistematik çalışma yapmak isteyenler için ufuk açıcı bir plan sağlamıştır. Ancak bu alandaki çalışmaların can damarı sayılabilecek olan "hükümlerin gayelerini belirleme metotları"nı özel bir başlık altında incelemesine rağmen (a.g.e., s. 19-23) bu konuda sağlam kriterler geliştirebildiğini söylemek kolay olmadığı gibi faydalandığı birçok örneğin hararetle savunduğu kesin veya kesine yakın ilkeler ortaya konulması çabalarının karakteriyle bağdaştırılamaz nitelikte olduğu görülür. İbn Âşûr'un da konuyu selefleri olan Şâtıbî, Necmeddin et-Tûfi, İbn Abdüsselâm gibi ilke bazında ele aldığı ve lafızcı yoruma bu üslûpta bir eleştiri getirdiği, makâsıd konusunda genel tesbit ve kategorik ifadelerle yetindiği, ayrıntıya inip ilkelerin örneklendirilmesine geçtiğinde de (a.g.e., s. 143-207) fikhın klasik doktrin ve kurumlarını merkeze alıp bunlara makâsıd ve hikmet açısından bazı açıklamalar getirmekle yetindiği görülür (geniş bilgi ve değerlendirme için bk. İsmâil el-Hasenî, s. 129-225, 439-442).

Gerek eserlerinde gerekse çeşitli vesilelerle yaptığı ilmî ve fikrî mahiyetteki konuşmalarında İslâm'ın insan fitratına en uygun din olduğunu, getirdiği tevhid akîdesi, toplum düzeni ve yüce ahlâk kurallarıyla kıyamete kadar ideal din olma özelliğini devam ettireceğini anlatan İbn Âşûr, gerçek bir İslâm toplumunun ahlâkî temellere dayandığından söz ederek ferdin yetişmesi, ahlâkî üstünlükleri, hak ve sorumlulukları üzerinde durmuş ve ancak böyle fertlerden meydana gelen bir toplumun devlet olma liyakatini kazanacağını ifade etmiştir. Ona göre müslüman olmak için Allah'ın birliğine ve sıfatlarına iman etmek ve O'na karşı gelmekten sakınmak (takvâ) yeterlidir. Bu çerçeveyi korumak kaydıyla müslümanlar inançlarında hürdür. Selefî, Eş'arî, Mâtürîdî, Mu'tezilî, Hâricî, Zeydî, İmâmî... hepsi -bazıları hatalı da olsa- müslümandır. İslâm birliğini de bu anlayış temin eder (Uşûlü'n-nizâmî'l-ictimâ'î fi'l-İslâm, s. 172). Öte yandan İbn Âşûr, İslâm'ın yönetim biçiminin kendi kurallarına göre oluşan bir demokrasi, yani demokrasinin özel bir şekli olduğunu öne sürer (a.g.e., s. 213).

Genç yaşından itibaren Tunus'un meseleleriyle ilgilenmeye başlayan İbn Âşûr öncelikle eğitim ve öğretimin ıslah edilmesi, adalet ve yargı işlerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini düşünmüş, Zeytûne

Üniversitesi'nin eğitim öğretim işlerinden sorumlu heyetinde görevlendirildiğinde ilk işi bu alandaki düşüncelerini bir rapor halinde hükümete sunmak olmuştur. Bu raporda yer alan tekliflerin bir kısmı hemen uygulamaya konuldu. Daha sonra eğitim öğretim programlarının ıslahı için kurulan komisyonda üye iken de ikinci bir rapor hazırlayarak önce ilk öğretimin ıslah edilmesini ve bu maksatla Kayrevan, Sûse, Sefâkus, Tevzer, Kafsa gibi beş ayrı şehirde İslâmî eğitim veren ilköğretim okulları açılmasını önerdi. Ayrıca Zeytûne Üniversitesi'nin klasik ilimlerini de yeni bir anlayışla ele aldı; ders programlarına Arapça dil bilgisi, fizik, kimya ve cebir derslerini ilâve etti. Tunus'un dış dünya ile irtibatını sağlayarak millî ve mânevî değerleri korumak şartıyla eğitimi modern bir yapıya kavuşturmak istedi. Tunus bağımsızlığına kavuştuktan sonra (1956) üçüncü defa Zeytûne'nin rektörü olduğunda da üniversite eğitiminin iyileştirilmesi yönünde çabalarını sürdürdü; ülkenin yargı ve adalet işlerinin ıslahında önemli katkıları oldu.

Mücadeleci bir kişiliğe sahip olan İbn Âşûr, ülkenin bağımsızlığa kavuşması ve kalkınması yönünde önemli gayretler gösterdi. Tunus'un ve diğer birçok İslâm ülkesinin yıllarca Batılı devletlerin işgali altında kalması ve işgalci güçlerin bu ülkelerde yaptığı tahribat onu derinden etkilemişti. Emperyalizmin her çeşidine karşı amansız bir mücadeleye girerek kendisi gibi düşünen diğer vatanperverlerle birlikte ön saflarda yer aldı; ülkede ve ülke dışında çeşitli faaliyetlerde bulundu. İbn Âşûr ilim, fikir, hareket ve mücadele adamı; mücahid ve müceddid bir âlim olmanın yanında tevazu, sabır, metanet, himmet, zühd ve takvâ gibi ahlâkî güzellikleri de nefsinde taşıyan bir şahsiyete sahipti.

Eserleri.

İbn Âşûr'un tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, Arap dili ve edebiyatına dair telif, şerh ve hâşiye türünde kırka yakın eseri olup yayımlanmış eserlerinin başlıcaları şunlardır:

1. *et-Tahrîr ve't-tenvîr**. Otuz cilt halinde yayımlanan eserde (Tunus 1978, 1984), çeşitli tefsir meselelerinin ele alındığı 130 sayfalık bir mukaddimeden sonra mushaftaki sıraya göre âyetler tefsir edilmiş, belâgat nükteleri açıklanmış, önceki müfessirlerin işaret etmedikleri bazı hususlara yer verilerek hem klasik hem de çağdaş anlayış ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. *Keşfü'l-muğattâ fi'l-me'ânî ve'l-elfâzî'l-vâkı'ati fi'l-Muvaţta'* (Tunus 1975; Cezayir 1975). İmam Mâlik'in el-Muvaţta' adlı eserinin şerhidir.

3. *en-Nazarü'l-fesîh 'inde madâ'ikü'l-enzâri fi'l-Câmi'i's-şahîh* (Tunus 1979; Libya 1979). Şahîh-i Buĥârî'de izaha muhtaç gördüğü bazı konu ve kavramları açıkladığı bir eserdir.

4. *Uşûlü'n-nizâmi'l-ictimâ'î fi'l-İslâm* (Tunus 1964, 1977, 1985, 1989; Cezayir 1977). İki bölümden meydana gelen eserde telif sebebinin anlatıldığı uzun bir girişten sonra birinci bölümde fertlerin ıslahı konusu ele alınmış; inancın, düşüncenin ve amellerin düzeltilmesi, ilmî çalışma, kadınların toplumdaki yeri gibi konular işlenmiştir. İkinci bölümde toplumun ıslahı, İslâm birliği ve kardeşliği, siyasî sistem gibi konular üzerinde durulmuştur.

5. *Maķâşidü's-şerî'ati'l-İslâmiyye* (Tunus 1945-1946, 1978; Cezayir 1985). İlim âleminde büyük ilgi uyandıran ve üç bölümden meydana gelen eserde İslâm hukukunda hükümlerin ana gayeleri konusu çeşitli açılardan ele alınarak tahlil edilmiş, fıkıh kültüründeki temel kavramlarla ilişkilendirilmiş, son bölümde hukukun ana gayeleri konusundaki genel teori ve kuralların muâmelât hukukunun bazı dallarına tatbiki yapılmıştır. Eser Mehmet Erdoğan ve Vecdi Akyüz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1988, 1996).

6. *Eleyse's-şubĥu bi-ķarîb* (Tunus 1967, 1988). Müellifin yirmi yedi yaşında iken kaleme aldığı eserde İslâmî eğitim meseleleriyle ilgili görüşler ele alınmıştır.

7. *Tahkikât ve enzâr fi'l-Kur'ân ve's-Sünne* (Tunus 1985). İbn Âşûr'a sorulan bazı sorularla bunların cevaplarını ihtiva eden eser oğlu Abdülmelik tarafından derlenmiştir. 8. *Dîvânü'n-Nâbiğa ez-Zübyânî* (Tunus 1976). İbn Âşûr'un derlemesi ve tahkikidir.

Müellifin yayımlanmış diğer bazı önemli eserleri de şunlardır: *Uşûlü'l-inşâ' ve'l-ḥitâbe* (Tunus 1339); *Hâşiyetü't-tavzîḥ ve't-taḥfîḥ li-müşkilâti Kitâbi't-Tenkih 'alâ Şerhi Tenkihî'l-fuṣûl fi'l-uşûl li-Şihâbiddîn el-Ḳarâfî* (Tunus 1341); *Naḳdün 'ilmiyyün li-Kitâbi'l-İslâm ve uşûlü'l-hüküm* (Kahire 1344); *Şerhu Kaşideti'l-A'sâ el-Ekber* (Tunus 1929); *Mücezû'l-belâğa* (Tunus 1932); *el-Vaḳf ve âşâruhü fi'l-İslâm* (Kahire 1937); *Şerhu'l-muḳaddime fi'l-edebîyye li-şerhi'l-İmâm el-Merzûkî 'alâ dîvânî'l-Ḥamâse li-Ebî Temmâm* (Tunus 1958, 1978; Libya 1978; Beyrut, ts.); *Ḳıṣṣatü'l-mevlid* (Tunus 1392/1972).

İbn Âşûr'un sayısı yirmiye bulan yayımlanmamış veya yayım aşamasındaki eserlerinden bazıları da şunlardır: *Mecmû'a fetâvâ*, *Mecmû'a mükâtebe fi'n-nevâzili's-şer'iyye*, *Emâlî 'alâ Muhtaşarı Ḥalîl, Ârâ' ictihâdiyye*, *Emâlî 'alâ Delâ'ili'l-i'câz li'l-Cürcânî*, *Ġarâ'ibü'l-isti'mâl*, *Uşûlü't-teḳaddüm fi'l-İslâm*, *Târîḫü'l-'Arab* (diğerleri için bk. Muhammed Azîz b. Âşûr, I [1990], s. 45-46).

Tunus, Kahire ve Dimaşk'ta çıkan çeşitli dergilerde çok sayıda ilmî araştırma ve makalesi yayımlanmış olan İbn Âşûr, ayrıca Ebü'l-Kâsım el-İsfahânî'nin *el-Vâzîḥ fi müşkilâti şî'ri'l-Mütenebbî* (Tunus 1968) ve Beşşâr b. Bürd'ün 7600 beyit ihtiva eden *Dîvânü Beşşâr b. Bürd* (I-III, Kahire 1369-1376/1950-1957, IV, Kahire 1966, ayrıca tamamı, Kahire 1967; Tunus 1976) adlı eserlerini neşretmiştir. İbn Âşûr, *Kitâbü Serikâti'l-Mütenebbî ve müşkili me'ânih* (Tunus 1970) adlı eseri İbn Bessâm eş-Şenterîni'ye nisbet ederek yayımlamışsa da M. Rıdvân ed-Dâye bunun İbnü's-Serrâc eş-Şenterîni'nin *Cevâhirü'l-âdâb ve zeḫâ'irü's-şu'arâ' ve'l-küttâb* adlı eserinin dördüncü bölümü olduğunu tesbit etmiştir (bk. bibl.).²⁰

C. et-Tahrîr ve't-Tenvîr Tefsîrinin Özellikleri

et-TAHRÎR ve't-TENVÎR (التحرير والتنوير)

Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un (ö. 1973) Kur'an Tefsiri

Eserin önsözünde belirtildiğine göre ilk adı Tahrîrü'l-ma'ne's-sedîd ve tenvîrü'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-kitâbi'l-mecîd olup sonraları müellifi tarafından et-Tahrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr şeklinde kısaltılmıştır. İbn Âşûr, Zeytûne Üniversitesi'nde verdiği tefsir derslerini önce *Mecelletü'z-Zeytûne*'de periyodik olarak yayımlamış (Belkâsım el-Gâlî, s. 75), ardından bunları bir araya getirip eserini oluşturmuştur. İbn Âşûr, tefsirin başında kendi yöntemini anlatırken daha önce yazılan tefsir kitaplarındaki yorumları olduğu gibi benimsemediğini, bunlara karşı bir tavır da almadığını ifade etmekte, kendisinin hiçbir kaynakta görmediği bazı mânaları kitabında kaydettiğini belirtmektedir. Özellikle meânî, beyân ve bedî' sanatlarını içeren belâgatın Kur'an'ın hemen her âyetindeki yansımalarını ortaya koymaya ağırlık verdiğini zikretmekte ve bu hususun eski tefsirlerin hiçbirinde yer almadığını söylemektedir. Müellif ayrıca âyetler arasındaki muhteva ve üslûp ilişkisine (tenâsübü'l-âyet) önem verdiğine dikkat çekmekte, sûreler arasındaki tenâsübü anlatmanın ise müfessirin görevi olmadığını vurgulamaktadır.

²⁰ Ahmet Coşkun'a ait olan bu madde ilk olarak 1999 senesinde İstanbul'da basılan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 19. cildinde, 332-335 numaralı sayfalarda yer almıştır.

et-Taḥrîr, sunuş niteliğindeki bu kısımdan sonra Kur'an ilimlerinden bahseden on bölümle (mukaddime) başlar. Burada tefsirin tarifi, müstakil bir ilim olduğu, tefsir ve te'vil arasındaki fark, tefsir ilminin dayandığı belâgat, lûgat, tefsire dair rivayetler, usûl-i fıkıh ve kelâm ilmi, dirâyet tefsirinin meşruiyeti ve işârî tefsirin eleştirisi, Kur'an tefsirinde hedeflenen amaçlar, nüzûl sebepleri, kıraat farklılıkları, Kur'an'da yer alan kıssalar, Kur'an'ın isimleri, âyet ve sûrelerinin tertibi, Kur'an'ın hakiki, mecazi, kinayeli mânaları ve i'câzı konuları yer alır. Bu kısmın sonunda "Mübtekerâtü'l-Kur'ân" (Kur'an'ın orijinal yönleri) başlığı altında Kur'an'daki darbimeseller, özlü anlatımlar (îcâz), birden çok anlam taşıyan kelimelerin yer aldığı ifadeler vb. konulara yer verilir, ardından yine Kur'an'ın etkili anlatım özelliklerinin bir kısmına temas edilir (krş. Vural, s. 122).

Eser, klasik dirâyet tefsiri niteliğinde görülmekle birlikte kendine özgü bir iç plana sahiptir. Müellif bir sûrenin tefsirine geçmeden önce onun ismi veya isimleri hakkında bilgi verir, Mekki yahut Medeni olduğunu, nüzûl sırasını ve sebebini, önceki sûre ile münasebetini ve âyet sayısını belirtir. Daha sonra sûrenin muhtevasını özetler veya maddeler halinde sıralar. Âyetleri bölümlere ayırarak açıklamaya çalışır. Eserde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin tefsirleriyle Süyûtî'nin el-Îtḳân'ı başta olmak üzere daha çok dirâyet tefsirlerine, ayrıca hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, tasavvuf ve siyer kaynaklarına bolca atıflar yapıldığı görülür. Bunların dışında kitapta istiḥâdda bulunmak amacıyla Câhiliye devrinden itibaren Arap şiirine başvurulmuş, eserde 2682 beytin yer aldığı tesbit edilmiştir (a.g.e., s. 254-259). Arap atasözlerini de kullanan İbn Âşûr tefsirinde bütün kıraat vecihlerini zikretmiş, İbn Atıyye'nin görüşüne muhalefet ederek şâz kıraatlerin fesahate aykırı olmadığını söylemiştir (Birri, s. 52). Müellifin genç yaşta Muhammed Abduh'un sohbetlerine katılması ve bazı görüşlerini benimsemesi, tefsirinde ondan etkilendiği düşüncesini akla getirirse de et-Taḥrîr'de böyle bir etkinin varlığından söz etmek mümkün değildir. İbn Âşûr eserinde bazı orijinal tesbitlerde bulunsa da genel olarak klasik yöntemden ayrılmamıştır. Eserin sonunda verilen bilgiye göre otuz dokuz yıl altı ayda tamamlanan tefsir otuz cüz, on beş mücelled halinde yayımlanmıştır. İlk cüz Tunus'ta basılmış (1956), sonraki cüzler Kahire'de (1965-1966) ve 1968'den itibaren yine Tunus'ta basılmaya devam etmiştir. Tam neşri ilk defa 1984'te Tunus'ta gerçekleştirilmiş olup sonraki yayımlar tıpkıbasımdır (Vural, s. 87).²¹

²¹ Ahmet Coşkun'a ait olan bu madde ilk olarak 2010 senesinde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 39. cildinde, 429-430 numaralı sayfalarda yer almıştır.

[من سُورَةِ الْمَائِدَةِ (5) : الْآيَاتِ 38 إِلَى 39]

وَالسَّارِقِ وَالسَّارِقَةَ فَاقْتَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (38) فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ

ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ (39)

جُمْلَةٌ مَعْطُوفَةٌ عَلَى جُمْلَةٍ إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ [الْمَائِدَةِ: 33] . وَالسَّارِقِ مُبْتَدَأٌ، وَالْحَبْرُ مَحْدُوفٌ عِنْدَ

سَبَبِيَّهِ. وَالتَّقْدِيرُ: مِمَّا يُتَنَلَى عَلَيْكُمْ حُكْمُ السَّارِقِ وَالسَّارِقَةِ فَاقْتَعُوا أَيْدِيَهُمَا. وَقَالَ الْمُبَرِّدُ (ت: 899/287):

الْحَبْرُ هُوَ جُمْلَةٌ "فَاقْتَعُوا أَيْدِيَهُمَا"، وَدَخَلَتِ الْفَاءُ فِي الْحَبْرِ لِتَضَمُّنِ الْمُبْتَدَأِ مَعْنَى الشَّرْطِ لِأَنَّ تَقْدِيرَهُ: وَالَّذِي

سَرَقَ وَالَّتِي سَرَقَتْ. وَالْمَوْصُولُ إِذَا أُرِيدَ مِنْهُ التَّعْمِيمُ يُنَزَّلُ مَنْزِلَةَ الشَّرْطِ - أَيْ يُجْعَلُ (ال) فِيهَا اسْمَ مَوْصُولٍ

فَيَكُونُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ [النِّسَاء: 15] ، قَوْلُهُ:

وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا [النِّسَاء: 16] . قَالَ سَبَبِيَّهِ: وَهَذَا إِذَا كَانَ فِي الْكَلَامِ مَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْمُبْتَدَأَ

ذُكِرَ فِي مَعْرِضِ الْقَصَصِ أَوْ الْحُكْمِ أَوْ الْفَرَائِضِ نَحْوَ وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا وَالَّذَانِ

يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةَ فَاقْتَعُوا أَيْدِيَهُمَا إِذِ التَّقْدِيرُ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ: وَحُكْمُ اللَّاتِي يَأْتِينَ، أَوْ

وَجَزَاءُ السَّارِقِ وَالسَّارِقَةِ.

وَلَقَدْ ذَكَرَهَا ابْنُ الْحَاجِبِ فِي «الْكَافِيَةِ» وَاخْتَصَرَهَا بِقَوْلِهِ: «وَالْفَاءُ لِلشَّرْطِ عِنْدَ الْمُبَرِّدِ وَجُمْلَتَانِ عِنْدَ سَبَبِيَّهِ،

يَعْنِي: وَأَمَّا عِنْدَ الْمُبَرِّدِ فَهِيَ جُمْلَةٌ شَرْطٍ وَجَوَابُهُ فَكَأَنَّهَا جُمْلَةٌ وَاحِدَةٌ وَإِلَّا فَالْمُخْتَارُ النَّصْبُ». أَشَارَ إِلَى قِرَاءَةِ

عَيْسَى بْنِ عُمَرَ وَالسَّارِقِ وَالسَّارِقَةَ - بِالنَّصْبِ -، وَهِيَ قِرَاءَةٌ شَاذَّةٌ لَا يُعْتَدُّ بِهَا فَلَا يُخْرَجُ الْقُرْآنُ عَلَيْهَا. وَقَدْ

غَلَطَ ابْنُ الْحَاجِبِ فِي قَوْلِهِ: فَالْمُخْتَارُ النَّصْبُ.

وَقَوْلُهُ: "فَاقْتَعُوا أَيْدِيَهُمَا" صَمِيرُ الْخِطَابِ لَوْلَاةِ الْأُمُورِ بِقَرِينَةِ الْمَقَامِ، كَقَوْلِهِ: الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ

وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ [النُّور: 2] . وَلَيْسَ الصَّمِيرُ عَائِدًا عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا فِي قَوْلِهِ "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا

الله... [المائدة: 35] 22. وَجَمَعَ الْأَيْدِي بِاعْتِبَارِ أَفْرَادِ نَوْعِ السَّارِقِ. وَتُبِّي الصَّمِيمُ بِاعْتِبَارِ الصَّنْفَيْنِ الذَّكْرِ

وَالْأُنْثَى فَالْجَمْعُ هُنَا مُرَادٌ مِنْهُ التَّشْبِيهُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَقَدْ صَعَتْ قُلُوبُكُمَا [التَّحْرِيم: 4].

وَوَجْهُ ذِكْرِ السَّارِقَةِ مَعَ السَّارِقِ دَفْعُ تَوَهُمِ أَنْ يَكُونَ صِغَةً التَّذْكِيرِ فِي السَّارِقِ فَيَدَّ بِحَيْثُ لَا يُجْرَى حَدُّ
السَّرْقَةِ إِلَّا عَلَى الرَّجَالِ، وَقَدْ كَانَتْ الْعَرَبُ لَا يُقِيمُونَ لِلْمَرْأَةِ وَزْنًَا فَلَا يُجْرُونَ عَلَيْهَا الْحُدُودَ، وَهُوَ الدَّاعِي إِلَى
ذِكْرِ الْأُنْثَى فِي قَوْلِهِ تَعَالَى فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ: [178] "الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى".

وَقَدْ سَرَقَتْ الْمَخْزُومِيَّةُ فِي زَمَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَرَ بِقَطْعِ يَدِهَا وَعَظْمَ ذَلِكَ عَلَى قُرَيْشٍ،
فَقَالُوا: مَنْ يَشْفَعُ لَهَا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ إِلَّا زَيْدُ بْنُ حَارِثَةَ، فَلَمَّا شَفَعَ لَهَا أَنْكَرَ عَلَيْهِ وَقَالَ: أَتَشْفَعُ فِي حَدِّ مَنْ
حُدُودِ اللَّهِ، وَخَطَبَ فَقَالَ: «إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكَوهُ وَإِذَا سَرَقَ
الضَّعِيفُ قَطَعُوهُ، وَاللَّهُ لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا» 23

22 البقرة 278، آل عمران 102، التوبة 119، الأحزاب 70، الحديد 28، الحشر 18.

23 1774- وَعَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ قُرَيْشًا أَهَمَّهُمْ شَأْنُ الْمَرْأَةِ الْمَخْزُومِيَّةِ الَّتِي سَرَقَتْ فَقَالُوا: مَنْ يُكَلِّمُ فِيهَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ،
فَقَالُوا : وَمَنْ يَجْتَرِي عَلَيْهِ إِلَّا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، حُبُّ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ،فَكَلَّمَهُ أُسَامَةُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:«أَتَشْفَعُ فِي حَدِّ
مَنْ حُدُودِ اللَّهِ تَعَالَى؟» ثُمَّ قَامَ فَاحْتَطَبَ ثُمَّ قَالَ : « إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ قَبْلَكُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكَوهُ، وَإِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الضَّعِيفُ، أَقَامُوا
عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَإِنَّمَا اللَّهُ لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتُ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا» متفق عليه. وفي رواية: فَتَلَوْنَ وَجْهَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: « أَتَشْفَعُ
فِي حَدِّ مَنْ حُدُودِ اللَّهِ؟» قَالَ أُسَامَةُ : اسْتَغْفِرْ لِي يَا رَسُولَ اللَّهِ . قَالَ : ثُمَّ أَمَرَ بِتِلْكَ الْمَرْأَةِ، فَطَعَتْ يَدَهَا.

1774. Âişe *radıyallahu anhâ* şöyle dedi:

Benî Mahzûm kabilesinden **hırsızlık** yapan bir kadının durumu Kureyşlileri çok üzmüştü. Onlar:

– Bu konuyu Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem* ile kim konuşabilir, diye kendi aralarında müzakere ettiler.

Bazıları:

– Buna Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in sevgilisi Üsâme İbni Zeyd'den başka kimse cesaret edemez, dediler. Üsâme, onların istekleri doğrultusunda Resûlullah ile konuştu. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem *sallallahu aleyhi ve sellem* Üsâme'ye:

– "Allah'ın koyduğu cezalardan birinin uygulanmaması için aracılık mı yapıyorsun?" diye sordu; sonra ayağa kalktı ve halka şöyle hitap etti:

"Sizden önceki milletler şu sebeple yok olup gittiler: Aralarından soylu, mevki ve makam sahibi biri **hırsızlık** yapınca onu bırakırlar, zayıf ve kimsesiz biri **hırsızlık** yapınca **da** onu hemen cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fâtıma **hırsızlık** yapsaydı, elbette onun **da** elini **keserdim**."

(Buhârî, Enbiyâ 54, Megâzî 53, Hudûd 11, 12; Müslim, Hudûd 8, 9. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Hudûd 4; Tirmizî, Hudûd 6; Nesâî, Sârik 6; İbni Mâce, Hudûd 6)

Buhârî'nin bir rivayeti şöyledir: Resûlullah *sallallahu aleyhi ve sellem*'in yüzü renkten renge girdi ve:

"Allah'ın koyduğu cezalardan birinin uygulanmaması için aracılık mı yapıyorsun?" buyurdu. Bunun üzerine Üsâme:

– Allah'tan benim bağışlanmamı dile yâ Resûlallah, dedi. Hadisin ravisi (Urve) der ki:

– Sonra bu kadının elinin kesilmesi için emir verdi ve onun eli kesildi. (Buhârî, Megâzî 53.)

وَفِي تَحْقِيقِ مَعْنَى السَّرِقَةِ وَنَصَابِ الْمِقْدَارِ الْمَسْرُوقِ الْمَوْجِبِ لِلْحَدِّ وَكَيْفِيَّةِ الْقَطْعِ مَجَالٍ لِأَهْلِ الْاجْتِهَادِ مِنْ عُلَمَاءِ السَّلَفِ وَأَيْمَةِ الْمَذَاهِبِ وَلَيْسَ مِنْ غَرَضِ الْمَفْسِّرِ. وَلَيْسَ مِنْ عَادَةِ الْقُرْآنِ تَحْدِيدُ الْمَعَانِي الشَّرْعِيَّةِ وَتَفَاصِيلِهَا وَلَكِنَّهُ يُؤَصِّلُ تَأْصِيلَهَا وَيُجِيلُ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ إِلَى مُتَعَارِفِ أَهْلِ اللِّسَانِ مِنْ مَعْرِفَةِ حَقَائِقِهَا وَتَمْيِيزِهَا عَمَّا يُشَاهِبُهَا.

فَالسَّارِقُ: الْمُتَّصِفُ بِالسَّرِقَةِ. وَالسَّرِقَةُ مَعْرُوفَةٌ عِنْدَ الْعَرَبِ مُمَيَّزَةٌ عَنِ الْغَارَةِ وَالْعَصَبِ وَالْإِعْتِصَابِ وَالْحَلِيسَةِ، وَالْمُؤَاخَذَةُ بِهَا تَرْجَعُ إِلَى اعْتِبَارِ الشَّيْءِ الْمَسْرُوقِ مِمَّا يَشْخُ بِهِ مُعْظَمُ النَّاسِ.

فَالسَّرِقَةُ: أَخَذَ أَحَدٌ شَيْئًا مَا يَمْلِكُهُ حُفِيَّةً عَنِ مَالِكِهِ مُخْرِجًا إِيَّاهُ مِنْ مَوْضِعٍ هُوَ حِرْزٌ مِثْلِهِ لَمْ يُؤْذَنْ أَخْذُهُ بِالذُّخُولِ إِلَيْهِ.

وَالْمَسْرُوقُ: مَا لَهُ مَنَفَعَةٌ لَا يَتَسَامَحُ النَّاسُ فِي إِضَاعَتِهِ. وَقَدْ أَخَذَ الْعُلَمَاءُ تَحْدِيدَهُ بِالرُّجُوعِ إِلَى قِيَمَةِ أَقَلِّ شَيْءٍ حَكَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَطْعِ يَدٍ مَنْ سَرَقَهُ. وَقَدْ ثَبَتَ فِي الصَّحِيحِ أَنَّهُ حَكَمَ بِقَطْعِ يَدِ سَارِقِ حَخْفَةَ - بِحَاءٍ مُهْمَلَةٍ فَجِيمٍ مَفْتُوحَتَيْنِ - (ترس من جلد) ²⁴ تُسَاوِي رُبْعَ دِينَارٍ فِي قَوْلِ الْجُمْهُورِ، وَتُسَاوِي دِينَارًا فِي قَوْلِ أَبِي حَنِيفَةَ، وَالتَّوْرِيِّ، وَابْنِ عَبَّاسٍ، وَتُسَاوِي نِصْفَ دِينَارٍ فِي قَوْلِ بَعْضِ الْفُقَهَاءِ.

وَلَمْ يَذْكَرِ الْقُرْآنُ فِي عُقُوبَةِ السَّارِقِ سِوَى قَطْعِ الْيَدِ. وَقَدْ كَانَ قَطْعُ يَدِ السَّارِقِ حُكْمًا مِنْ عَهْدِ الْجَاهِلِيَّةِ، قَضَى بِهِ الْوَلِيدُ بْنُ الْمُعِيرَةِ فَأَقْرَهُ الْإِسْلَامُ كَمَا فِي الْآيَةِ. وَلَمْ يَرِدْ فِي السُّنَّةِ خَبْرٌ صَحِيحٌ إِلَّا بِقَطْعِ الْيَدِ. وَأَوَّلُ رَجُلٍ قُطِعَتْ يَدُهُ فِي الْإِسْلَامِ الْحِيَارُ بْنُ عَدِيِّ بْنِ نَوْفَلِ بْنِ عَبْدِ مَنَافٍ، وَأَوَّلُ امْرَأَةٍ قُطِعَتْ يَدُهَا الْمَخْرُومِيَّةُ مَرَّةً بِنْتُ سُفْيَانَ.

فَاتَّفَقَ الْفُقَهَاءُ عَلَى أَنَّ أَوَّلَ مَا يُبَدَأُ بِهِ فِي عُقُوبَةِ السَّارِقِ أَنْ تُقَطَعَ يَدُهُ. فَقَالَ الْجُمْهُورُ: الْيَدُ الْيُمْنَى، وَقَالَ فَرِيقٌ: الْيَدُ الْبُسْرَى، فَإِنْ سَرَقَ ثَانِيَةً، فَقَالَ جُمْهُورُ الْأَيْمَةِ: تُقَطَعُ رِجْلُهُ الْمُخَالَفَةُ لِيَدِهِ الْمَقْطُوعَةِ.

²⁴ الحخفة (ج) حخف: الترس من جلد بلا خشب. المنجد/ ص: 119.

وَقَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ: لَا يُقَطَّعُ وَلَكِنْ يُحْسَسُ وَيُضْرَبُ. وَقَصَى بِذَلِكَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، وَهُوَ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ.

فَقَالَ عَلِيُّ: إِنِّي لَأَسْتَحْيِي أَنْ أَقَطَّعَ يَدَهُ الْأُخْرَى فَبِأَيِّ شَيْءٍ يَأْكُلُ وَيَسْتَنْجِي أَوْ رِجْلَهُ فَعَلَى أَيِّ شَيْءٍ يَعْتَمِدُ فَإِنْ سَرَقَ الثَّالِثَةَ وَالرَّابِعَةَ فَقَالَ مَالِكٌ وَالشَّافِعِيُّ: تُقَطَّعُ يَدُهُ الْأُخْرَى وَرِجْلُهُ الْأُخْرَى، وَقَالَ الرَّهْرِيُّ: لَمْ يَبْلُغْنَا فِي السُّنَّةِ إِلَّا قَطْعُ الْيَدِ وَالرَّجْلِ لَا يُزَادُ عَلَى ذَلِكَ، وَبِهِ قَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، وَالثَّوْرِيُّ، وَحَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ. وَيَجِبُ الْقَضَاءُ بِقَوْلِ أَبِي حَنِيفَةَ، فَإِنَّ الْحُدُودَ تُدْرَأُ بِالشُّبُهَاتِ وَأَيُّ شُبُهَةٍ أَعْظَمَ مِنْ اخْتِلَافِ أُمَّةٍ الْفَقْهِ الْمُعْتَبَرِينَ.

وَالْجَزَاءُ: الْمُكَافَأَةُ عَلَى الْعَمَلِ بِمَا يُنَاسِبُ ذَلِكَ الْعَمَلِ مِنْ حَيْرٍ أَوْ شَرٍّ، قَالَ تَعَالَى: "إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا - إِلَى قَوْلِهِ - جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا" فِي سُورَةِ النَّبَأِ [31-36] ، وَقَالَ تَعَالَى: "وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا" فِي سُورَةِ الشُّورَى [40] .

وَالنَّكَالُ: الْعِقَابُ الشَّدِيدُ الَّذِي مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَصُدَّ الْمُعَاقَبُ عَنِ الْعُودِ إِلَى مِثْلِ عَمَلِهِ الَّذِي عُوقِبَ عَلَيْهِ، وَهُوَ مُشْتَقٌّ مِنَ التُّكُولِ عَنِ الشَّيْءِ، أَيِ التُّكُوصِ عَنْهُ وَالْحَوْفِ مِنْهُ. فَالنَّكَالُ ضَرْبٌ مِنْ جَزَاءِ السُّوءِ، وَهُوَ أَشَدُّ، وَتَقَدَّمَ عِنْدَ قَوْلِهِ تَعَالَى: "فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا..." الآية في سُورَةِ الْبَقَرَةِ [66] .

وَأَنْتَصَبَ "جَزَاءً" عَلَى الْحَالِ أَوْ الْمَفْعُولِ لِأَجْلِهِ، وَأَنْتَصَبَ "نَكَالًا" عَلَى الْبَدَلِ مِنْ "جَزَاءً" بَدَلِ اسْتِمَالٍ. فَحِكْمَةُ مَشْرُوعِيَّةِ الْقَطْعِ الْجَزَاءِ عَلَى السَّرِقَةِ جَزَاءً يُقْصَدُ مِنْهُ الرَّدْعُ وَعَدَمُ الْعُودِ، أَيِ جَزَاءً لَيْسَ بِإِنْتِقَامٍ وَلَكِنَّهُ اسْتِصْلَاحٌ. وَضَلَّ مَنْ حَسِبَ الْقَطْعَ تَعْوِيضًا عَنِ الْمَسْرُوقِ، فَقَالَ مِنْ بَيْنَتَيْنِ يُنْسَبَانِ إِلَى الْمَعْرِيِّ (وَلَيْسَا فِي «السَّقَطِ» وَلَا فِي «اللُّزُومِيَّاتِ»): يَدٌ بِخَمْسِ مِئِينَ عَسَجِدَا وَوَدِيتُ ... مَا بَالُهَا قُطِعَتْ فِي رُبْعِ دِينَارٍ وَنُسِبَ جَوَابُهُ لِعَلَمِ الدِّينِ السَّخَاوِيِّ: عِزُّ الْأَمَانَةِ أَعْلَاهَا وَأَرْحَصُهَا ... ذُلُّ الْخِيَانَةِ فَأَفْهَمَ حِكْمَةَ الْبَارِي فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (39)

وَقَوْلُهُ: "فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ" أَي مَنْ تَابَ مِنَ السَّارِقِينَ مِنْ بَعْدِ السَّرِقَةِ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، أَي قُبِلَتْ تَوْبَتُهُ. وَقَدْ تَقَدَّمَ مَعْنَاهُ عِنْدَ قَوْلِهِ تَعَالَى: "فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ" فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ [37]. وَلَيْسَ فِي الْآيَةِ مَا يَدُلُّ عَلَى إِسْقَاطِ عُقُوبَةِ السَّرِقَةِ عَنِ السَّارِقِ إِنْ تَابَ قَبْلَ عِقَابِهِ، لِأَنَّ ظَاهِرَ (تَابَ - وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ) أَنَّهُ فِيمَا بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ رَبِّهِ فِي جَزَاءِ الْأَخْرَةِ. فَقَوْلُهُ: "فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ" تَرْغِيبٌ لِهَؤُلَاءِ الْعَصَاةِ فِي التَّوْبَةِ وَبِشَارَةٌ لَهُمْ. وَلَا دَلِيلَ فِي الْآيَةِ عَلَى إِبْطَالِ حُكْمِ الْعُقُوبَةِ فِي بَعْضِ الْأَحْوَالِ كَمَا فِي آيَةِ الْمُحَارِبِينَ (المائدة 33-34)²⁵، فَلِذَلِكَ قَالَ جُمْهُورُ الْعُلَمَاءِ: تَوْبَةُ السَّارِقِ لَا تُسْقِطُ الْقَطْعَ وَلَوْ جَاءَ تَائِبًا قَبْلَ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِ. وَيَدُلُّ لِصِحَّةِ قَوْلِهِمْ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَطَعَ يَدَ الْمُخْرُومِيَّةِ وَلَا شَكَّ أَنَّهَا تَائِبَةٌ.

قَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ: لِأَنَّ الْمُحَارِبَ مُسْتَبِدٌّ بِنَفْسِهِ مُعْتَصِمٌ بِقُوَّتِهِ لَا يَنَالُهُ الْإِمَامُ إِلَّا بِالْإِيحَافِ بِالْحَيْلِ وَالرِّكَابِ فَاسْقِطَ إِجْرَاؤُهُ بِالتَّوْبَةِ اسْتِنزَالًا مِنْ تِلْكَ الْحَالَةِ كَمَا فَعَلَ بِالْكَافِرِ فِي مَغْفِرَةِ جَمِيعِ مَا سَلَفَ اسْتِثْلَافًا عَلَى الْإِسْلَامِ. وَأَمَّا السَّارِقُ وَالزَّانِي فَهُمَا فِي قَبْضَةِ الْمُسْلِمِينَ، اهـ.

وَقَالَ عَطَاءٌ: "إِنْ جَاءَ السَّارِقُ تَائِبًا قَبْلَ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِ سَقَطَ عَنْهُ الْقَطْعُ"، وَنُقِلَ هَذَا عَنِ الشَّافِعِيِّ. وَهُوَ مِنْ حَمْلِ الْمُطْلَقِ عَلَى الْمُقَيَّدِ حَمَلًا عَلَى حُكْمِ الْمُحَارِبِ، وَهَذَا يُشْبِهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ مُتَّحِدِ السَّبَبِ مُخْتَلِفِ الْحُكْمِ. وَالتَّحْقِيقُ أَنَّ آيَةَ الْحِرَابَةِ لَيْسَتْ مِنَ الْمُقَيَّدِ بَلْ هِيَ حُكْمٌ مُسْتَفَادٌ اسْتِقْلَالًا وَأَنَّ الْحِرَابَةَ وَالسَّرِقَةَ لَيْسَا سَبَبًا وَاحِدًا فَلَيْسَتْ الْمَسْأَلَةُ مِنْ مُتَّحِدِ السَّبَبِ وَلَا مِنْ قَبِيلِ الْمُطْلَقِ الَّذِي قَابَلَهُ مُقَيَّدٌ.

²⁵ الآية هي: إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُنَقَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ هُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَهُمْ فِي الْأَخْرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (33) إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (34)

XIV. HAFTA 13. DERS	Muhammed Alî es-Sâbûnî Safvetü't-Tefâsîr	Fîl Sûresi Tefsîri
--------------------------------------	---	---------------------------

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

A. Üniteye Hazırlık Soruları

1. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin nerede doğup nerede yaşadığını biliyor musunuz?
2. Safvetü't-Tefâsîr adlı eseri daha önce görüp herhangi bir bölümünü okudunuz mu?
3. Safvetü't-Tefâsîr'in temel özelliklerini ve tefsîr yöntemini biliyor musunuz?
4. Safvetü't-Tefâsîr Türkçe'ye çevrilmiş midir? Çevrilmişse mütercimlerinin kim olduklarını biliyor musunuz?

B. Muhammed Alî es-Sâbûnî'nin (1930-.....) Hayatı

Henüz Hayatta... Mekke'de İslamî Tedrisat ve Şeriat Fakültesi Profosörü. Şu an Yalova'da oturmaktadır.

Müellif aslen Suriyeli olup 1381/1961 yılından itibaren Mekke'deki Şeriat Fakültesi'nde ders anlatmaya başlamıştır.

Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1930 yılında Suriye'nin Halep şehrinde dünyaya gelmiştir.

Babası ilim ve âlimleriyle meşhur olan Halep şehrinin büyük üstatlarından Şeyh Muhammed Cemil'dir. Müellif, babasının sabun ticareti yaptığı için bu lakabın kendisine verildiğini esprili bir dille anlatmaktadır.

Çocukluğundan itibaren şerî ilimleri tahsile başlamış olan Sâbûnî; Kur'an, hadis ve hadis usulü gibi birçok ilim meclislerine katılmış ve mevcut bütün dini ilimlerde kendisini yetiştirmiştir. Müellif, Osmanlılar döneminde de aynı adla anılan Hüsreviyye İlahiyat Lisesinde dini ve modern ilimler tahsil etmiştir.

1952 senesinde Mısır el-Ezher Üniversitesi eş-Şerî'a fakültesini yüksek derece ile bitirdikten sonra Şerî kadâ (yargı) bölümündeki master eğitimini tamamlayarak 1954 yılında Ezher'den mezun olmuştur. Daha sonra ülkesi Suriye'ye dönerek sekiz yıl sürecek olan tedris faaliyetlerine başlamıştır.

1962 yılında Kur'an ilimleri, tefsir ve hadis dersleri profesörü olarak Suudi Arabistan'a göç eden müfessir, Mekke-i Mükkerreme Üniversitesi Eğitim Fakültesinde ve eş-Şerîa fakültesinde dersler vermeye başlamıştır. Buradaki hizmeti yaklaşık 28 yıl devam etmiştir. Bu uzun süre boyunca üniversite hocaları yetiştirmiş ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde birçok klasik eserin tahkikini yapmıştır.

Müellif, ilmiyle amil takva bir insandır. 2007 yılında Dubai Uluslar arası Kur'an-ı Kerim Ödül Komisyonu, Sâbûnî'yi yılın İslamî şahsiyeti seçmiştir.

Eserleri incelendiğinde, itikadi meselelere yaklaşımının Mâturîdî; ibadet hayatının ise Hanefî ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Arabistan'da İmam-ı Eşari'yi küfürle itham ettiklerinde bir makale yazarak böyle bir yaklaşımın küstahlık olduğunu söylemiştir. Bu söylemi üzerine

kendisinin de akidesinin bozuk olduğu söylenince o, “benim akidem bozuksa hepinizin akidesi bozuktur. Çünkü bütün hocalarınız benim eğitimimden geçmiştir” diyerek onlara muazzam bir cevap vermiştir.

Dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus da, Şeyh Sâbûnî'nin Osmanlı'dan esinlenerek Türklere ve Türkiye'ye duyduğu sevgisi ve düşkünlüğüdür. Türkleri çok sevdiği, en küçük kızını bir Türk genciyle evlendirmesinden rahatlıkla anlaşılmalıdır. Allah'ın Türkiye'ye bahşetmiş olduğu birbirinden değerli doğal güzellikler, Sâbûnî'nin yazma ve te'lif faaliyetlerini yürütmek için, Türkiye'nin güzel havasını seçmesine sebep olmuştur.

Yalova'nın Gökçedere köyünde Arap mahallesinde bir yazlık yaptırıp yanında da güzel bir cami inşa ettirmiş (Ensar Camisi) olan müfessir, genellikle yazları burada kalmaktadır.

Müellifin Kur'an ilimleri, tefsir ve hadis alanında 25'ten fazla eseri bulunmaktadır.

Eserlerinden bazıları:

1. *Safvetü't-Tefâsîr* (3 cilt) / *Safvetü't-tefasir*: tefsirlerin özü. / Muhammed Ali Sabuni; çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz. -- İstanbul: Ensar Neşriyat, 1990. (7. Cilt). / *Safvetü't-tefasir = Tefsirlerin özü.* / **Muhammed Ali Sabuni**; Tercüme ve tahrir: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz. -- İstanbul: İz Yayıncılık, 2003. (7. Cilt).

2. *Ravâ'i'u'l-Beyân fi Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm*, (2 cilt) / Kur'an-ı Kerim'in ahkam tefsiri. / Muhammed Ali Sabuni; trc. Mazhar Taşkesenlioğlu. -- İstanbul : Şamil Yayınevi, 1984.

3. *Kabes min Nûri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (17 cilt)

4. *Mevsû'atü'l-Fikhi's-Şer'i el-Muyesser*,

5. *Et-Tefsîru'l-Vâdih el-Müyesser*,

6. *Îcâzü'l-Beyân fi Süveri'l-Kur'ân*,

7. *Et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, / Kur'ân ilimleri. Muhammed Ali Sabuni. -- İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

8. *Akîdetü Ehli's-Sünneti fi Mizâni's-Şer'i*,

9. *En-Nübüvvetü ve'l-Enbiyâ'*, / Ayetler ışığında peygamberler tarihi. / Muhammed Ali Sabuni. -- İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2003. / (Kur'an Işığında) Peygamberlik ve Peygamberler. / Muhammed Ali Sabuni; çeviren Bilal Delice-Suat Cebeci. -- İstanbul : Kültür Basın Yayın Birliği, [t.y.]

10. *Dürratü't-Tefâsîr*,

11. *Şerhu Riyâdi's-Sâlihîn*,

12. *Şübehât ve Ebâtîl Havle taaddüdi Zevcâtî'r-Rasûl*, / Peygamberimizin çok evlenişi etrafında uydurulan bazı şüphe ve batıllar. / Muhammed Ali Sabuni; çev. Rahmi Serin. -- İstanbul: Petek Yayınları, 1983. / **Peygamberimiz niçin çok evlendi.** / **Muhammed Ali Sabuni**. -- İstanbul : Petek Yayınları, 1983.

13. *Me'âni'l-Kur'ân*,

14. *El-Muktetaf min 'Uyûni't-Tefâsîr*, / *el-Muktetaf min uyuni't-tefasir*. / Mustafa Hayri Hısnî el-Mansuri ; thk. Muhammed Ali Sabuni. -- Beyrut : Dârü'l-Kalem, 1996/1416. (5. Cilt).

15. *Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr*,

16. *Muhtasaru Tefsîri't-Taberî*,

17. *Tenvîru'l-Ezhân min Tefsîri Rûhi'l-Beyân*.

18. **Min künuzü's-sünne.** / **Hadis deryasından inciler.** / **Muhammed Ali Sabuni**; tercüme Ahmet Alim. -- [y.y., t.y.] (İstanbul : Erkam Matbaası, 2000).

19. Tefsiri cüz kad semia. / Muhammed Ali Sabuni. -- Dımaşk: Mektebetü'l-Gazali, [t.y.]
20. el-Mehdî ve eşrâtü's-sâa. / Muhammed Ali es-Sâbûni. -- Dımaşk : Mektebetü'l-Gazali ; Beyrut : Müessesetu Menahili'l-İrfan, 1981/1401.
21. el-Mevâris fi 'ş-şeriati'l-İslamiyye ala dav'i'l-Kitab ve's-Sünne / Muhammed Ali es-Sabuni . -- 2. bs. -- [y.y. : y.y.], 1979/1399. (Mekke)
22. Kur'an'ın nurundan Amme Cüzü tefsiri. / Muhammed Ali es-Sabuni ; tercüme Ahmet İyibildiren. -- Konya : Uysal Kitabevi, 1996.
23. es-Sâbûnî, Muhammed Alî. *et-Tabsîr ma fi Kitâbihi Teâlî mine't-Tenvîr Naqduñ İlmîyyün li Kitâbi Teâlîm li Duktûr Ebû Zeyd*. Mekke: Daru'ş-Şuhebâ, 1993.
24. es-Sâbûnî, Muhammed Alî. *Keşfu'l-İftirâât fi Risâleti't-Tenbîhât Havle Kitabi Safvetu't-Tefâsîr*. Daru Ammar, 1989.

Sabunî Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar

- Muhammed b. Cemil Zeynu, Abdullah b. Cibrin, Sa'd Zalam. *Tenbihatu hamme ala kitâbi Safveti't-tefasir li'ş-şeyh Muhammed Ali es-Sabuni*. Kahire : Mektebetu İbn Teymiyye, 1987.
- İbrahim Demir, Muhammed Ali Es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.
- Mehmet Yolcu-Ayşe Tokay, *Muhammed Ali Es-Sâbûnî'ye Yöneltilen Tenkitlerin Değerlendirilmesi*, İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 26 - 28 Nisan 2019 Muş), Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, II, s. 79-98.

C. Safvetü't-Tefâsîr (صفوة التفسير / Tefsirlerin Özü) Adlı Tefsîrin Özellikleri

Günümüz insanının çok geniş tefsirleri okumak için zaman bulamayacağını ve Allah'ın kitabının anlaşılmasının günümüzde diğer zamanlardan daha fazla lüzumlu olduğunu belirten Sâbûnî, bu eserini bütün insanların Allah'ın kitabından yararlanmalarını sağlamaya yönelik telif ettiğini söylemektedir.

Sâbûnî, tefsirini gecesini gündüzüne katarak beş senede meydana getirdiğini ve güvenilir temel tefsir kitaplarında tefsircilerin yazdıklarını okumadan herhangi bir şey yazmadığını ifade etmiştir. **Eserini Allah'ın rızasını kazanmak ve kıyamet gününde kendisine azık olmasını ümit ederek telif ettiğini belirtmiştir. Bu eseri okuyup istifade edenlerden de kıyamette fayda verecek bir dua ile kendisine dua etmelerini talep etmiştir.**

Müellif, eserini **hem rivâyet hem de dirâyet yöntemlerine** yer vererek anlaşılır ve akıcı bir üslupla yazmıştır. Taberî, Zemahşerî, Razi, Kurtûbî, Beydâvî, İbn Kesir, Ebû Hayyân, Ebussuûd, Alusi ve Seyyid Kutup gibi seçkin müfessirlerin geniş ve güvenilir tefsirlerinin özünü alarak çağa hitap edecek ve gençliğin ihtiyacına cevap verecek bir tefsir meydana getirmiş ve bu esere "Tefsirlerin Özü" anlamına gelen "Safvetü't-Tefasir" adını vermiştir.

Eser okunduğunda görülecektir ki Sabûnî, önemli tefsirleri taramış ve bunlardan özümlediği Kur'anî bilgilerden yeni ve özet bir tefsir meydana getirmiştir. Açık bir üslup, kolay ve modern bir metotla aklı ve nakli yorumları birleştirmiştir.

Tefsirin özelliklerine gelince; sûre başlarında sûre hakkında özet bilgiler verilmiş ve sûrenin esas hedef ve maksatları burada açıklanmıştır. Konu bütünlüğü içerisinde belirli miktarda ele alınan ayetlerin, önceki ayetlerle münasebetine işaret edilmiştir. Tefsir edilecek bölümde, açıklanması gereken

kelimelerin aslı ve türetilişleri hakkında bilgiler verilmiş ve yer yer Arap edebiyatından deliller getirilerek, kapalı hususlar açıklanmıştır.

Eserde, iniş sebebi bilinen ayetlerin nüzul sebepleri açıklanmış ve bunlarla ilgili rivayetler nakledilmiştir. Bir bütün olarak ele alınan ayetler cümle cümle, bazen de kelime kelime izah edilmiştir. Ayrıca, âyetlerin kapsadığı teşbih, mecaz, istiare ve diğer edebi sanatlara kısaca değinilmiş ve değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

Yer yer toplumsal meselelerle ilgili bilgilerin verildiği eserde yanlış anlaşılma ihtimali olan yerlerde okuyucuyu uyarmak amacıyla bazı bilgiler de verilmiştir.

Safvetü't-Tefâsîr, gerek Arap ülkelerinde gerekse ülkemizde yoğun ilgiye mazhar olmuştur. Türkiye başta olmak üzere Pakistan, Hindistan, Endonezya gibi ülkelerde halen ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Safvetü't-Tefâsîr (صفوة التفاسير) / Tefsirlerin Özü

Müellifi: Muhammed Alî es-Sâbûnî

Aşağıdaki Tefsîrlerden derlenip özetlenen bilgileri ihtiva eden III ciltlik Arapça Tefsîr.

1. Taberî ; 2. Keşşâf; 3. Kurtubî; 4. Âlûsî; 5. İbn Kesîr; 6. Bahrû'l-Muhîr; 7. Fî Zilâl vs.

Özelliği: Rivâyet ve Dirâyet tefsirlerinin özelliklerini taşıyan bir eser. Konuya dair gerektiği zaman ayet ve hadislere yer verir, bazen de lügat özelliklerinden ve İslam'ın genel prensiplerinden hareketle mevzu ve ayeti açıklar.

Her ciltte özel hazırlanmış bir fihrist vardır.

a) Sure sırasına göre ayetlerin içerdiği mevzular.

b) Hadîs-i Şerîfleri ravileriyle birlikte sırasına göre içeren fihrist.

Bu fihristler 1. Ciltte baş tarafta, 2. ve 3. ciltte son taraftadır.

1. ciltte Fatiha'dan Yunus suresine kadar. (1-11. Cüz Arası: 11 cüzün tefsiri)

2. ciltte Hûd'dan Fatır suresine kadar. (12-22. Cüz arası: 11 cüzün tefsiri)

3. ciltte Yâsin'den Nâs suresine kadar. (23-30 Cüz arası: 8 cüzün tefsiri)

Birinci cildin baş kısmında eser hakkında önemli bazı alimlerin takrizleri ve yazarın bir mukaddimesi vardır.

Üçüncü cildin sonunda ise kısa bir bitiriş temennisi vardır. Ayrıca 3. cildin sonunda müellifin, diğer bazı eserlerinin listesi yer almaktadır.

Türkiye'de Arapçası Derssaadet Yayınevi, Türkçe Tercümesi ise Ensar Vakfı Yayınlarına aittir.

Türkçesi 7 cilt olup Sadreddin GÜMÜŞ ve Nedim YILMAZ tarafından tercüme edilmiştir.²⁶

Müellifin de önsözde belirttiği gibi eser büyük bir cehd-ü gayretle 5 yılda tamamlanmıştır. 3. Cildin sonunda belirtildiğine göre eser 1378/1978 yılında tamamlanmıştır. Mukaddime ise 1399/1979'da yazılmıştır.

Eserin dili, üslûbu, yöntemi ve muhtevası gayet kolay, anlaşılır bir şekildedir. Temel bir Arapça eğitiminden sonra okunup anlaşılabilir.

²⁶ *Safvetü't-Tefâsîr* (3 cilt) / *Safvetü't-tefasir*: tefsirlerin özü. / Muhammed Ali Sabuni; çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz. -- İstanbul: Ensar Neşriyat, 1990. (7. Cilt). / *Safvetü't-tefasir* = *Tefsirlerin özü*. / **Muhammed Ali Sabuni**; Tercüme ve tahrir: Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz. -- İstanbul: İz Yayıncılık, 2003. (7. Cilt).

Eserin Yöntemi

Eser baştan sona mümkün olduğunca şu yedi tarzı benimsemiştir:

1. Beyne Yedeysi's-Sûre (بين يدي السورة): Suresyi Takdim/Önsöz

Sure hakkında toplu bir bilgi, genel bir açıklama yapılır, surenin genel maksadı ve gayeleri, hedefleri açıklanır.

2. el-Münasebe (المناسبة): Uyum, Bağlam

Bir bölüme başlarken veya bölümden bölüme geçerken, geçen ayetlerle gelecek ayetler arasındaki münasebeti, ilgi ve alakayı açıklar. Bu konuya dair özel yazılan eserler de vardır.

3. el-Luğat (اللغة): Sözlük, Kelime Bilgisi

Özellikle yeni öğrenilen, ilk kez görülen kelimelerin anlamını, nereden nasıl tüediğini verir, Arapça edebi eserler, cümleler ve şiirlerden istişhad yapıp örnekler verir.

4. Sebeb-i Nüzûl (سبب النزول): İniş Sebebi

Eğer varsa ayetin veya ayetlerin iniş sebebini ya da sebeplerini verir. Bazen bir ayetin birden çok sebebi olabilir, bazen de ayet herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın direkt inmiş olabilir. Bu bölümde müellif, ayetlerin inişine dair tespit edebildiği rivayetleri verip vahyin indiği ortamı açıklar.

5. Tefsîr (التفسير): Açıklama, Yorum

Bu kısımda belli bir ayet grubu (1'den 5'e kadar, 8'den 20'ye kadar vs.) ele alınır, baştan sona doğru ayetlerin açıklaması yapılır. Her sayfada ayetlerin metinleri üstte, yorumları ise hemen altında verilir.

6. Belağat (بلاغة): Edebî Sanatlar

Arapça belağat konularından Kinâye, İstiâre, Mecâz-ı mürsel vs. edebî sanatlardan konuya uygun ayetlerde alan bazı edebî sanatların açıklaması yapılır. Sadece açıklaması ve tefsiri yapılan ilgili ayetlerde yer alan edebî sanatlardan bazılarına yer verilir.

7. Fevâid (فوائد)/ Faydalı Bilgiler; Letâif (لطائف)/ Nükteler; Tenbîh (تنبيه)/ Uyarı, Dikkat!

En sonda yer alan bu bölümde de ayetlerle alakası olan, bilinmesi gereken ya da bu ayetler okununca hatırlanacak bazı dikkat çekici hususlara yer verilir. Mevzuya taalluk eden bazı hadiseler, önemli espri ve nüktelerin yer aldığı bu bölümde akla takılabilecek bazı sorulara da cevap verilir.

FEVÂİD (فوائد)/ VE LETÂİF'E (لطائف)/ DAİR BAZI ÖRNEKLER

1. Birinci cildin 261. sayfasında Nisa suresinin başında yer alan (يَا أَيُّهَا النَّاسُ) ifadesinden insanın aslına dikkat çekiliyor. Daha sonra gündemi çokça meşgul eden “Teaddud-i Zevcat (Çok Evlilik)” meselesi ele alınıp değerlendiriliyor, bu konudaki şüphe ve itirazlara yer veriliyor.

2. Yine 1. cildin 505. sayfasında Hz. Muaviye ile Yemen (Sebe) halkından birinin tartışması ele alınıyor. Hz. Muaviye'nin, Belkıs'ı kraliçe seçtiklerinden dolayı Yemenlileri kınaması üzerine Yemenli kişi de Enfâl 8/32-33. ayetlerde yer alan ifadelerinden dolayı Mekkelilerin atalarını ayıplıyor. Hz. Muaviye susmak zorunda kalıyor:

Bir Nükte

Rivayete göre Hz. Muaviye, Sebe halkından bir adama şöyle dedi:

- Senin kavmin ne kadar câhil! Başlarına bir kadını melike yaptılar.

Adam dedi ki:

- Senin kavmin benimkinden daha câhil. Çünkü Rasulullah (s.a.v.) onları hakka çağırdığında: “ وَإِذْ

قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ (32) /Ey Allah'ım! Eğer

bu Kur'an senin katından inmiş bir gerçek ise, üzerimize gökten taş yağdır. Yahut bize elem verici bir azap getir” dediler de, “Eğer, bu Kur'an senin katından inmiş bir gerçekse bizi ona ilet” demediler. Bunun üzerine Muâviye (r.a.) sustu.²⁷

3. Yine 2. Cildin 174. Sayfasında Kur'ân-ı Kerîm'de mecaz ve istiareyi inkar eden bir alimle başka bir Hoca arasındaki münakaşaya yer veriliyor.

Bir Nükte

Anlatıldığına göre, Kur'an-ı Kerim'de mecaz ve istiarenin varlığını inkar eden bir âlim, “Kur'an'da mecaz yoktur” diyerek faziletli büyük bir âlimin yanına geldi. Mecazı inkar eden bu kişi kör idi. Alim ona şöyle bir soru sordu: Yüce Allah'ın şu sözü hakkında ne dersin?: “ وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ

أَعْمَى وَأَصْلٌ سَبِيلًا (72) / Kim bu dünyada kör ise, âbirette de kör ve yolunu en çok şaşırıştır.” Bundan

maksat, göz körlüğü olan hakiki körlük müdür, yoksa maksat, mecazî manada kalp gözü körlüğü müdür?” Bunun üzerine mecazı reddeden âlim delil getiremeyerek apışıp kaldı.²⁸

4. Yine 2. Cildin 399. Sayfasında şiirle alakalı şu bilgiler vardır:

Şuara suresinin sonunda Allah (c.c.) şu âyetlerle şairleri yermiştir:

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ (224) أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ (225) وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ (226)

“Şâirlere gelince, onlara -basiret ve doğruluk sahipleri değil- sapıklar uyar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi?” (Şuara 26/224-226). Devamında ki son ayet (26/227) ile de iman edip salih amel işleyenler istisna tutulmuştur.

Bu ayetlerin tefsirleri yapıldıktan sonra en son şu nüktelere yer verilmiştir:

a) Bir Nükte-I

Anlatıldığına göre, Ömer b, Abdülaziz sabahleyin kalkınca sakalını tutar, sonra şu âyetleri okurdu.

أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ (205) ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ (206) مَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمْتَعُونَ (207)

“Ne dersin?! Eğer biz onları yıllarca zevk içinde yaşatıp faydalandırsak, sonra, kendilerine va'dedilen azap gelse (acaba durumları nasıl olur?). Edindikleri faydalar ve aldıkları zevklerin onlara bir faydası olmaz” (Şuara 26/205-207). Ömer b.Abdülaziz bu âyetleri okuyunca ağlar ve aşağıdaki beyitleri okurdu:

²⁷ Muhammed Ali Es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, Ensar Neşriyat: 2/420.

²⁸ Muhammed Ali Es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, Ensar Neşriyat: 3/404.

هَارِكْ يَا مَغْرُورٌ سَهْوٌ وَغَفْلَةٌ ... وَلَيْلِكَ نَوْمٌ وَالرَّذَى لَكَ لَازِمٌ.
تُسْرٌ بِمَا يَفْنَى وَتَفْرَحُ بِالْمُنَى ... كَمَا سُرٌّ بِاللَّذَاتِ فِي النَّوْمِ حَالِمٌ.
وَتَسْعَى إِلَى مَا سَوْفَ تَكْرَهُ غَبَّةً ... كَذَلِكَ فِي الدُّنْيَا تَعِيشُ الْبِهَائِمُ.

“Ey Mağrur! Gündüzün gaflet içinde geçiyor.

Gecen ise uykuda. Halbuki ölüm her an seninle.

Yok olacak şeylerle sevinir, kuruntularla avunursun.

Senin bu halin, uykuda rüya gören kimsenin lezzetli şeylerle sevinmesine benzer.

İlerde neticesinden hoşlanmayacağın şeyleri elde etmek için koşuyorsun.

Dünyada hayvanlar da böyle –aynen senin yaptığın gibi- yaşamaktadır.”²⁹

Bir Uyarı

Şiir, söz türlerinden bir tür olup güzeli güzel, çirkini çirkindir. Yüce Allah şiirde demegoji yapıldığı ve övme ve yermeye aşırı gidildiği, itidal sınırı asıldığı için şiiri kınamıştır. Şâirler bu husuta o kadar ileri gitmişlerdir ki, en korkak insanı Antere'ye, en cimri insanı da Hatem'e tercih etmişler; Suçsuzu suçlu, takva sahibini de fâsık olarak göstermişlerdir. Bazen bir şahsı zirveye çıkarmışlar, sonra kızdıklarında yerin dibine batırmışlardır. Bu, Yüce Allah'ın istisna ettikleri hariç, şâirlerin çoğunda görülen bir durumdur. Şâir bazen, tatlı dili ve güçlü ifadesiyle bir şeyi över, bazen de onu yerer. Şâirlerden birinin bal hakkında söylediği şu beyitler, hocalarımdan duyduğum en güzel sözlerdendir:

تَقُولُ: هَذَا مُجَاغِ النَّحْلِ تَمْدُحُهُ ... وَإِنْ تَعَبَ قَلْتُ: ذَا قِيءُ الزَّنَابِيرِ.
مَدْحًا وَذَمًّا وَمَا جَاوَزَتْ وَصَفَهُمَا ... سَحْرُ الْبَيَانِ يَرَى الظُّلْمَاءَ كَالنُّورِ.

“Sen balı överken, “bu arının tükürüğüdür” dersin.

Ayıplarsan, “bu, eşek arısının kusmuğudur” dersin.

O tükürük ve kusmuğu anlatırken haddi aşmaksızın övgü ve yermeye bulundun.

İfadenin büyüğü, karanlığı aydınlık gösterir.”³⁰

Bir Nükte: II

Anlatıldığına göre Ferzadak, Halife Süleyman b. Abdilmelik'in yanında bazı beyitler okudu. Beyitlerin içinde, bakire kızlarla ilgili şunlar vardı:

فَبِتْنِ كَأَنَّ مُمْصِرَعَاتٍ ... وَبِتُّ أَفْضُ أَعْلَاقَ الْحِنَامِ

“Kızlar, geceyi ölü gibi düşmüş bir halde geçirdiler.

Ben de, geceyi, mühürlü kilitleri açarak geçirdim.”

Süleyman ona, “Sana had (hukûkî ceza) uygulamak gerekir” dedi. Bunun üzerine Ferzadak dedi ki:

“Ey Mü'minlerin Emîri, Allah şu âyetlerle (Şuara 26/224-226) o haddi benden kaldırdı:

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ (224) أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ (225) وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ (226)

²⁹ Keşşaf, III, 271; Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 4/354.

³⁰ Muhammed Ali Es-Sabuni, Safvetü't-Tefasir, Ensar Neşriyat: 4/354-355.

“Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi?” Bunu duyan Halife, Ferazdak'ı affetti.³¹

Allah'ın yardımıyla Şuarâ sûresi'nin tefsiri bitti.³²

5. Yine 2. Cildin 405. Sayfasında da karıncanın konuşmasından bahseden bir ayetle ilgili şöyle bir latifeye yer verilmiştir: Karınca şöyle demiştir:

حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ مَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (18)

“Nihayet onlar karıncası çok bir vadiye geldiklerinde, Karıncalardan biri, arkadaşlarına, "yuvalarınıza girin" dedi. Sakın Süleyman ve orduları farkına varmadan ayaklarıyla sizi ezmesin.” (Neml 27/18)

Bir Nükte

لَطِيفَةٌ: قَالَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ هَذِهِ الْآيَةُ {قَالَتْ مَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ. { مِنْ عَجَائِبِ الْقُرْآنِ لِأَنَّهَا بِلَفْظَةِ «يَا» نَادَتْ «أَيُّهَا» نَبَّهَتْ «النمل» عَيَّنَتْ «ادخلوا» أَمَرَتْ «مساكنكم» نَصَّتْ «لا يحطمنكم» حَذَّرَتْ «سليمان» خَصَّتْ «وجنوده» عَمَّتْ «وهم لا يشعرون» اعتذرت، فَيَا لَهَا مِنْ مَمْلَةٍ ذَكِيَّةٍ!!

Bazı âlimler, Bir karınca, “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin...” dedi âyeti ve devamı hakkında şöyle demişlerdir: “Bu âyet, Kur'an'ın hayret ifade eden âyetlerinden (harikalarından) biridir. Çünkü karınca, “ey” edatı ile seslendi, “eyyuhâ” edatı ile uyardı, “karıncalar” ifadesiyle, hitabın karıncalara olduğunu belirtti, “giriniz” kelimesiyle emretti, “yuvalarınıza” terkihiyle, girecekleri yeri belirtti, “sizi ezmesin” ifadesiyle sakındırdı, “Süleyman” sözüyle tahsis yaptı, ve “onun orduları” terkihiyle genelleme yaptı, “onlar farkına varmaksızın” sözüyle de, onların mazeretlerini bildirdi. Ne zeki bir karınca!!!...³³

³¹ Keşşaf, III, 271.

³² Muhammed Ali Es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, Ensar Neşriyat: 4/355.

³³ Muhammed Ali Es-Sabuni, *Safvetü't-Tefasir*, Ensar Neşriyat: 4/370.

سورة الفيل
مكية وآياتها خمس

بين يدي السورة

سورة الفيل مكية وهي تتحدث عن قصة "أصحاب الفيل" حين قصدوا هدم الكعبة المشرفة، فرد الله كيدهم في نحورهم، وحمي بيته من تسلطهم وطغيانهم، وأرسل على جيش أبرهة الأشرم وجنوده أضعف مخلوقاته، وهي الطير التي تحمل في أرجلها ومناقيرها حجارة صغيرة، ولكنها أشد فتكاً وتدميراً من الرصاصات القاتلة، حتى أهلكهم الله وأبادهم عن آخرهم، وكان ذلك الحدث التاريخي الهام في عام ميلاد سيد الكائنات محمد بن عبد الله، سنة سبعين وخمسمائة ميلادية، وكان من أعظم الإرهاصات الدالة على صدق نبوته صلى الله عليه وسلم.

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ (1) أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ (2) وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ (3)
تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ (4) فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ (5)

اللغة:

{أَبَابِيل} جماعات جماعات بعضها في إثر بعض قال الجوهري: وهو من الجمع الذي لا واحد له يقال: جاءت إبلك أبابيل أي فرقا وجماعات قال الشاعر:

كادت تهد من الأصوات راحلتي ... إذ سالت الأرض بالجرد الأبابيل.

{سِجِّيل} طين متحجر {عَصْف} ورق الزرع بعد الحصاد كالتين وقشر الخنطة، سُمِّي عصفاً لأن الريح

تعصف به فتفرقه ذات اليمين وذات الشمال.

التفسير:

{أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ} أي ألم يبلغك يا محمد وتعلم علماً يقينياً كأنه مشاهد العين، ماذا صنع الله العظيم الكبير بأصحاب الفيل الذين قصدوا الاعتداء على البيت الحرام؟ قال المفسرون: روي أن «أبرهة الأشرم» ملك اليمن، بنى كنيسةً بصنعاء وأراد أن يصرف إليها الحجيج، فجاء رجلٌ من كنانة وتغوط فيها ليلاً ولطخ جدرانها بالنجاسة احتقاراً لها، فغضب «أبرهة» وحلف أن يهدم الكعبة، وجاء مكة بجيش كبير على أفيال، يتقدمهم فيل هو أعظم الفيلة، فلما وصل قريباً من مكة فرَّ أهلها إلى الجبال، خوفاً من جنده وجبروته، وأرسل الله تعالى على جيش أبرهة طيوراً سوداً، مع كل طائر ثلاثة أحجارٍ، حجر في منقاره وحجران في رجليه، فرمتهم الطيور بالحجارة، فكان الحجر يدخل في رأس الرجل ويخرج من دبره فيرميه جثة هامدة، حتى أهلكهم الله ودمرهم عن آخرهم، وكانت قصتهم عبرة للمعتبرين قال أبو السعود: وتعليقُ الرؤية بكيفية فعله جل وعلا {كَيْفَ فَعَلَ} لا بنفسه بأن يقال: «ألم تر ما فعل ربك» الخ لتحويل الحادثة، والإيدان بوقوعها على كيفية هائلة، وهيئة عجيبة دالة على عظم قدرة الله تعالى، وكمال علمه وحكمته وشرف رسوله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فإن ذلك من الإرهاصات لما روي أن القصة وقعت في السنة التي ولد فيها النبي عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ {أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ} أي ألم يهلكهم ويجعل مكرهم وسعيهم في تخريب الكعبة في ضياع وخسار؟! {وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ} أي وسلط عليهم من جنوده طيراً أتتهم جماعاتٍ، متتابعة بعضها في إثر بعض، وأحاطت بهم من كل ناحية. {تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِّن سِجِّيلٍ} أي تقذفهم بحجارة صغيرة من طين متحجر، كأنها رصاصاتٌ ثاقبةٌ لا تصل إلى أحدٍ إلا قتلته. {فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَّأْكُولٍ} أي فجعلهم كورق الشجر الذي عصفت به الريح، وأكلته الدواب ثم رائته، فأهلكهم عن بكرّة أبيهم، وهذه القصة تدل على كرامة الله للكعبة، وإنعامه على قريش بدفع العدو عنهم، فكان يجب عليهم أن يعبدوا الله ويشكروه على نعمائه، وفيها مع ذلك عجائبٌ وغرائبٌ من قدرة الله على الانتقام من أعدائه قال في البحر: كان صرف ذلك العدو العظيم عام مولده السعيد عليه السلام، إرهاباً بنبوته إذ محيء تلك الطيور على الوصف المنقول، من خوارق العادات

والمعجزات المتقدمة بين أيدي الأنبياء عليهم السلام، وقد أهلكهم الله تعالى بأضعف جنوده وهي الطير التي ليست من عادتها أنها تقتل.

البلاغة:

تضمنت السورة الكريمة وجوهاً من البديع والبيان نوجزها فيما يلي:

1 - الاستفهام للتقرير والتعجيب {أَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ}. { الآية.

2 - الخطاب للنبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بإضافته إلى اسم الجلالة {فَعَلَ رَبُّكَ} تشريف للنبي العظيم،

وإشادةً بقدره الله تعالى.

3 - التشبيه المرسل المجمل {فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَّأْكُولٍ} ذكرت الأداة وحذف وجه الشبه.

4 - توافق الفواصل في الحرف الأخير مثل {الفيل، تَضْلِيلٍ، سَجِيلٍ، أَبَائِيلٍ} الخ.

تنبيه:

قال الإمام الفخر: إعلم أن الإنعام على قسمين: أحدهما دفع ضر وهو ما ذكره في سورة الفيل، والثاني:

جلب النفع وهو ما ذكره في هذه السورة(قريش)، ولما دفع الله عنهم الضر، وجلب لهم النفع، وهما نعمتان

عظيمتان أمرهم بالعبودية وأداء الشكر {فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ}. { الآيات.

XV. HAFTA 14. DERS	YÜZYÜZE TEKRAR EĞİTİMİ	
-------------------------------------	-------------------------------	--

ÖNEMLİ KONULAR

1. Daha önce okunan metinlerde öğrencilerin takıldıkları ve sormak istedikleri metinler varsa onlar çözümlenip izah edilecektir.
2. Müellif veya eser hakkında sorulacak sorular varsa cevap verilip izah edilecek, tefsir ilmi, Müfessirler ve eserleri hakkında genel bir açıklama yapılacaktır.
3. Tefsir İlmi, Tefsir Usulü ve Tarihi, Tabakatu'l-Müfessirin vb. Ulûmu'l-Kur'ân'a dair temel eserler tanıtılacak, öğrenciye alanla ilgili bilgi kaynakları, yol ve yöntem gösterilecektir.
4. Bir Müfessirin bilmesi gereken Temel İslami Disiplinler kısaca tanıtılacaktır.

Sonuç Yerine...

Sevgili Öğrenciler;

Tefsir'in, başka bir ifadeyle Kur'ân'ı yorumlamanın tarihsel serüvenini sunmaya çalıştığımız bu iki dönemlik derste sizlere örnek metinler sunmaya çalıştık. Mütalaa ettiğiniz gibi birbirinden farklı isimlerin ve dönemlerin ortak bir metin üzerine ne kadar değişik pencerelere ve değerlendirmelere sahip olduğunu gördünüz.

Her müfessir kendince metinle hemhal olmakta ve bütün samimiyetiyle metni anlamaya ve anlamlandırmaya gayret göstermektedir. Kuşkusuz bu, her türlü değerlendirmeden âzâde bizâtihi kıymetlidir. Başka bir ifadeyle müfessirlerin en az bizim kadar doğru anlamı tespitte gayret gösterdiğini ve iyi niyetli olduğunu kimseyi eleştirmeden ve niyet okumadan kabul etmeliyiz. Vurgulamalıyız ki tefsir metinlerinde değerlendirme kıstasımız, yorumun doğru veya yanlış olmasından ziyade anlamlı veya anlamsız olmasıdır. Zira herkes kendi birikimi oranında metinle irtibat kurmaktadır.

Tefsir, keyfi bir eylem de değildir. Müfessirlerin büyük bir bölümü tefsirlerini hayatlarının son dönemlerinde yazıya geçirmişlerdir. Hayatla yoğrulmuş birikimin dökümüdür tefsir. Ancak, diğer taraftan müfessirlerin yaptıkları yorumların bağlayıcılıkları yoktur. Tefsir, bir düşünürümüzün söylediği gibi hem kolay hem zor bir ilimdir. Kolaydır, metin orada durmaktadır. Zordur, metnin anlamının sonu yoktur. İnsanın kendi hayat serüveni bile anlamın tespitinde bizi farklı yorumlarla karşı karşıya getirmektedir. Kaçınılmaz bir süreçtir bu. On dört asır önce tarih sahnesine inen Kur'ân'ın ve dinin canlılığının ve dinamizminin bir yansıması...

Tefsirin bitmemiş bir eylem olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahabeyi ve onu takip eden nesli bir kenara koyduğumuzda Kur'ân ile Tefsir, tarihin hiçbir döneminde birbirine denk olmamıştır. Kur'ân tek olmakla birlikte tefsir Müslümanlarla kaim, bitimsiz ve sonsuz bir eylemin adıdır. Büyük oranda tevilden oluşan görüşlerin tamamının metnin anlamını tüketemediğini özellikle vurgulamalıyız.

Yapılan tüm yorumların doğru olduğunu kabul etmememiz burada bir paradoks olarak düşünülebilir. Yukarıda aktardığımız gibi “anlamlı” olmakla ve “ihtiyaç”la doğru orantılı bir durumdur bu.

Burada yapılan sizlere bir tadımlık ikramdan ibarettir. Hoşunuza gittiği ve tadını alabildiğiniz takdirde kütüphaneler bunların asıllarıyla dolup taşmaktadır, arzu edenler o kaynaklardan kana kana içip zihin ve gönül dünyalarını besleyebilirler.

Öyle zannediyoruz ki İLİTAM eğitiminizin sonuna geldiğiniz bu aşamada ilmin/tefsirin yeni başladığını söylemek garip olmayacaktır.